

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία

Μεταπτυχιακή Διατριβή

*Οι Αυτοβιογραφίες των Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου και
Ανδρέα Λασκαράτου: Συγκριτική Μελέτη*

Αικατερίνη Λάντζου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Βασιλική Δημουλά

Μήνας Έτος
Δεκέμβριος 2018

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία

Μεταπτυχιακή Διατριβή

*Οι Αυτοβιογραφίες των Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου και
Ανδρέα Λασκαράτου: Συγκριτική Μελέτη*

Αικατερίνη Λάντζου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Βασιλική Δημουλά

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Δεκέμβριος 2018

Περίληψη

Όπως υποδηλώνει ο τίτλος της, σκοπός της μεταπτυχιακής αυτής διατριβής είναι να εξετάσει τις *Αυτοβιογραφίες* δύο Επτανήσιων συγγραφέων του 19ου αιώνα, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και του Ανδρέα Λασκαράτου, παρέχοντας, μέσα από τη μελέτη των ιδεών, των απόψεων και της γραφής δύο διαφορετικών προσωπικοτήτων της Επτανησιακής Σχολής, μια πολιτισμική ως επί το πλείστον προσέγγιση του αυτοβιογραφικού τους λόγου. Με αφετηρία βασικές θεωρητικές απόψεις για την αυτοβιογραφία, τη διαμόρφωση και επιβολή εξουσιαστικών σχέσεων, τη συγκρότηση και διεκδίκηση της έμφυλης ταυτότητας, θα επιχειρηθούν να αποτυπωθούν όψεις της επτανησιακής κοινωνίας φιλτραρισμένες μέσα από τον αυθιστορικό λόγο της Μαρτινέγκου και του Λασκαράτου και να αποτιμηθούν τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης των δύο αυτοβιογραφιών. Η μεταπτυχιακή διατριβή δομείται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο είναι εισαγωγικό, ενώ το δεύτερο αναφέρει τις σημαντικότερες θεωρητικές τάσεις για το αυτοβιογραφικό είδος, εστιάζοντας στη διάκριση μεταξύ αυτοβιογραφίας και μυθοπλασίας, την ιστορική εξέλιξη του είδους τον 18ο και 19ο αιώνα στην Ευρώπη, καθώς και τις ιδιαίτερες συνθήκες για την ανάπτυξη του αυτοβιογραφικού λόγου στον Επτανησιακό χώρο, οι οποίες σχετίζονται με τις ευρύτερες ιστορικές εξελίξεις και την προσπάθεια συγκρότησης της επτανησιακής ταυτότητας την εποχή αυτή. Τέλος, στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο, τα οποία αφιερώνονται στην *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου και στη μεταφρασμένη από τα ιταλικά *Αυτοβιογραφία* του Ανδρέα Λασκαράτου αντίστοιχα, επιχειρείται η αποτύπωση του ιστορικοκοινωνικού γίνεσθαι της εποχής και του αξιακού συστήματος των δύο συγγραφέων με γνώμονα το φύλο και το κοινωνικό τους status quo. Η μεταπτυχιακή διατριβή ολοκληρώνεται με το πέμπτο και έκτο κεφάλαιο, που συνιστούν αντίστοιχα τα συμπεράσματα και τον επίλογο του έργου.

Summary

As its title suggests, the purpose of this thesis is to examine the autobiographies of two Ionian writers of the nineteenth century, which are particularly interesting, those of Elizabeth Moutzan-Martinegou and Andreas Laskaratos, by providing through the study of ideas, views and writing styles of two different personalities of the School of Ionian Islands, a mostly cultural approach to their autobiographical writing. Starting from basic theoretical views on autobiography, the shaping and enforcing of empowerment and the setting up and claiming of gender identity, we will attempt to capture aspects of the Ionian society, filtered through the Martinegou and Laskaratos historical writing, and assess the points of convergence and the deviation of the two autobiographies. The thesis is structured in five chapters. The first chapter is introductory, while the second one mentions the major theoretical trends of the autobiographical genre, focusing on the distinction between autobiography and fiction, the historical evolution of the genre in the 18th and 19th centuries in Europe, as well as the particular conditions for the development of the autobiography in the area of the Ionian Islands, which are related to both the wider historical developments and the attempt to establish the Ionian identity at that time. Finally, in the third and fourth chapters, dedicated to Moutzan-Martinegou's Autobiography and the translated Autobiography of Andreas Laskaratos, an attempt is made to capture the historical and social evolution of the writers' age and their system of values based on gender and their social status quo. The thesis is completed by the fifth and sixth chapter which correspond respectively to the concluding remarks and the epilogue of this dissertation.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Δημουλά Βασιλική, για την πολύτιμη βοήθειά της, τις σημαντικές παρατηρήσεις της καθώς και την ευγένεια του χαρακτήρα της. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην υπεύθυνη του προγράμματος, κα Τσιπλάκου Σταυρούλα, για τη συνολική στήριξή της κατά τη διάρκεια των σπουδών μου και στην κα Καραβία Τιτίκα για την έμπνευση του θέματος της συγκεκριμένης μεταπτυχιακής διατριβής. Ευχαριστώ, επίσης, την οικογένειά μου, και ιδιαίτερα τον άνδρα μου, για τη συμπαράστασή τους στο δύσκολο έργο μου. Τέλος, αφιερώνω την παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή στα δίδυμα παιδιά μου, από τα οποία άντλησα δύναμη να φέρω εις πέρας το εγχείρημά μου.

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή	1
2	Η αυτοβιογραφία ως αναδυόμενο είδος σε Ευρώπη και Επτάνησα	3
2.1	Ειδολογική διάκριση της αυτοβιογραφίας- Η σχέση της με τη μυθοπλασία.....	3
2.2	Ιστορική αναδρομή της αυτοβιογραφίας.....	8
2.3	Η συγκρότηση της επτανησιακής ταυτότητας και η επίδρασή της στην ανάπτυξη της επτανησιακής αυτοβιογραφίας.....	10
3	Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν- Μαρτινέγκου	16
3.1	Το γυναικείο ζήτημα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα σε Ευρώπη και Ελλάδα.....	16
3.2	Χαρακτηριστικά γυναικείας αυτοβιογραφίας-Παραδείγματα αυτοβιογραφιών κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.....	20
3.3	Το διανοητικό υπόβαθρο της Ελισάβετ Μουτζάν- Μαρτινέγκου.....	25
3.4	Οι διαφωτιστικές απηχήσεις στην <i>Αυτοβιογραφία</i> και οι αντιφάσεις τους.....	34
3.5	Ο φεμινιστικός χαρακτήρας στην <i>Αυτοβιογραφία</i> και οι αντιφάσεις του.....	41
3.6	Χαρακτηριστικά έμφυλης ταυτότητας στην <i>Αυτοβιογραφία</i>	50
3.7	Ο αληθειακός χαρακτήρας της <i>Αυτοβιογραφίας</i>	60
3.8	Στοιχεία λογοτεχνικότητας και δραματικότητας στην <i>Αυτοβιογραφία</i>	68
4	Η Αυτοβιογραφία του Ανδρέα Λασκαράτου	75
4.1	Το διανοητικό υπόβαθρο του Λασκαράτου.....	75
4.2	Οι ιστορικοπολιτικές αναφορές στην <i>Αυτοβιογραφία</i> του Λασκαράτου.....	86
4.3	Οι απόψεις του Λασκαράτου για τη γλώσσα και ο αντίκτυπος του έργου του.....	97
4.4	Κοινωνικοί και θρησκευτικοί προσδιορισμοί στην <i>Αυτοβιογραφία</i> - Οι αντιφάσεις τους.....	103
4.5	Οι παιδαγωγικές απόψεις του Λασκαράτου στην <i>Αυτοβιογραφία</i>	114
4.6	Έμφυλες ταυτότητες στην <i>Αυτοβιογραφία</i> του Λασκαράτου.....	122
4.7	Ο αληθειακός χαρακτήρας στην <i>Αυτοβιογραφία</i> του Λασκαράτου.....	132
5	Συμπεράσματα	139
6	Επίλογος	144
	Βιβλιογραφία	145

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Καθώς ο 19ος αιώνας, ως ο αιώνας της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης και της αστικής τάξης δίνει έμφαση στο άτομο και στην ένταξή του στην κοινωνία, η ενασχόληση του ατόμου με τον «εαυτό του» θα οδηγήσει στη μεγάλη ανάπτυξη του αυτοβιογραφικού τρόπου γραφής σε ολόκληρη την Ευρώπη.¹ Στα πλαίσια αυτά, αλλά και εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών ανάδυσης της επτανησιακής ταυτότητας,² εντάσσεται και η παράλληλη άνθηση του αυτοβιογραφικού λόγου στα Επτάνησα. Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή πραγματεύεται τον αυθιστορικό λόγο δύο Επτανήσιων συγγραφέων του 19ου αιώνα, της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και του Ανδρέα Λασκαράτου, που παρουσιάζουν -για διαφορετικούς λόγους- εξίσου εξαιρετικό ενδιαφέρον. Ο πρώτος αφορά τη συγγραφική απόπειρα μιας γυναίκας, που δε δημοσιεύτηκε και δε συζητήθηκε επί δεκαετίες, εξαιτίας της περιορισμένης θέσης των γυναικών στην κοινωνία του 19ου αιώνα, ενώ ο δεύτερος, ο οποίος δε συντάχτηκε στα ελληνικά, αν και απευθύνεται σε ένα ελληνικό κοινό, είναι γραμμένος από άνδρα, που κατακρίθηκε για τις ξεχωριστές θρησκευτικές και κοινωνικοπολιτικές του θέσεις και καταδιώχθηκε τελικά από την κοινωνία της εποχής. Επομένως, μέσα από τη συνεξέταση δύο αυθιστορικών κειμένων αναδύονται, πέραν των υπολοίπων αξιακών χαρακτηριστικών των αυτοβιογράφων τους, ζητήματα που συνδέουν το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος με την έμφυλη ταυτότητα του κάθε συγγραφέα καθώς και τη συγκρότηση της ατομικής και συλλογικής συνείδησης. Συνάμα, επιχειρείται η ανάδειξη της «λογοτεχνικότητας» των αυτοβιογραφικών αυτών κειμένων, που αποδεικνύει μέσα

---

¹ Ενδεικτική είναι η άποψη του Peter Gay (1995) : 3 «Ο δέκατος ένατος αιώνας απασχολήθηκε έντονα με τον «εαυτό», σε βαθμό νεύρωσης. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών της πλέον συστηματικής εκστρατείας που έχει ποτέ αναληφθεί για τον έλεγχο του κόσμου, ο αστός (bourgeois) αφιέρωσε πολύ χρόνο, απολαυστικό, αλλά, ίσως, ακόμη περισσότερο χρόνο αγχώδη, στην ενδοσκόπηση.», βλ. Χρυσανθόπουλος, Βασιλειάδης, Δεληβοριά, Τικτοπούλου (2015) : 8-9 (από εδώ και στο εξής η παραπομπή θα γίνεται με το όνομα του Χρυσανθόπουλου για συντομία)

² Για την επτανησιακή ταυτότητα την περίοδο αυτή βλ. Λεοντοίνης (2011) : 799-812 και Σκλαβενίτης (2015) :153-164

από την ποικιλία τους, τη δυσκολία ορισμού της αυτοβιογραφίας, αλλά και τα ρευστά όρια μεταξύ μυθοπλασίας και αλήθειας. Τέλος, μέσω της πραγμάτευσης των δύο αυτοβιογραφιών σχολιάζονται η λεγόμενη «αληθοφάνεια» και «αληθολογία» του αυτοβιογραφικού λόγου,³ ζητήματα ειλικρίνειας και ιστορικής πιστότητας, προκειμένου να αναδειχτεί η ιδιαίτερη σχέση της αυτοβιογραφίας με την ιστορία αλλά και τη λογοτεχνία.

---

³ Για τις έννοιες της «αληθοφάνειας» και «αληθολογίας» βλ. Πασχαλίδης (1993) :89-110

Κεφάλαιο 2

Η αυτοβιογραφία ως αναδυόμενο είδος σε Ευρώπη και Επτάνησα

Στο κεφάλαιο επιχειρείται να προσδιοριστούν με συνοπτικό τρόπο τα ειδολογικά χαρακτηριστικά της αυτοβιογραφίας και η σχέση της με τη μυθοπλασία και την αλήθεια, μέσα από τις πιο σημαντικές-και συχνά αντικρουόμενες-θέσεις της λογοτεχνικής κριτικής. Συνάμα, επιδιώκεται μία σύντομη αναδρομή στην ιστορική εξέλιξη του αυτοβιογραφικού είδους στην Ευρώπη καθώς και στη συνακόλουθη ανάπτυξη της αυτοβιογραφίας στον Επτανησιακό χώρο, η οποία σχετίζεται με την ανάδυση νέων γνωρισμάτων της επτανησιακής ταυτότητας τον 19^ο αιώνα.

2.1 Ειδολογική διάκριση της αυτοβιογραφίας- Η σχέση της με τη μυθοπλασία

Η οποιαδήποτε αναφορά στον όρο «αυτοβιογραφία» ανακαλεί στο νου μας την εξιστόρηση σε πεζό λόγο του βίου ενός σημαντικού ατόμου. Παρόλα αυτά, η προσπάθεια ανασύστασης των γεγονότων της ζωής του αυθιστορούμενου προσώπου συνιστά δύσκολο εγχείρημα, καθώς, από τη μια, αντιπαλεύει η υποκειμενική οπτική γωνία του αυτοβιογράφου και από την άλλη η μεγάλη προσδοκία του αναγνωστικού κοινού περί ανασύνθεσης της ζωής του προσώπου, «όπως υπήρξε στην πραγματικότητα»⁴. Η απόδοση της αλήθειας, κατά την εκδοχή του συγγραφέα και όχι η απόδοση της αντικειμενικής πραγματικότητας, αποτελεί εν τέλει το ζητούμενο στην αυτοβιογραφία, μιας και ο ίδιος ανάλογα με τα βιώματα και την ιδιοσυγκρασία του αποφασίζει να περιγράψει τη ζωή του.⁵ Συχνά, ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά συμπεραίνει ο Ρουσσώ

---

⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) : 10

⁵ Βλαχάκη (2004) : 9-10

στις *Εξομολογήσεις*, η αδυναμία αναπαράστασης της πραγματικότητας σχετίζεται και με την αδυναμία της γλώσσας να αποδώσει την περιπλοκότητα των σκέψεων και των συναισθημάτων του αυτοβιογράφου.⁶

Σύμφωνα με τους κριτικούς της λογοτεχνίας, μέχρι τη δεκαετία του '50 το αυτοβιογραφικό είδος προσεγγίζεται καθαρά ως βιογραφικό, πηγή πληροφοριών για τη ζωή του συγγραφέα και την εποχή του. Στα πλαίσια αυτά, καθώς θεωρείται ότι ο συγγραφέας απλά καταγράφει το βίο του, παραμένοντας ουδέτερος παρατηρητής των γεγονότων, ο έλεγχος της αξιοπιστίας των κειμένων αξιολογείται ως πιο σημαντικός, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε φιλοσοφική ή ψυχολογική προέκταση να μη συμβάλλει στην κριτική μελέτη του είδους.⁷ Στα μέσα της δεκαετίας του '50 θεωρητικοί της λογοτεχνίας στρέφουν το κριτικό ενδιαφέρον τους στην αυτοβιογραφία, μετατοπίζοντας την εστίαση από το «βίο» στον «εαυτό»,⁸ με αποτέλεσμα η αλλαγή της κριτικής προσέγγισης να οδηγήσει σε μια φιλοσοφική, ψυχολογική και ψυχαναλυτική κατεύθυνση τη μελέτη του είδους, με έμφαση στην ανάδειξη του στοιχείου της υποκειμενικότητας.⁹ Μάλιστα, ο Lejeune υπογραμμίζει τη συνδρομή της ψυχανάλυσης, της κοινωνιολογίας και της ιστορίας των ιδεών στην ανάλυση των αυτοβιογραφιών.¹⁰ Από τα τέλη της δεκαετίας του '70, η κριτική θεώρηση της αυτοβιογραφίας εμπλουτίζεται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από τη μεταδομική θεωρία, κατά την οποία, αφού ο «βίος» και ο «εαυτός» συγκροτούνται μέσω της πράξης της γραφής, αποτελώντας παράγωγα και όχι προϋπάρχουσες οντότητες του αυτοβιογραφικού κειμένου, η αναζήτηση του συγγραφέα μέσα στο κείμενο μοιάζει μάταιη.¹¹

Καθώς η αυτοβιογραφία αφορά στην αφήγηση της ζωής ενός ανθρώπου από τον ίδιο, εύλογα τίθεται το ερώτημα για το αν θα πρέπει να θεωρηθεί λογοτεχνικό ή ξεχωριστό είδος γραπτού λόγου, αφού η φαντασία και η πρωτοτυπία που χαρακτηρίζει τα υπόλοιπα λογοτεχνικά είδη φαινομενικά λείπουν από αυτήν. Στην απάντηση του ερωτήματος σημαντική είναι η συμβολή του έργου του Philippe Lejeune, *Le Pacte autobiographique*, στο οποίο η αυτοβιογραφία ορίζεται ως «αναδρομικό πεζό αφήγημα,

---

⁶ Χρυσανθόπουλος (2015) : 17

⁷ Πασχαλίδης (1993) : 3-4

⁸ όπως επισημαίνει ο J. Olney στο έργο του *Autobiography and the Cultural Moment* (1980): 3-27 βλ. Βλαχάκη (2004) :21

⁹ Μάλιστα, ο J. Olney υποστηρίζει πως διακρίνοντας σημάδια του χαρακτήρα του συγγραφέα στην αυτοβιογραφία, μπορούμε να θεωρήσουμε την αυτοβιογραφία ως ένα «ψυχογραφικό συμβάν»: Βλαχάκη (2004): 16. Για τη συμβολή των ανθρωπιστικών επιστημών, και ιδιαίτερα της ψυχανάλυσης, στη μελέτη της αυτοβιογραφίας βλ. και Πασχαλίδης (1993) : 3

¹⁰ Μπρέγιαννη (2008) : 121

¹¹ Πασχαλίδης (1993) : 12-13

γραμμένο από ένα πραγματικό πρόσωπο, που αφορά την ύπαρξη του, εστιάζεται στην ατομική ζωή και ιδιαίτερα στην ιστορία της προσωπικότητάς του». ¹² Έτσι, ο Lejeune, στην προσπάθεια του ειδολογικού προσδιορισμού της εισάγει τον όρο «αυτοβιογραφικό συμβόλαιο», προσθέτοντας ότι η μοναδική θεμελιακή συνθήκη που διακρίνει την αυτοβιογραφία από τη μυθοπλασία, είναι η ταυτότητα συγγραφέα, αφηγητή και πρωταγωνιστή της. ¹³

Ο Roy Pascal, στο έργο του *Design and Truth in Autobiography* αντιδιαστέλλει την αυτοβιογραφία από τα υπόλοιπα είδη της μυθοπλασίας, ορίζοντάς την ως προϊόν που «δε χρειάζεται πλοκή ούτε επίπλαστη ζωντάνια, και μπορεί να αφιερωθεί ειλικρινά στο θέμα της, που είναι η σταδιακή ενσωμάτωση της εμπειρίας και η ανάδυση ενός χαρακτήρα». ¹⁴ Η ενσωμάτωση της εμπειρίας στην αυθιστορία είναι εξίσου σημαντική και για τον James M. Cox, ο οποίος εκτιμά πως η αυτοβιογραφία συνιστά «κατά βάση πραγματική και όχι φανταστική αφήγηση της ζωής ενός ατόμου γραμμένη από τον ίδιο τον εαυτό του». ¹⁵ Βέβαια, ο Cox εξετάζει την αυτοβιογραφία κυρίως ως μια φορτισμένη, συνοπτική αφήγηση που εμπεριέχει το δραματικό στοιχείο και λιγότερο ως ουδέτερη απόδοση γεγονότων. ¹⁶ Κατά τον Northrop Frye το αυτοβιογραφικό έργο προσδιορίζεται ως μια μορφή «πεζογραφίας φαντασίας», καθώς μεταμορφώνει τα εμπειρικά δεδομένα σε μυθοπλασία. ¹⁷ Ως εκ τούτου οι περισσότερες αυτοβιογραφίες εμπνέονται από μια μυθοπλαστική παρόρμηση του συγγραφέα να επιλέξει κλιμακούμενες εμπειρίες, προκειμένου να οικοδομηθεί ένα ολοκληρωμένο σχήμα. ¹⁸

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι προσεγγίσεις για την ειδολογική διάκριση της αυτοβιογραφίας που εντοπίζονται στα έργα των G. Gusdorf και J.E. Gunn. Συγκεκριμένα, ο Gusdorf επικεντρώνεται στην ανθρωπολογική διάσταση της αυτοβιογραφίας, πέραν της λογοτεχνικής, καθώς η αυτοβιογραφική πράξη συνιστά «ένα μέσο αυτογνωσίας, δεδομένου ότι ανασυνθέτει και ερμηνεύει μια ζωή στο σύνολό της», ¹⁹ διαπιστώνοντας την επιστημολογική αμφιθυμία του είδους και καταλήγοντας στη θέση ότι «κάθε μυθιστόρημα είναι μια διαμεσολαβημένη αυτοβιογραφία». ²⁰ Μολονότι αποδέχεται την

---

¹² Πασχαλίδης (1993) : 10

¹³ Lejeune (1975): 13-46

¹⁴ Πασχαλίδης (1993) : 6

¹⁵ Renza (1997) : 1

¹⁶ Renza (1997) : 2

¹⁷ Renza(1997) : 1-2

¹⁸ Northrop Frye(2005) : 312-313

¹⁹ Πασχαλίδης (1993) : 7-8

²⁰ G. Gusdorf, (1980) : 47

ανθρωπολογική προσέγγιση του Gusdorf, η J. Gunn με τη σειρά της εστιάζει στον ευρύτερο ιστορικό και πολιτισμικό χαρακτήρα της, σε αντίθεση με τον προσωπικό χαρακτήρα που της προσδίδει εκείνος, ενώ προσεγγίζει την αυτοβιογραφία ως μία πράξη με την οποία ο αυτοβιογράφος κατανοεί τον εαυτό του ως «βιωματικό υποκείμενο»,²¹ γεγονός που οδηγεί στην κατάργηση κάθε διάκρισης μεταξύ αυτοβιογραφίας και ειδών σαν το μυθιστόρημα ή τη λυρική ποίηση.²²

Από την άλλη, η E. Bruss, βασιζόμενη στη θεωρία των «ομιλιακών πράξεων»,²³ απορρίπτει τη δυνατότητα μορφολογικού προσδιορισμού της αυτοβιογραφίας, καθώς θεωρεί πως η αυτοβιογραφία «είναι μια πράξη παρά μια μορφή».²⁴ Και ο J. Olney επιβεβαιώνει την αδυναμία δημιουργίας κανονιστικού ορισμού της, μιας και το αυτοβιογραφικό έργο χαρακτηρίζεται από «άπειρη μεταβλητότητα».²⁵ Συνάμα, και οι μεταδομικές προσεγγίσεις ευθυγραμμίζονται με τη θέση της αδυναμίας ειδολογικού προσδιορισμού της αυτοβιογραφίας.²⁶ Έτσι, ο Renza, πέρα από τη συνδρομή του φαντασιακού στην αυτοβιογραφία, σημειώνει την εστίαση του αυτοβιογραφικού λόγου στην προβολή του παρόντος, αφού, «η αυτοβιογραφία είναι η de facto προσπάθεια του συγγραφέα να φωτίσει περισσότερο το παρόν του παρά το παρελθόν του».²⁷ Κατά τον Renza η αυτοβιογραφία συνιστά ένα «μοναδικό τρόπο αυτοαναφορικής έκφρασης, ο οποίος ταυτόχρονα επιτρέπει και παρεμποδίζει το σκοπό της αυτοαναπαράστασης», μιας και δεν μπορεί να μεταφράσει τον ιδιωτικό χρόνο, να ανακτήσει το προσωπικό βίωμα.²⁸

Σίγουρα, η νεότερη κριτική αναγνωρίζει ως συστατικό στοιχείο του αυτοβιογραφικού είδους το ρόλο της μνήμης. Η μνήμη, ακούσια η εκούσια, αποτελεί συνειδητή πράξη που αποσκοπεί στην ανακατασκευή του παρελθόντος, όπως διαπιστώνει ο Φρόυντ στο άρθρο του *Κατασκευές στην Ανάλυση*.²⁹ Με τη συνδρομή του

---

²¹ Πασχαλίδης (1993): 8

²² Κατά την Gunn (1982) : 42: «η αυτοβιογραφία είναι ένα είδος μυθοπλαστικού και ιστορικού αφηγήματος που ασχολείται με το χρόνο έτσι ώστε να θέσει το πρόβλημα του βάθους.»

²³ speech acts: Θεωρία που ανέπτυξαν, στις δεκαετίες του '60 και '70, οι φιλόσοφοι Austin, Searle, Strawson, Grice κ.ά.: Πασχαλίδης (1993) : 9

²⁴ Πασχαλίδης (1993) : 10-11

²⁵ Πασχαλίδης (1993) : 15

²⁶ Χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις του Paul de Man: «Εμπειρικά και θεωρητικά η αυτοβιογραφία δεν προσφέρεται σε ειδολογικό ορισμό», Πασχαλίδης (1993) : 13 και «Η αυτοβιογραφία δεν αποτελεί ένα είδος παρά ένα σχήμα ανάγνωσης ή κατανόησης που συναντάται, ως ένα βαθμό, σε κάθε κείμενο», Βλαχάκη (2004) : 2-3

²⁷ Renza (1997) : 271

²⁸ Πασχαλίδης (1993) : 13

²⁹ Konstruktionen in der Analyse (1937): Χρυσανθόπουλος (2015) :13

Φρόντ στο ζήτημα της υποκειμενικότητας στον αυτοβιογραφικό λόγο, ειδικά τη θέση ότι το υλικό της αφήγησης είναι συνυφασμένο με το υποκείμενο που αφηγείται, ανοίγεται ένας νέος τρόπος αντιμετώπισης της αυτοβιογραφίας.³⁰ Και στο έργο του Ρολάν Μπαρτ τονίζεται η αδυναμία διαχωρισμού ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο της αφήγησης.³¹ Ως εκ τούτου, ο αναστοχασμός, που αποτελεί ζητούμενο στην αυθιστόρηση, ανάγει το αυτοβιογραφικό έργο σε κατεξοχήν νεωτερικό κείμενο.³²

Επιλογικά, οι θέσεις των κριτικών λογοτεχνίας διαφοροποιούνται ως προς το αν η αυτοβιογραφία συνιστά ξεχωριστό είδος, με ιδιαίτερη ιστορία και διακριτικά χαρακτηριστικά ή είναι ειδολογικά απροσδιόριστη, εννοούμενη ως υποδιαίρεση άλλων ειδών, όπως είναι το μυθιστόρημα ή η βιογραφία. Παρόλο που πολλοί μελετητές δεν την έχουν αναγνωρίσει ως ολοκληρωμένο και αυτόνομο κομμάτι της λογοτεχνίας, η έκτασή της σε ένα ευρύ πεδίο δημιουργίας της προσδίδει εύλογα λογοτεχνικό ενδιαφέρον. Εν τέλει, η οικειότητα του συγγραφέα έναντι της ίδιας του της αφήγησης αποτελεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα της αυτοβιογραφίας που τη διαφοροποιεί από τη βιογραφία,³³ μιας και στη διαδικασία ανασύστασης της πραγματικότητας παρεμβαίνει η οπτική γωνία του συγγραφέα. Από την άλλη, η επίγνωση πως τα αυτοβιογραφικά κείμενα αποτελούν εκ των υστέρων «κατασκευές του εαυτού» συνηγορεί υπέρ της εξέτασής τους ως μυθοπλασιών, με το ρόλο της μνήμης να θεωρείται καθοριστικός στην αυτοβιογραφική μυθοπλασία.³⁴ Εξάλλου, όπως σημειώνει στην αυτοβιογραφία του ο Γκαίτε, μέσω της μυθοπλασίας μπορεί κανείς να προσεγγίσει την αλήθεια.³⁵ Η παρατήρηση αυτή αποκτά ειδική συνάφεια με την αυτοβιογραφία στα Επτάνησα, όπου το είδος εξυπηρετεί την κατανόηση όχι μόνο του ατομικού αλλά και του συλλογικού παρόντος, έτσι όπως διαμορφώνεται από τη σύνθετη ιστορία του τόπου.

---

³⁰ Χρυσανθόπουλος (2015) :12-18

³¹ *Roland Barthes par Roland Barthes* (1975): Χρυσανθόπουλος (2015) : 22

³² Χρυσανθόπουλος (2015) : 17

³³ Holquist (2014) : 209

³⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) : 20

³⁵ Ο Γκαίτε τιτλοφορεί την αυτοβιογραφία του *Ποίηση και Αλήθεια (Dichtung und Wahrheit)*, υπαινισσόμενος την απαραίτητη ποιητική δεξιότητα και, άρα, αισθητική παρέμβαση για τη διαμόρφωση της όποιας «αλήθειας»: Χρυσανθόπουλος (2015) :13

2.2 Ιστορική αναδρομή της αυτοβιογραφίας

Με τις *Εξομολογήσεις* του Αγίου Αυγουστίνου εγκαινιάζεται η εμφάνιση της αυτοβιογραφίας ως αυτόνομο είδος στη λογοτεχνική κριτική.³⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διττή σημασία της λέξης *Εξομολογήσεις* του τίτλου, ως εξομολόγηση από τη μία αμαρτημάτων και ως απόπειρα ενδοσκόπησης από την άλλη, με αποτέλεσμα το κείμενο του Αυγουστίνου να διαμορφώνει την εικόνα του αναστοχαζόμενου υποκειμένου, μια εικόνα με μεγάλη σημασία στη δυτική σκέψη.³⁷ Ως εκ τούτου, ο αυτοβιογραφικός λόγος του θεωρείται βιβλίο αναφοράς για το είδος και αποδεικνύει τη δυναμική της πρόσληψης του έργου.

Με το πέρασμα των αιώνων, καθώς το αυτοβιογραφικό είδος, απομακρυνόμενο από το σκοταδισμό του Μεσαίωνα, εγκαταλείπει τον ηγεμονισμό του θρησκευτικού περιεχομένου, η αυτοπαρουσίαση στρέφεται γύρω από την εικόνα και τη ζωή του αυτοβιογράφου.³⁸ Το 1565 εκδίδεται η αυτοβιογραφία του Benvenuto Cellini, η πρώτη «μοντέρνα» αυτοβιογραφία σε παγκόσμιο επίπεδο, στην οποία παρουσιάζεται η επαγγελματική του πορεία και αποκαλύπτονται πτυχές της περιπετειώδους ζωής του, που πιστοποιούν την καταξίωσή του.³⁹ Την εποχή αυτή μεγαλύτερη σημασία για τον αυτοβιογραφούμενο έχει η περιγραφή των σημαντικότερων γεγονότων και εμπειριών της δημόσιας ζωής, πράγμα λογικό, καθώς πλέον απόπειρες συγγραφής αυθιστοριών επιχειρούν οι άνθρωποι του πνεύματος που δεν ανήκουν στο χώρο της εκκλησίας και που επιθυμούν με την έκθεση της δημόσιας ζωής να αποτελέσουν παραδείγματα προς μίμηση για τις επόμενες γενιές.

Από την άλλη, ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, με την επικράτηση της λογικής και των ιδεών των ατομικών ελευθεριών που ευαγγελίζεται, θα επιφέρει αλλαγές στο τομέα της αυτοβιογραφίας. Η επικράτηση των λατινογενών γλωσσών έναντι των λατινικών, η δημιουργία εθνικών κρατών, η αλλαγή στη σύνθεση των κοινωνιών, η αμφισβήτηση του θείου συντελούν στον επαναπροσδιορισμό του αυτοβιογραφικού λόγου.⁴⁰ Κατά τον 18ο αιώνα σημειώνεται σημαντική εξέλιξη στον τομέα της αυτοβιογραφίας, με αποτέλεσμα η

---

³⁶ Οι *Εξομολογήσεις* (*Confessiones*) του Αγίου Αυγουστίνου συνιστούν έργο θρησκευτικού περιεχομένου, γραμμένο στη λατινική από το 397 έως το 400 μ.Χ.: Χρυσανθόπουλος (2015) :14

³⁷ Μάλιστα, ο Peter Brown χαρακτηρίζει τις *Εξομολογήσεις* ως μια «αυστηρά διανοητική αυτοβιογραφία», «ένα μανιφέστο του εσωτερικού κόσμου», καθώς αποπειράται να απαντήσει στα αιώνια υπαρξιακά ερωτήματα, ενώ, κατά τον Paul Jay, ο Άγιος Αυγουστίνος εφαρμόζει, πριν τον Φρόιντ, στο κείμενό του αρχές της ψυχαναλυτικής θεωρίας, μιας και η αυτοθεραπεία είναι ο σκοπός της σύνθεσης του αυτοβιογραφικού του έργου: βλ. Χρυσανθόπουλος (2015) :14-15.

³⁸ Βλαχάκη (2004) : 21

³⁹ Βλαχάκη (2004) : 20

⁴⁰ Χρυσανθόπουλος (2015) : 14- 15

εποχή εύστοχα να χαρακτηριστεί ως «η περίοδος ανάδυσης» του είδους.⁴¹ Μάλιστα, από τις αρχές του 18ου αιώνα παρατηρείται στροφή στον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα της αυτοβιογραφίας, με τις αυθιστορίες να αποκτούν ως επί το πλείστον διδακτικό προσανατολισμό, εστιάζοντας στην περιγραφή της ζωής του συγγραφέα μέσα από τα έργα του, χωρίς αναφορά στην προσωπική του ζωή.⁴² Το 1782, λίγα χρόνια μετά το θάνατό του, ο φιλόσοφος Jean Jacques Rousseau με τη δημοσίευση του έργου του, *Confessions*, προκαλεί αναστάτωση στα σαλόνια της υψηλής κοινωνίας της Γαλλίας,⁴³ καθώς επιχειρεί να περιγράψει τις πιο μύχιες σκέψεις του σε πρωτοπρόσωπη εξομολογητική αφήγηση, φτάνοντας στα όρια σκληρής αυτοκριτικής. Για τον Ρουσσώ, η τήρηση του «αυτοβιογραφικού συμβολαίου» οικοδομεί μια σχέση εμπιστοσύνης του συγγραφέα με το κοινό, διότι, παρόλο που η διαδικασία της ανάμνησης ενδέχεται να παρουσιάσει την αλήθεια φιλτραρισμένη, η αξιοπιστία του λόγου δεν αμφισβητείται. Μάλιστα, οι *Εξομολογήσεις* φιλοδοξούν να αποτελέσουν ένα εγχειρίδιο της ανθρώπινης φύσης, βοήθημα στη γνώση του ανθρώπινου χαρακτήρα.⁴⁴

Από τις *Εξομολογήσεις* του Ρουσσώ έως τα τέλη του 18ου αιώνα οι αυτοβιογραφίες αποκτούν μυθιστορηματικό χαρακτήρα, εγκαταλείποντας τον ηθικοδιδασκτισμό των προηγούμενων ετών,⁴⁵ μιας και ο αυτοβιογράφος εκθέτει περισσότερο τον εαυτό του παρέχοντας στοιχεία της προσωπικής του ζωής, υιοθετώντας παράλληλα αφηγηματικές τεχνικές που συναντώνται στο μυθιστόρημα. Στα πλαίσια μιας εκ βαθέων εξομολόγησης οι αυτοβιογράφοι του μυθιστορηματικού χαρακτήρα αναφέρονται στην οικογένεια και στα παιδικά τους χρόνια περιγράφοντας βιώματα από τη παιδική και νεαρή ηλικία, προκειμένου ο αναγνώστης να κατανοήσει τη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους. Ο Αλφιέρι με το έργο *Vita* και ο Γκολντόνι με το έργο *Memoires* περιγράφουν το περιβάλλον που γεννήθηκαν, τις σπουδές και τους έρωτές τους, θεωρώντας ότι αυτά αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής. Έτσι, οι αυτοβιογραφίες αυξάνονται σε όγκο και φτάνουν να αποτελούνται από πολλούς τόμους με αποκορύφωμα αυτή του Τζιοβάνι Τζιάκομο Καζανόβα που έγραψε δώδεκα.⁴⁶

---

⁴¹ Πασχαλίδης (1993) : 281

⁴² Βλαχάκη (2004) : 23-24

⁴³ Το έργο που έχει γραφτεί στη γαλλική γλώσσα και στα ελληνικά φέρει τον τίτλο *Εξομολογήσεις*, θα επιφέρει ακόμα και την παρέμβαση της αστυνομίας, από τις πρώτες δημόσιες αναγνώσεις από το χειρόγραφο, τον χειμώνα του 1771: Χρυσανθόπουλος (2015): 15-17

⁴⁴ Χρυσανθόπουλος (2015): 16

⁴⁵ Πασχαλίδης (1993) : 58

⁴⁶ Βλαχάκη (2004) : 128-130

Με το πέρασμα των ετών, και οδεύοντας στην περίοδο του Ρομαντισμού, η αυτοβιογραφία εισάγεται επίσημα ως τίτλος και αναγνωρίζεται ως λογοτεχνικό είδος με το λυρικό στοιχείο να εμπλέκεται περισσότερο στο λόγο.⁴⁷ Νέες κατηγορίες ανθρώπων, αναδυόμενες από τη σύγκρουση με την εξουσία, όπως μειονότητες, μετανάστες, ακόμα και γυναίκες, αποφασίζουν να ασχοληθούν με το είδος.⁴⁸ Με το πέρασμα από τον 19ο στον 20ο αιώνα, με την εμφάνιση της ψυχαναλυτικής θεωρίας, το ζήτημα της υποκειμενικότητας στον αυτοβιογραφικό λόγο, ειδικά η επίγνωση πως οι αυθιστορίες αποτελούν εκ των υστέρων «κατασκευές του εαυτού», θα αποτελέσει πλεονέκτημα για το είδος.⁴⁹

Συμπερασματικά, ορόσημο για την πορεία του αυτοβιογραφικού λόγου αποτελούν οι *Εξομολογήσεις* του Ρουσσώ, έργο - σταθμός που ασκεί επίδραση σε όλους τους επόμενους συγγραφείς αυθιστοριών, οι οποίοι, ακολουθώντας μια διαδρομή δύο περίπου αιώνων, θα οδηγήσουν το αυτοβιογραφικό είδος στη σημερινή του μορφή. Η επιρροή των *Εξομολογήσεων* του Rousseau φαίνεται και σε έργα της Επτανησιακής αυτοβιογραφίας, οι συγγραφείς των οποίων επιχειρούν μια αναμέτρηση με το πρότυπό τους, προκειμένου να συντάξουν και οι ίδιοι την προσωπική τους ιστορία, συγκλίνοντας ή αποκλίνοντας από αυτό.⁵⁰

2.3 Η συγκρότηση της επτανησιακής ταυτότητας και η επίδρασή της στην ανάπτυξη της επτανησιακής αυτοβιογραφίας.

Στα Επτάνησα, η κατάλυση της ενετικής κυριαρχίας από τους Γάλλους το 1797 κλονίζει τα θεμέλια του φεουδαρχικού συστήματος διοίκησης και διαμορφώνει νέες κοινωνικές δομές στην περιοχή, οι οποίες θα οδηγήσουν και σε πολιτικές αλλαγές. Η δημοκρατική διακυβέρνηση των Γάλλων (1797-1798) ευαγγελίζεται τη συνταγματική

---

⁴⁷ Πασχαλίδης (1993) : 277

⁴⁸ Βλαχάκη (2004) : 131

⁴⁹ Χρυσανθόπουλος (2015): 13-14

⁵⁰ Σε απάντηση προς το πρότυπο που διαμόρφωσε ο Rousseau, ο Λασκαράτος δηλώνει: «θα μπορούσα να αναφέρω και άλλα παρόμοια ανέκδοτα ανάρμοστα σ' αυτήν την ηλικία, μα είναι πράγμα σκληρό να παρατείνει κανείς τη διήγηση των αδυναμιών του και εγώ δεν έχω το θάρρος του Ρουσσώ»: Λασκαράτος (1983): 53. Παρόμοιο αυτοπεριορισμό ομολογεί και ο Ξενόπουλος: «Μόνο ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ είχε το μεγάλο θάρρος να τα πει όλα στις εξομολογήσεις του...»: Ξενόπουλος (1971) : 58 βλ. Πασχαλίδης (1993) :86 βλ. και Μπρέγιαννη (2008): 125

κατοχύρωση του πολιτεύματος με τη κατάργηση του *Libro d' Oro*, εγκαινιάζοντας μια περίοδο κοινωνικής αφύπνισης, ⁵¹ενώ η δημιουργία της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807) προλειαίνει το έδαφος για την εθνική αφύπνιση των Επτανησίων, μιας και δίνεται πλέον έμφαση στη σχέση τους με τον ελληνικό χώρο και στην προετοιμασία του απελευθερωτικού αγώνα του 1821. ⁵²Ως εκ τούτου, νέα χαρακτηριστικά επτανησιακής ταυτότητας αναδύονται, επηρεασμένα από τις γεωπολιτικές ανακατατάξεις. ⁵³ Μετά τη συγκεντρωτική διακυβέρνηση των Γάλλων αυτοκρατορικών (1807-1809), η Βρετανική Προστασία από το 1809 έως το 1864 επαναφέροντας της δομές της περιόδου της Ενετοκρατίας, θα οδηγήσει σε επαναστατικό αναβρασμό το Ιόνιο, που δικαιολογείται ως διαμαρτυρία των κατοίκων απέναντι στην ξένη διοίκηση και την καταπίεση των κατώτερων τάξεων. Το κίνημα του ριζοσπαστισμού από 1830 έως το 1843 για την ένωση των Ιονίων νήσων με τον κορμό του ελληνικού κράτους θα διευρύνει τα επίπεδα πολιτικής κινητικότητας στην περιοχή, καθώς το εθνικό ζήτημα της Ένωσης συμπορεύεται πλέον με το αίτημα για κοινωνική χειραφέτηση. ⁵⁴

Παράλληλα, στο χώρο των γραμμάτων παρουσιάζεται έντονη κινητικότητα, καθώς οι άνθρωποι του πνεύματος αναδεικνύουν με τα έργα τους καινούρια χαρακτηριστικά επτανησιακού πολιτισμού, μπολιασμένα με σπέρματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. ⁵⁵Η μακραίωνη επαφή των Επτανήσων με τη Δύση και κυρίως με Βενετία και Ιταλία έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της επτανησιακής ταυτότητας, όμως το άνοιγμα προς τα ευρωπαϊκά ρεύματα και η επαφή με τον ελληνικό χώρο στην προσπάθεια για Ένωση με την Ελλάδα θα ωθήσουν στην υπερκέραση του στοιχείου της τοπικότητας της επτανησιακής ταυτότητας.⁵⁶ Παρόλα αυτά, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όταν τα Επτάνησα γίνουν επαρχία του ελληνικού κράτους, η ταυτότητα αυτή θα χρειαστεί να επαναπροσδιοριστεί, σε συνάρτηση με τις εξελίξεις όχι μόνο στον ευρωπαϊκό αλλά και τον ελληνικό χώρο. ⁵⁷ Η ανάγκη για μια κοινή ελληνική γλώσσα, συστατικό στοιχείο εθνικής ιδεολογίας, θα συσχετιστεί με τη συγκρότηση του εθνικού κέντρου, με αποτέλεσμα η ιταλική να θεωρηθεί γλώσσα της βενετικής κατάκτησης, επομένως επικίνδυνη αντίπαλος της ελληνικής. Απόδειξη αποτελεί το διάστημα από το

---

⁵¹ Κοτινά (2011) :33

⁵² Κοτινά (2011) : 21-34

⁵³ Χρυσανθόπουλος (2015): 183-186 βλ. επίσης Λεοντσίνης (2011) :799-812 και Σκλαβενίτης (2015) :153-164

⁵⁴ Κοτινά (2011) : 39-52

⁵⁵ Χρυσανθόπουλος (2015): 30-33

⁵⁶ Μπρέγιαννη (2008) : 122

⁵⁷ Χρυσανθόπουλος (2015): 182

1820-1840 που σηματοδοτεί το τέλος της ιταλογραφίας και την αρχή της ελληνογραφίας για έργα επτανησιακής ιστοριογραφίας.⁵⁸

Η αμφισβήτηση της ελληνικότητας των Ιονίων, που δε θα σταματήσει ούτε με την Ένωση, θα επηρεάσει διαφορετικά τους επτανήσιους λόγιους. Ενδεικτική είναι η άρνηση του Σάθα (1868) να συμπεριλάβει πολλούς Επτανήσιους στη γραμματολογία του κρίνοντας ότι το ιταλικά γραμμένο έργο τους εντάσσεται στην ιταλική γραμματεία.⁵⁹ Ως αντίδραση στην αμφισβήτηση, διαμορφώνεται μια παράδοση ρητορικής με γνώρισμα την ανωτερότητα του ιόνιου πολιτισμού.⁶⁰ Αρκετοί, όπως ο Μουστοξύδης,⁶¹ αντιλαμβάνονται τη διαφορετικότητα ως ανωτερότητα, ενώ άλλοι, όπως οι Τσακασιάνος⁶² και Μαρτζώκης⁶³ παρουσιάζουν στις αυτοβιογραφίες διττό πολιτισμικό προσανατολισμό. Η μεταστροφή της επτανησιακής ταυτότητας από ελληνική και ιταλική σε εθνική θα αποτυπωθεί και στον αυτοβιογραφικό λόγο. Η εμφάνιση του είδους στις αρχές του 19ου αιώνα και η πορεία του σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό κόσμο σχετίζεται με την εμπειρία του διαφωτισμού, του ρομαντισμού και της ανάδυσης των ατομικών ταυτοτήτων.⁶⁴ Από την άλλη, η αξιοσημείωτη ανάπτυξη των αυθιστοριών συνδέεται και με τη σταδιακή διαμόρφωση της αστικής τάξης, που επιζητά δημόσια παρουσία.⁶⁵ Σημαντικός είναι ο αριθμός των Επτανησίων λογίων, που επιδιώκουν να αρθρώσουν το δικό τους λόγο από τις αρχές του 19ου αιώνα έως και τα μέσα του εικοστού, με την ενσυναίσθηση της διαφορετικότητας τους να αντικατοπτρίζεται στο λόγο αυτό.

Συνάμα, οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους στο πλαίσιο της πολιτισμικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Ο Τσακασιάνος στην αυτοβιογραφία του υπερασπίζεται το ιδανικό της πατρίδας, αν και παραδέχεται πως η Ένωση εξαιτίας των παθογενειών του ελληνικού Κράτους έχει βλάψει αρκετά τους Επτανήσιους.⁶⁶ Αντίστοιχα, ο Ξενόπουλος στον πρόλογο του αυτοβιογραφικού του έργου διαπιστώνει το διττό χαρακτήρα της ταυτότητάς του: «...φαίνεται πως έχω στο αίμα μου, στην ψυχή μου, όλο τον ελληνισμό. Γιατί από πατέρα είμαι Ζακυνθινός-Μωραΐτης κι από μητέρα

---

⁵⁸ Σκλαβενίτης (2015) : 158-160

⁵⁹ Λάππας (2004) : 192

⁶⁰ Λεοντσίνης (2011) :4

⁶¹ «Εμείς οι Επτανήσιοι γίναμε ο στόχος των συκοφαντιών και της καταδίωξης, όχι για άλλο λόγο, αλλά γιατί ζηλεύουν την ανωτερότητά μας» βλ. Αρβανιτάκης (2005) : 49

⁶² Χρυσανθόπουλος (2015): 199-207

⁶³ Χρυσανθόπουλος (2015): 207-214

⁶⁴ Λεοντσίνης (2011) : 18-20

⁶⁵ Χρυσανθόπουλος (2015): 185

⁶⁶ Χρυσανθόπουλος (2015): 206

Φαναριώτης-Ανατολίτης. Κι έτσι μπορεί να εξηγηθεί πώς κι όταν έγγραφα ακόμα καθαρώς ζακυνθινά διηγήματα, με διάβαζαν και με καταλάβαιναν σα δικό τους όλοι οι Έλληνες».⁶⁷ Η επτανησιακή αυτοβιογραφία περιέχει, όπως είναι αναμενόμενο, χαρακτηριστικά στοιχεία επτανησιακού πολιτισμού με τις ιδιαιτερότητές του ως προς το ταξικό και πνευματικό υπόβαθρο των λογίων, καθώς και τις σχέσεις τους με τον ελληνικό χώρο, πριν και μετά την Ένωση με την Ελλάδα. Στο έργο του Ερμάννου, του Λασκαράτου και πολλών άλλων Επτανησίων περιγράφονται τα δίκτυα των ιταλικών πόλεων οι οποίες, μαζί με τις ευρωπαϊκές, αποτελούν τους τόπους των σπουδών των διανοούμενων.⁶⁸ Η πνευματική κατάρτιση της Μαρτινέγκου περιλαμβάνει αρχαίους Έλληνες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς αλλά κυρίως συγγράμματα-εφόδια της αγωγής των διαφωτιστών.⁶⁹ Στον αυτοβιογραφικό λόγο του Μαρτζώκη καταγράφεται η ταξική διαστρωμάτωση στη Ζάκυνθο, τη στιγμή της πτώσης των αριστοκρατών και αναδύονται οι σχέσεις των Άγγλων κυρίαρχων με τους απλούς ζακυνθινούς πολίτες.⁷⁰ Και ο Λασκαράτος, που γράφει την αυτοβιογραφία σε ηλικία 87 ετών, παρέχει ουσιώδεις πληροφορίες για τις πολιτισμικές συνήθειες της Κεφαλονιάς τις δεκαετίες 1820 και 1830,⁷¹ ενώ η πολιτισμική διαφορά ανάμεσα στα Επτάνησα και την Ελλάδα σχολιάζεται στοχαστικά και από τον Ξενοπούλο στην αυτοβιογραφία.⁷²

Τα ονόματα των Ιωάννη Ζαμπέλιου, Ανδρέα Λασκαράτου, Παύλου Καρρέρ, Στέφανου Μαρτζώκη, Γρηγορίου Ξενοπούλου και Ερμάννου Λούντζη, όπως και αυτό της Ελισάβετ Μουτζάν- Μαρτινέγκου, είναι ενδεικτικά, για να αποκτήσουμε μια εικόνα περί του πλήθους των αυτοβιογραφικών κειμένων στον επτανησιακό χώρο. Οι αυθιστορίες των λογίων αυτών, παρόλο που απευθύνονται σε ελληνικό κοινό, είναι γραμμένες άλλοτε στα ελληνικά και άλλοτε στα ιταλικά, όπως του Ανδρέα Λασκαράτου,⁷³ μερικές είναι ολοκληρωμένες, ενώ άλλες, σαν το αυτοβιογραφικό έργο του Λούντζη, ανολοκλήρωτες. Μολονότι κάποιες συντάσσονται νωρίς, συχνά μένουν ανέκδοτες για χρόνια και εμφανίζονται αργά, στα τέλη του 19ου αιώνα ή και του 20ου όπως η αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου, του Λούντζη και του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη ή μένουν ακόμα αδημοσίευτες, σαν αυτή του Σιγούρου.⁷⁴ Ειδικότερα, η αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου

---

⁶⁷ Ξενοπούλος (2009) : 15

⁶⁸ Μπρέγιαννη (2008) : 121-129

⁶⁹ Αρβανιτάκης (2005) : 407

⁷⁰ Χρυσανθόπουλος (2015): 207-214

⁷¹ Μπρέγιαννη (2008) : 124 και Λουκάτος (1961) : 14

⁷² Ξενοπούλος (2009) : 89

⁷³ Λασκαράτος (1983) : 10-17

⁷⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) : 186

θα μείνει στα αζήτητα για αρκετές δεκαετίες, ώσπου ο γιος της Ελισαβέτιος αποφασίζει να τη βγάλει από την αφάνεια και να τη δημοσιεύσει, το 1881, σε έναν τόμο μαζί με δικά του ποιήματα⁷⁵

Συμπερασματικά, οι επτανήσιοι συγγραφείς επιχειρούν να κατοχυρώσουν μέσω της αυτοβιογραφίας ότι το έργο τους θα αποτελέσει κληρονομιά για τις επερχόμενες γενιές, σε συνέχεια μιας ευρωπαϊκής παράδοσης που χρονολογείται ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα, μιας και η απήχηση του έργου τους είναι ζητούμενο για πολλούς από αυτούς. Η Μαρτινέγκου αισθάνεται μεγάλη χαρά και δικαίωση, όταν ο δάσκαλος της Βασίλειος Ρομαντζάς αποτιμά θετικά το σύγγραμμά της,⁷⁶ ενώ θεωρεί σημαντική την κριτική υποδοχή του έργου της και προσδοκά μια αυστηρή κριτική από καταξιωμένους ομοτέχνους της.⁷⁷ Και για τον Ξενόπουλο η ανάδειξη της ευρύτατης απήχησης του έργου του αποτελεί αυτοπραγμάτωση.⁷⁸ Για τον Λασκαράτο φυσική συνισταμένη της αστικής καταξίωσης αποτελεί η αποδοχή του έργου του από την κοινωνία στο Ληξούρι,⁷⁹ ενώ ο Καρρέρ οργανώνει την αφήγηση γύρω από την αντίφαση της πρόσληψης του έργου του σε Αθήνα και Επτάνησα.⁸⁰

Επιπλέον, αναγκαία κρίνεται η απόδειξη από πλευράς λογίων της ένταξής τους σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό λογοτεχνικό περιβάλλον και του απεγκλωβισμού τους από τα στενά όρια της ελληνικής λογοτεχνίας. Ο Ξενόπουλος υπαινίσσεται το δυτικόστροφο του πνεύματός του στις σελίδες της αυτοβιογραφίας, ενώ συσχετίζει τη συγγραφική του ενασχόληση με την επίδραση που δέχτηκε από τη γαλλική λογοτεχνία και κυρίως τον Βολταίρο.⁸¹ Από την άλλη, ο Λασκαράτος επικεντρώνεται στο νεωτερικό στοιχείο του έργου του που συγκρούεται με το κατεστημένο της εποχής, κυρίως το θρησκευτικό, με τη σύγκρουση αυτή να αποτελεί τιμή για τον ίδιο.⁸² Μάλιστα, (υπερ)τονίζει τη σημασία του δυτικού στοιχείου και δείχνει το δρόμο για την επίτευξη ισορροπιών μεταξύ ανατολής και δύσης για τη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού.⁸³ Συνάμα, η αναφορά στις *Εξομολογήσεις* του Ρουσσώ, τόσο από το Λασκαράτο όσο και από τον Ξενόπουλο, καταδεικνύει τη συνδιαλλαγή των ανωτέρω λογοτεχνών με το ευρωπαϊκό πρότυπο.

---

⁷⁵ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 10-16

⁷⁶ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 143

⁷⁷ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 169-170

⁷⁸ Μπρέγιαννη (2008) : 127

⁷⁹ Μπρέγιαννη (2008) : 127

⁸⁰ Μπρέγιαννη (2008) : 128

⁸¹ Μπρέγιαννη (2008) : 127

⁸² Μπρέγιαννη (2008) : 127 και 132

⁸³ Πυλαρινός(2003) : 170

⁸⁴Στην αλληλογραφία του και ο Λούντζης μνημονεύει τον Ρουσσώ, αποδεικνύοντας τη γνωριμία του με το αντίστοιχο ευρωπαϊκό είδος, ενώ ο Μαρτζώκης επισημαίνει πως οι αυτοβιογραφίες του Cellini, Alfieri και Goldoni αποτέλεσαν έναυσμα για την ενασχόληση του με τη συγγραφή αυθιστορίας.⁸⁵

Τέλος, ο αυτοβιογραφικός λόγος των Επτανησίων μας παρέχει στοιχεία για την πνευματική ζωή της εποχής. Στην αυτοβιογραφία του Ξενόπουλου του 1938 πληροφορούμαστε για την πνευματική κίνηση στη Ζάκυνθο ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1870-80.⁸⁶ Ο Λασκαράτος καταγράφει τη γνωριμία του με σημαίνοντα πρόσωπα του επτανησιακού κύκλου, τους δασκάλους του, Ανδρέα Κάλβο, το γνωστό ποιητή, καθηγητή φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία, και Βικέντιο Ναννούτση, επιφανή ελληνιστή, ενώ εστιάζει στην επαφή του με το Σολωμό.⁸⁷ Στο κείμενο του Μαρτζώκη εγγράφεται η εγκάρδια (αρχικά) υποδοχή του Παλαμά και Ξενόπουλου στο έργο του, η οποία θα διευκολύνει την ένταξη του συγγραφέα στους λογοτεχνικούς κύκλους της Αθήνας.⁸⁸ Όμως, η προσωπικότητα του Μαρτζώκη, διχασμένη ανάμεσα στην παραμονή στην ιδιαίτερη πατρίδα και στην ένταξη -και εν τέλει στην αφομοίωση- στον αθηναϊκό κύκλο θα τον οδηγήσει στην περιθωριοποίηση του έργου και στη ρήξη του με τον Παλαμά.⁸⁹

Εν κατακλείδι, η ιδιαιτερότητα της επτανησιακής ταυτότητας και η διαχείριση της διαφορετικότητάς της συσχετίζονται με την ανάγκη των λογίων του επτανησιακού χώρου για αυτοσήμευση και αυτοπροσδιορισμό μέσω της συγγραφής αυθιστοριών. Η επιδίωξη αυτή εντείνεται μέσα στο κλίμα ρευστότητας και αμφισβήτησης που επικρατεί στα Επτάνησα καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, παράγωγο της γεωπολιτικής ιδιαιτερότητας των τελευταίων.

---

⁸⁴ Βλ. και Πασχαλίδης (1993) : 86

⁸⁵ «Μία τέτοια αγάπη μου εγεννήθη για τα γράμματα που νύχτα μέρα εμελετούσα πότε την ιστορία του '21, πότε ποιήματα, πότε βιογραφίες μεγάλων, πότε τις αυτοβιογραφίες του Cellini, του Alfieri και του Goldoni» : Χρυσανθόπουλος (2015): 211

⁸⁶ Τριχιά (2001) : 22, 47

⁸⁷ Λασκαράτος (1983) : 40-43

⁸⁸ «Τα πρώτα χρήματα που επήρα από ποιήματα ήταν από τη *Διάπλασι των Παίδων* και τούτο χρεωστώ στο φίλο μου Ξενόπουλο.» : Χρυσανθόπουλος (2015): 209

⁸⁹ Πυλαρινός(2003) : 211

Κεφάλαιο 3

Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου

Με αφετηρία τις επιδιώξεις του γυναικείου ζητήματος και την εμφάνιση των πρώτων γυναικείων αυτοβιογραφιών, στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η ανάλυση βασικών θέσεων της *Αυτοβιογραφίας* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου αναφορικά με το διανοητικό της υπόβαθρο και τις διαφωτιστικές της αντιλήψεις, τις απόψεις της για τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών και την αναγκαιότητα της εκπαίδευσής τους, αλλά και τα χαρακτηριστικά της έμφυλης ταυτότητας στον 19^ο αιώνα, ενώ δεν παραλείπεται να επισημανθεί η σχέση της *Αυτοβιογραφίας* με την αλήθεια και τη λογοτεχνία.

3.1 Το γυναικείο ζήτημα κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα σε Ευρώπη και Ελλάδα

Οι φιλοσοφικές και πολιτικές προσεγγίσεις αναφορικά με το γυναικείο ζήτημα κατά τη διάρκεια του ευρωπαϊκού διαφωτισμού είναι δηλωτικές της επίδρασης που άσκησε το ρεύμα αυτό στη δυτική σκέψη. Κι αυτό, διότι οι θέσεις των διανοητών εκτείνονται από την αναβίωση πατριαρχικών αντιλήψεων προηγούμενων αιώνων ως τη διατύπωση αιτημάτων μερικής ή πλήρους χειραφέτησης των γυναικών. Κύριος εκφραστής τέτοιων αντιλήψεων στην κοινωνικοπολιτική και παιδαγωγική του θεωρία, ο Rousseau αποδέχεται την παθητικότητα της γυναικείας φύσης και τον κοινωνικό περιορισμό της.⁹⁰ Για το Γάλλο φιλόσοφο ο ρόλος της γυναίκας προσδιορίζεται στο να

---

⁹⁰ Bryson (2005): 34-35

συμβάλλει μέσω της μητρότητας στην ηθική διαμόρφωση των ανδρών και κατ' επέκταση στη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής κοινωνίας.⁹¹

Από την άλλη, λίγες είναι οι κριτικές φωνές του Διαφωτισμού ενάντια στην πατριαρχική αντίληψη για το «υποδεέστερον» της γυναικείας φύσης, ενώ, ακόμα και αυτές, όπως των Locke, Hume και Diderot, περιορίζονται στην αναβάθμιση της θέσης των γυναικών σε ζητήματα οικογενειακού δίκαιου και βασικής εκπαίδευσης.⁹² Με διαδεδομένη την αντίληψη για την κατωτερότητα της γυναικείας φύσης, η συναίνεση κορυφαίων φιλοσόφων για την ανικανότητα των γυναικών στην πλήρη ανάπτυξη του ορθού λόγου διαιώνίζει την υποτέλεια των τελευταίων στην οικογένεια και τον αποκλεισμό από την πολιτική δράση.⁹³ Βέβαια, στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης διατυπώνονται αιτήματα κοινωνικής (Mary Wollstonecraft) ή πολιτικής (Condorcet) απελευθέρωσης των γυναικών, που μοιάζουν να μην εισακούονται από την κοινωνία της εποχής. Η Mary Wollstonecraft, σε ευθεία αντιπαράθεση με τον Ρουσσώ, αμφισβητεί την ιδέα των κοινωνικών ρόλων των φύλων, ενώ ο Condorcet επιμένει ότι οι γυναίκες πρέπει να έχουν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα με τους άνδρες.⁹⁴ Από την άλλη, η Catherine Macauley επιχειρηματολογεί ότι οι διαφορές των φύλων είναι προϊόν εκπαίδευσης και όχι φύσης και προαναγγέλλει την εκπαιδευτική χειραφέτηση των γυναικών.⁹⁵ Όμως, την πρώτη τεκμηριωμένη υπεράσπιση της πλήρους ισότητας των γυναικών τον 19ο αιώνα τη συναντούμε στο έργο του φιλόσοφου John Stuart Mill.⁹⁶

Η ρητορική σχετικά με το γυναικείο ζήτημα που διαμορφώνεται στα πλαίσια του ευρωπαϊκού διαφωτισμού δεν είναι δυνατό να μην επηρεάσει και την ελληνική σκέψη ως προς τη φύση και το ρόλο της γυναίκας. Παρόλα αυτά, οι θέσεις που διατυπώνονται στον ελληνικό χώρο διαφοροποιούνται έως ένα βαθμό από τις αντίστοιχες του ευρωπαϊκού σε συνάρτηση και με τον «εθνικό σκοπό». Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός θεωρεί χρήσιμη την εκπαίδευση των γυναικών στο πλαίσιο της αναγέννησης του γένους, προσέγγιση που τη συναντούμε συχνά στα έργα των Κοραή και Κούμα.⁹⁷ Έτσι, ο Κοραής, μέσα από την αλληλογραφία του με την Ευανθία Καΐρη επιβραβεύει την προσπάθειά της για εκπαίδευση «εις τας συνηλικιώτιδας παρθένους». ⁹⁸ Στις αρχές του 19ου αιώνα Έλληνες

---

⁹¹ Δαλακούρα Ζιώγου - Καραστεργίου (2015) : 18-23

⁹² Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 21-22

⁹³ Bryson (2005): 34-35

⁹⁴ Bryson (2005): 35

⁹⁵ Bryson (2005): 36-37

⁹⁶ Bryson (2005): 78-98

⁹⁷ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 23-24

⁹⁸ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 40 βλ. και Denissi (2017): 44

παιδαγωγοί, όπως ο Κούμας, επηρεασμένοι από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, υπογραμμίζουν ως αναγκαία την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, τροποποιημένη όμως ως προς το σκοπό και την οργάνωσή της.⁹⁹ Στον αντίποδα, με την προτροπή του Ρήγα για ίδρυση σχολείων για αρσενικά και θηλυκά παιδιά, συμφωνεί η Σαπφώ Λεοντιάς, που προτείνει για τα κορίτσια εκπαίδευση ίση με αυτή των αγοριών, ενώ και ο Ειρηναίος Ασώπιος υποστηρίζει την ισότιμη ανάπτυξη των δυο φύλων.¹⁰⁰ Στο γυναικείο περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα –*Κυψέλη* (1845) και *Ευρυδίκη* (1870-1873) – προκρίνεται η ανάγκη για συστηματοποίηση και διεύρυνση της γυναικείας εκπαίδευσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.¹⁰¹

Αντίθετα, διχογνωμία εντοπίζεται ως προς την αναγκαιότητα ανάληψης κοινωνικοπολιτικού ρόλου των γυναικών. Ο συντηρητικός προσανατολισμός της νεοελληνικής σκέψης, βασισμένος στην πατριαρχική αντίληψη του ευρωπαϊκού διαφωτισμού για το γυναικείο ζήτημα αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως οντότητες με «φύσει» διαφορές στο ηθικό δυναμικό. Ο γυναικείος ρόλος περιορίζεται σε αυτόν της συζύγου και μητέρας, η σεμνότητα και η μετριοφροσύνη αποτελούν κατεξοχήν γυναικείες αρετές, ενώ η δημόσια παρουσία των γυναικών ενδέχεται να βλάψει την ηθική συγκρότησή τους.¹⁰² Αντίθετα, στο έργο του Ρήγα Φεραίου *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (1790) απαντώνται επιχειρήματα για τη χρησιμότητα του κοινωνικοπολιτικού ρόλου των γυναικών, καθοριστικού παράγοντα στην υπεράσπιση του έθνους.¹⁰³

Καθώς ο πατριαρχικός λόγος υποστηρίζει τις φυσικές διαφορές των φύλων, η συγγραφή θεωρείται ασυμβίβαστη με τη γυναικεία φύση, με αποτέλεσμα η γυναίκα να μην έχει λόγο συμμετοχής στο δημόσιο χώρο, αφού η έκθεση που προκύπτει από τη δημοσίευση των γραπτών τη φέρνει αντιμέτωπη με την κοινωνία.¹⁰⁴ Ενδεικτικός είναι ο τίτλος «η γράφουσα» (κατά τον Εμμανουήλ Ροΐδη) ή «η λόγια» που χρησιμοποιείται από την κριτική για τις γυναίκες συγγραφείς, μιας και ο τίτλος συγγραφέας αποδίδεται μόνο σε άντρες την εποχή αυτή.¹⁰⁵ Ούτε η κοινωνία αναγνωρίζει γυναίκες συγγραφείς, διότι θεωρεί ότι αυτή η ιδιότητα είναι ασυμβίβαστη με την κοινωνική θέση και το κύρος τους.

⁹⁹ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 40

¹⁰⁰ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 29-31 και Αναγνωστοπούλου (2012) : 133

¹⁰¹ Αναγνωστοπούλου (2010) : 125-127 και Παπαγιαννοπούλου (2015) : 2-11

¹⁰² «Την σεμνότητα και μετριοφροσύνην, αναγκαίας αρετάς εις όλους, η φύσις όμως τας ώρισε στολισμόν των γυναικών ιδιαίτερον [...]. Δια τι; Διότι έλαβεν η γυνή παρά τον άνδρα πλειότερα από την φύσιν βοηθήματα να ήναι σεμνή»: Κοραΐς (1810-1816) τ. 3 : 377: Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου(2015) :24

¹⁰³ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 23-24 και Παπαγιαννοπούλου (2015) : 45

¹⁰⁴ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 264

¹⁰⁵ Ιωαννίδου (2003) : 1-2. Για τις «γράφουσες» Ελληνίδες βλ. Ιωαννίδου (2001), Ριζάκη (2007): 187-224 και Αναγνωστοπούλου (2012) : 125-149

Μάλιστα, η κριτική του λογοτεχνικού γυναικείου λόγου φτάνει στα όρια της γελοιογραφικής παρουσίας.¹⁰⁶

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, στις απαρχές του αγώνα για Ανεξαρτησία, σημειώνεται η πρώτη δημόσια παρουσία των γυναικών στην πνευματική ζωή. Οι γυναίκες συγγραφείς, ελάχιστες στον αριθμό (οκτώ), οι περισσότερες Φαναριώτισσες ή από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, δημοσιεύουν λογοτεχνικά έργα, δοκίμια και μεταφράσεις στην περίοδο μεταξύ του 1816 και 1832.¹⁰⁷ Η Ανθή Οικονόμου, η Ευανθία Καΐρη, αδελφή του Θεόφιλου Καΐρη, η Μητιώ Σακελλαρίου, και η Φωτεινή Σπάθη, οι οποίες παίρνουν μέρος στην πνευματική κίνηση της εποχής, παραμένοντας ωστόσο στη σκιά της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, εκφράζουν μέσω των δημοσιεύσεων τους άμεσα ή έμμεσα θέση για το γυναικείο ζήτημα και ειδικότερα για την εκπαίδευση των κοριτσιών.¹⁰⁸ Η Ευανθία Καΐρη, η πρώτη διανοούμενη Ελληνίδα, αλληλογραφεί με τον Κοραή στο Παρίσι και μεταφράζει γαλλικά έργα, όπως το *Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου* του Jean-Nicolas Bouilly,¹⁰⁹ ενώ η Μητιώ Σακελλαρίου εκδίδει μεταφράσεις δύο κωμωδιών του Carlo Goldoni.¹¹⁰ Η επιλογή των έργων που δημοσιεύονται, μεταφράσεις και όχι πρωτότυπα έργα, αφορά κείμενα ηθικοπλαστικά, με σκοπό την ηθική ανασυγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η συγγραφική παρουσία της συνομήλικης της Ευανθίας Καΐρη, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου ξεχωρίζει, καθώς αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για τη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Η Μαρτινέγκου δεν περιορίζεται σε μεταφράσεις ηθικοπλαστικών έργων, όπως οι υπόλοιπες γυναίκες του λόγιου κύκλου της εποχής, αλλά ασχολείται με τη συγγραφή μυθιστορημάτων, θεατρικών έργων, επιστημονικών δοκιμίων, αντίστοιχων με τα συγγραφικά είδη που μελετά. Η αδιάλειπτη δραστηριότητά της πηγάζει από την ανάγκη της να συμμετέχει μέσω της συγγραφής στο δημόσιο χώρο, προνόμιο αποκλειστικό των ανδρών, καταδικάζοντας με αυτόν τον τρόπο το κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών.¹¹¹ Η σκέψη της ενταγμένη στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου

---

¹⁰⁶ Βαρίκα (1988) : 7

¹⁰⁷ Ιωαννίδου (2003) : 1-4

¹⁰⁸ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 23-25

¹⁰⁹ Denissi (2016) : 43-45

¹¹⁰ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 23-29

¹¹¹ Η Μαρτινέγκου διαμαρτύρεται για το «βάρβαρον ήθος» της εποχής που κρατάει τις γυναίκες «ξεχωρισμέναις από την ανθρωπίνην εταιρίην και αγραμμάτους»: Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 82

φεμινισμού, συναντά τη σκέψη της Wollstonecraft, που λίγες δεκαετίες νωρίτερα είχε υποστηρίξει το δικαίωμα της ελεύθερης πρόσβασης των γυναικών στη μόρφωση.¹¹²

Επιλογικά, ο ευρωπαϊκός και νεοελληνικός Διαφωτισμός θέτουν σε νέες βάσεις την προβληματική για το γυναικείο ζήτημα, ειδικά ως προς το θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών. Στο πλαίσιο αυτό, στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οι γυναίκες συγγραφείς κάνουν αισθητή την παρουσία τους στο ελλαδικό χώρο. Η συγκρότηση της συλλογικής γυναικείας συνείδησης γύρω από τα αιτήματα για μόρφωση και δημόσιο λόγο καταγράφεται και στο αυτοβιογραφικό κείμενο της Μαρτινέγκου. Δίκαια, λοιπόν, ο Κιτρομηλίδης χαρακτηρίζει την αυτοβιογραφία της ως «το πιο σημαντικό αυτοβιογραφικό κείμενο της ελληνικής λογοτεχνίας του 19ου αιώνα»¹¹³

3.2 Χαρακτηριστικά γυναικείας αυτοβιογραφίας- Παραδείγματα αυτοβιογραφιών κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα

Κατά το πέρασμα από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα οι μεταβολές που έχουν συντελεστεί στο επίπεδο συγκρότησης των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών αλλά και στο επίπεδο του τρόπου εγγραφής της νεωτερικότητας στις σύγχρονες κοινωνίες επιτρέπουν στην αυτοβιογραφία να αναδειχτεί και να αυτονομηθεί ως γραμματειακό είδος με την απόκτηση κανονιστικών χαρακτηριστικών.¹¹⁴ Ενισχυτικό για την εμφάνιση αρκετών αυτοβιογραφικών κειμένων την εποχή αυτή θεωρείται το κίνημα του ρομαντισμού που φέρνει στο επίκεντρο της προσοχής το άτομο με την εστίαση στα πάθη του.¹¹⁵ Στον ελληνικό χώρο το αίτημα για αυτοπροσδιορισμό των πολιτών μέσα από την κοινωνική αναδιοργάνωση του νεοελληνικού κράτους καθώς και η ανάγκη συγκρότησης ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας θα προσανατολίσουν τους συγγραφείς στην αναζήτηση πραγματικών τεκμηρίων για την επίτευξη αυτών των στόχων. Η στροφή, λοιπόν, στην προσωπική μαρτυρία και την αυθεντική πληροφορία για τον καθορισμό της

---

¹¹² Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 49-53

¹¹³ Βλ. Ιωαννίδου (2003) :4

¹¹⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) :16

¹¹⁵ Βασιλειάδης (2018): 177

ελληνικότητας θα συμβάλλει καθοριστικά στην ανάδυση και εξέλιξη του αυτοβιογραφικού λόγου.¹¹⁶

Πέρα από τα παραπάνω, καθώς απαραίτητη προϋπόθεση για τη συγγραφή αυθιστοριών αποτελεί ο βαθμός αυτοσυνειδησίας του υποκειμένου, οι συγγραφείς αυτοβιογραφιών ανήκουν ως επί το πλείστον στο ανδρικό φύλο, εξαιτίας της σπουδαιότητας του ατομικού και κοινωνικού τους βίου. Με αυτές τις συνθήκες η εισδοχή γυναικών σε ένα είδος που έχει κανονικοποιηθεί ως «ανδρικό» θα παραμείνει προβληματική για πολλά χρόνια,¹¹⁷ διότι η αποδοχή ότι οι γυναίκες συγγραφείς γράφουν διαφορετικά από τους άνδρες με τη συνακόλουθη εστίαση στα γυναικεία χαρακτηριστικά των αυτοβιογραφιών συνεχίζει τη διαιώνιση της αντίληψης των φυσικών διαφορών των φύλων.¹¹⁸ Άλλωστε, η τάση να χαρακτηρίζουμε αδιακρίτως ως γυναικεία γραφή το λόγο που προέρχεται από γυναίκες δεν είναι εκ των πραγμάτων λειτουργική, καθώς οι διαφοροποιήσεις στο λόγο ανδρών και γυναικών εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες.¹¹⁹ Οι άνδρες, λοιπόν, και οι γυναίκες συγγραφείς αυτοβιογραφικών έργων γράφουν διαφορετικά, όχι επειδή ανήκουν σε διαφορετικά φύλα, αλλά επειδή έχουν διαφορετική θέση στην κοινωνία και διαφορετικό βαθμό πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα. Στα πλαίσια αυτά, η διαφοροποίηση του γυναικείου λόγου σχετίζεται με το γεγονός ότι οι γυναίκες συγγραφείς συλλαμβάνουν και μεταπλάθουν την πραγματικότητα διαφορετικά, δίνοντάς της μια άλλη, πιο ανθρώπινη διάσταση, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ιδιαίτερες μορφές υποκειμενικότητας και συνείδησης.¹²⁰

Καθώς η γραφή αποδεικνύεται σημαντικός αρωγός στη μετάβαση των γυναικών από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα και καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της έμφυλης συνείδησης,¹²¹ οι γυναίκες συγγραφείς αυθιστοριών επιθυμούν να συγκροτήσουν αφηγηματικά τον εαυτό τους και να εισέλθουν στο δημόσιο χώρο, εξαιτίας του γενικότερου αποκλεισμού του φύλου τους από το δημόσιο λόγο. Η ενασχόληση του γυναικείου φύλου με την αυτοβιογραφία προκαλεί μια διαδικασία «εξημέρωσης» του είδους, μιας εκθήλυνσής του, επειδή η γυναικεία οπτική αναδεικνύει περισσότερο τη σχέση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και την πολιτική σημασία του

---

¹¹⁶ Πολυκανδριώτη (2002) : 64-65

¹¹⁷ Χρυσανθόπουλος (2015) :132

¹¹⁸ Χρυσανθόπουλος (2015) :132-133

¹¹⁹ Βαρίκα (1980) : 31

¹²⁰ Βαρίκα (1980) : 31-32

¹²¹ Ριζάκη (2007) : 143-145

ατομικού.¹²² Όπως γράφει η Ελένη Βαρίκα, ¹²³«το γράψιμο αποτελεί ένα από τα πρώτα μέσα διερεύνησης μιας αυτόνομης γυναικείας ταυτότητας. [...] Μια πρακτική ετερόδοξη, όχι μόνο γιατί αποσπά τις γυναίκες από τα οικογενειακά τους καθήκοντα, αλλά γιατί οδηγεί στην ενδοσκόπηση, στη διερεύνηση της ατομικότητας, [...] αλλά πάνω απ' όλα γιατί όσο και αν είναι ιδιωτικό και κρυφό, κινδυνεύει ανά πάσα στιγμή να εξελιχθεί σε συγγραφική δραστηριότητα, οδηγώντας τις γυναίκες στον απαγορευμένο δημόσιο χώρο.»

Ως εκ τούτου, διαπιστώνεται η προσπάθεια των γυναικών να μετασχηματίσουν τα χαρακτηριστικά της τυπικής αυτοβιογραφίας με την επινόηση δικών τους πρακτικών, διαμορφώνοντας μεικτούς τύπους κειμένων και εμπλουτίζοντας τελικά με έναν υβριδικό λόγο την παράδοση του είδους.¹²⁴ Οι γυναίκες αποφεύγουν την τυπική καλλιέργεια του απομνημονεύματος, καθώς η συγγραφή ενός είδους, που θεωρείται κατάλληλο για την έκφραση του δημόσιου λόγου των ανδρών, από γυναίκες συγγραφείς δημιουργεί μια κατάσταση ανισορροπίας, υπονόμησης ή, έστω, αναθεώρησης της κανονικότητας του είδους.¹²⁵ Όταν όμως καταφεύγουν σε αυτό, προφασίζονται την ανάγκη αφήγησης στιγμών ενός σημαντικού άνδρα νομιμοποιώντας την εισδοχή στο συγκεκριμένο είδος. Εδώ ανήκει η περίπτωση της Ρωξάνδρας Στούρτζα,¹²⁶ τα *Απομνημονεύματα* της οποίας αποτελούν το πιο γνωστό παράδειγμα απομνημονευμάτων γραμμένων από γυναίκα. Η πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα και η εγγύτητα με τους πρωταγωνιστές επιτρέπουν στη συγγραφέα να ασκήσει το απομνημόνευμα εναρμονιζόμενη με τον τρόπο γραφής των ανδρών.¹²⁷ Η Στούρτζα, εστιάζοντας στο πρόσωπο του τσάρου Αλέξανδρου Α', με τη δική της οπτική, μια υποδειγματικά ώριμη και συγκρατημένη σκέψη που διακρίνεται για τα φιλελεύθερα φρονήματά της, εξιστορεί γεγονότα, πρόσωπα και αντιλήψεις που συνδέθηκαν με την πολιτική τύχη του ελληνικού ζητήματος.¹²⁸ Η επίκληση της πρόθεσης προβολής της ζωής ενός σημαίνοντος προσώπου, όπως του τσάρου Αλέξανδρου, συνιστά προφανώς την τεχνική που ακολουθούν οι γυναίκες συγγραφείς την περίοδο αυτή, για να αποκτήσουν πρόσβαση στο δημόσιο λόγο. Την πρακτική ακολουθεί και η Ζαχαρένια

---

¹²² Χρυσανθόπουλος (2015) : 133

¹²³ Βαρίκα (1988) : 7

¹²⁴ Χρυσανθόπουλος (2015): 133-134 Οι γυναίκες αυτοβιογράφοι χρησιμοποιούν ποικίλες μορφές αυτοβιογραφικών κειμένων, όπως ημερολόγια, επιστολές, αναμνήσεις, λευκώματα, σημειωματάρια, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, οι οποίες καθιστούν ορατό τον ιδιωτικό βίο με τις στιγμές της απλής καθημερινότητας που περιγράφουν

¹²⁵ Χρυσανθόπουλος (2015) : 177

¹²⁶ Τα απομνημονεύματα της Στούρτζα γράφτηκαν στη γαλλική γλώσσα το 1829, αλλά εκδόθηκαν μόλις το 1888 στη Ρωσία: Βασιλειάδης (2018) : 179

¹²⁷ Βασιλειάδης (2018) : 179-180

¹²⁸ Βασιλειάδης (2018) : 179

Γραμματικοπούλου, χήρα αντιστράτηγου, που στα 1884 τυπώνει τα *Απομνημονεύματα γυναικός πρεσβύτιδος συγχρόνου*, για να διασώσει τη μνήμη του άνδρα της, αγωνιστή του έθνους. Καθώς η συγγραφέας μετακινείται στον χώρο δράσης των Ελλήνων εμπόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας και του παροικιακού ελληνισμού τα *Απομνημονεύματά* της ξεφεύγουν από την αυστηρή στόχευση του είδους και αφορούν, από ένα ορισμένο σημείο της συγγραφής και έπειτα, μια μείξη ειδών.¹²⁹ Έτσι, η αφήγησή της αποτελεί το «χρονικό μιας οδοιπορίας στον 19ο αιώνα», αφού αποκτά χαρακτήρα ταξιδιωτικών εντυπώσεων.¹³⁰

Μοναδικού ενδιαφέροντος αυτοβιογραφικό πόνημα της εποχής αποτελεί η *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ Μουτζάν- Μαρτινέγκου.¹³¹ Η Μαρτινέγκου σε αντίθεση με τη Στούρτζα, προσβλέπει σε μια πορεία ζωής έξω από τα έμφυλα όρια, όπως τα αντιλαμβάνεται η τάξη, η πατρίδα και η εποχή της.¹³² Η λογοκριτική επέμβαση του γιου της, Ελισαβέτιου, κατά την έκδοση της *Αυτοβιογραφίας* είναι ωστόσο χαρακτηριστική για τα όρια στην πρόσβαση των γυναικών αυτής της εποχής στο δημόσιο λόγο και στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού τους. Η Μαρτινέγκου επιχειρεί να σπάσει αυτά τα όρια υιοθετώντας δικές της πρακτικές, προκειμένου να νομιμοποιήσει τη συγγραφική της παρουσία. Γι' αυτό επικαλούμενη την πρόθεση της διάσωσης της μνήμης του μικρότερου αδελφού της, Μαρίνου, εκφράζει την επιθυμία της να δημοσιεύσει μελλοντικά ένα έργο για το θάνατό του (144-145). Το επιχείρημα της συγγραφής για ένα πρόσωπο, ώστε να διασωθεί στη μνήμη η ιστορική του παρουσία, το απαντούμε συχνά στους προλόγους ή τα εισαγωγικά σημειώματα γυναικών συγγραφέων, το οποίο συγκαλύπτει την ανάγκη τους για δημιουργική έκφραση.¹³³ Συνάμα, η συγγραφέας παραθέτει αποσπάσματα από τα λογοτεχνικά της έργα στην *Αυτοβιογραφία*, με σκοπό να καταστήσει δημόσια τη συγγραφική της ταυτότητα, ενώ η ενσωμάτωση της επιστολογραφίας σε αυτήν με τη μορφή αντιγράφων στοχεύει στη διεκδίκηση της χειραφέτησης και της επικοινωνίας της με τους αναγνώστες.¹³⁴ Έτσι, η *Αυτοβιογραφία* αποτελεί μοναδική περίπτωση έκφρασης της έμφυλης αυτοσυνειδησίας της συγγραφέως αλλά και μοναδική περίπτωση μετασηματισμού του αυτοβιογραφικού είδους.¹³⁵

---

¹²⁹ Βασιλειάδης (2018) : 180

¹³⁰ Ριζάκη (2012) : 136 βλ. Βασιλειάδης (2018) :180

¹³¹ Γραμμένη το 1831 αλλά δημοσιευμένη πενήντα χρόνια αργότερα, το 1881: Λασκαράτος (1983) :9-10

¹³² Χρυσανθόπουλος (2015) : 168

¹³³ Χρυσανθόπουλος (2015) : 154

¹³⁴ Μπρέγιαννη (2008) :135-137

¹³⁵ Χρυσανθόπουλος (2015) : 147

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην περίπτωση των *Αναμνήσεων 1899* της Πηνελόπης Δέλτα, το οποίο συγγράφεται το 1899 και δημοσιεύεται, επίσης καθυστερημένα, μόλις το 1990. Οι *Αναμνήσεις 1899* αποτελούν το πρώτο καθαρά αυτοβιογραφικό κείμενο της Δέλτα και συνιστούν την πρώτη ουσιαστική συγγραφική της απόπειρα.¹³⁶ Όπως και στην περίπτωση της Μαρτινέγκου, τίθεται και εδώ το θέμα των ορίων μεταξύ των πληροφοριών της ιδιωτικής σφαίρας που επιτρέπεται να δημοσιοποιηθούν και εκείνων που οφείλουν να αποσιωπηθούν. Είναι ενδεικτικό ότι η συγγραφέας γράφει τις *Αναμνήσεις 1899* βάσει νεανικού ημερολογίου, το οποίο έχει αποκηρύξει από φόβο μην αποκαλυφθούν οι σκέψεις και τα συναισθήματά της στον πατέρα ή τον αρραβωνιαστικό της.¹³⁷ Στο κείμενο της εντοπίζονται κοινά θεματικά μοτίβα με την αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου, όπως η θέση των γυναικών στην κοινωνία, η σχέση της κόρης με τον αυστηρό πατέρα, ο αγώνας της γυναίκας για μόρφωση, η καταπιεσμένη μορφή της μητέρας κλπ. Βέβαια, η Δέλτα συστήνει το κείμενό της όχι ως τυπική αυτοβιογραφία με αξιώσεις ανάλογης αναγνώρισης, όπως η Μαρτινέγκου, αλλά ως μορφή εξομολογητικών ιστοριών αποτυπωμένες σε ημερολογιακές καταγραφές.¹³⁸ Η απομάκρυνση της Δέλτα χαρακτηρίζει έντονα ευρωπαϊκές λογοτεχνικές παραδόσεις γυναικών, κυρίως της αγγλικής και γαλλικής, στις οποίες οι γυναίκες μέσα από κείμενα αναμνήσεων αποκαλύπτουν τον ιδιωτικό εαυτό τους, σε απόσταση από την κατεξοχήν αυτοβιογραφία, είδος περισσότερο σύμφωνο με την «ανδρική» παράδοση.¹³⁹

Κατά κανόνα τα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών του 19ου αιώνα κυκλοφορούν σε οψίτυπες εκδόσεις λόγω του ιδιωτικού χαρακτήρα τους, διότι περικλείεται ο κίνδυνος της αποκάλυψης προσωπικών λεπτομερειών για τους πρωταγωνιστές της αφήγησης.¹⁴⁰ Στα προαναφερθέντα δείγματα αυτοβιογραφικής γραφής, η πρώτη έκδοση απέχει μεγάλο χρονικό διάστημα από τη χρονική στιγμή ολοκλήρωσης της συγγραφής, καθώς η δημοσιοποίηση των αυθιστοριών φαίνεται να καθυστερεί από το δισταγμό των συγγραφέων- κυρίως του συγγενή κληρονόμου που αναλαμβάνει την έκδοση, όπως είναι ο γιος της Μαρτινέγκου, Ελισαβέτιος, η ανιψιά της Στούρτζα, ο εγγονός και δισέγγονος της Δέλτα. Ειδικά για τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα, η συγγραφέας είχε αφήσει εντολή στους κληρονόμους να δημοσιευτούν

---

¹³⁶ Χρυσανθόπουλος (2015) : 170

¹³⁷ Γεωργόπουλος (2015) :75

¹³⁸ Βασιλειάδης (2018) : 181-183

¹³⁹ Βασιλειάδης (2018) : 181-183

¹⁴⁰ Ριζάκη (2007) : 165-185

πενήντα χρόνια μετά το θάνατό της. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι το φαινόμενο του ετεροχρονισμού μεταξύ συγγραφής και πρώτης έκδοσης εντείνεται, όταν πρόκειται για γυναίκες συγγραφείς.¹⁴¹ Συνάμα, η λογοκριτική παρέμβαση δείχνει να είναι πιο έντονη ενόψει της δημοσίευσης ενός έργου, όπως συμβαίνει στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου. Μάλιστα, πολλοί μελετητές έχουν μεμφθεί τον Ελισαβέτιο για τη λογοκριτική του παρέμβαση, χωρίς όμως να κατανοούν πλήρως την υποχρέωσή του να συμβαδίσει με τα κοινωνικά συστήματα της εποχής, που αποτελούν συστήματα ιεράρχησης αξιών και ηθικών αξιών.¹⁴²

Επιλογικά, παρατηρούμε ότι οι γυναίκες συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα δοκιμάζονται στο αυτοβιογραφικό είδος χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μορφές έκφρασης, όπως επιστολές, ημερολόγια, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, κ.α. Η περίπτωση των Μαρτινέγκου, Στούρτζα, Γραμματικοπούλου και Δέλτα καταδεικνύει πως οι γυναίκες συγγραφείς αμφισβητούν την παραδοσιακή μορφή του αυτοβιογραφικού λόγου, όπως καλλιεργείται από τους άνδρες ομοτέχνους, και προτείνουν ένα νέο, τροποποιημένο είδος, επιχειρώντας να εξασφαλίσουν πρόσβαση στο δημόσιο χώρο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η ιστορική θεώρηση των αυτοβιογραφιών που συντάσσουν οι γυναίκες να μην είναι κυρίως ή μόνο μια γραμμική παράταξη συγγραφέων και κειμένων, αλλά μια διαρκής αναθεώρηση του είδους ενταγμένη στον ιστορικό χρόνο.¹⁴³

3.3 Το διανοητικό υπόβαθρο της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου

Όπως έχει ήδη ειπωθεί η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου συνιστά μοναδικό φαινόμενο για τα ελληνικά γράμματα. Δεδομένου ότι κανένα έργο της δεν έχει δημοσιευτεί από την ίδια, ο χαρακτηρισμός η «πρώτη Ελληνίδα πεζογράφος», που της έχει τιμητικά αποδοθεί από την κριτική,¹⁴⁴ ακούγεται παράδοξος. Όμως, η έκδοση της *Αυτοβιογραφίας*, το 1881, λογοκριμένης και συντομευμένης, σαράντα εννέα χρόνια μετά το θάνατό της από το γιο της Ελισαβέτιο, αποτελεί απόδειξη ότι ο χαρακτηρισμός της

---

¹⁴¹ Χρυσανθόπουλος (2015) :176

¹⁴² Αρβανιτάκης (2005) : 399-400

¹⁴³ Βασιλειάδης (2018) : 189

¹⁴⁴ Πορφύρης (1956) : 5

ανήκει επάξια, μιας και «μοναδική επιδίωξη και αποκλειστικός σκοπός της σύντομης ζωής της» είναι η συγγραφή έργων.¹⁴⁵

Η Ελισάβετ προέρχεται από επιφανείς οικογένειες της Ζακύνθου, αφού οι Μουτζάν εμφανίζονται στο *Libro d'oro* από τα 1633, ενώ η μητέρα της, Αγγελική, κατάγεται από την οικογένεια των Σιγούρων, εκ των πλέον ευγενών του νησιού. Στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης και του εκδημοκρατισμού των Επτανήσων, ο πατέρας της συμμετέχει ενεργά στην πολιτική ζωή, υπηρετώντας ως Έπαρχος Ζακύνθου¹⁴⁶ Σε αντίθεση προς τον επαναστατικό αναβρασμό που επικρατεί στο Ιόνιο και την εμφάνιση μιας διαφωτιστικής ιδεολογίας, η Μαρτινέγκου παραμένει έγκλειστη στο σπίτι, δέσμια του μεγάλου ονόματος που κουβαλά. Άλλωστε, φαίνεται φυσικό οι κόρες των ευγενών της Ζακύνθου να είναι αποκομμένες από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, αν και οι ειδήσεις του Διαφωτισμού περί αλλαγής του κόσμου ίσως φτάνουν στα αυτιά τους.¹⁴⁷

Η κλίση της Ελισάβετ προς τα γράμματα διαπερνά όλη την *Αυτοβιογραφία*. Οικοδίδακτη, και ως ένα βαθμό αυτοδίδακτη,¹⁴⁸ διδάσκεται τα πρώτα γράμματα σε ηλικία οκτώ χρονών από τη γιαγιά της, προσανατολισμένη στην αποστήθιση της προσευχής, το «αμαθήτευτον μάθημα», όπως λέει χαρακτηριστικά. (82-83) Συστηματικότερη, παρόλα αυτά, εκπαίδευση θα λάβει από τον κληρικό Γεώργιο Τσουκαλά, ο οποίος με εργαλείο την *Οκτώηχο*, θρησκευτική φυλλάδα εποχής, θα της εμπνεύσει «μεγάλον ζήλον δια τα γράμματα». (84) Η ερμηνεία της *Θεοσέβειας*, η σωστή ορθογραφία των ελληνικών και τα λίγα ιταλικά (μετά από προτροπή του πατέρα) αποτελούν τα πρώτα εκπαιδευτικά γυμνάσματα, ενώ αργότερα ο Τσουκαλάς, αντιλαμβανόμενος τη ζέση της για μάθηση, θα προσπαθήσει να πείσει τον Μουτζάν για την ανάγκη παροχής πιο επιμελημένης παιδείας στην κόρη του, συναντώντας, όμως, την αντίσταση του τελευταίου. Ο πατέρας θα αναλάβει με απροθυμία να διδάξει στην Ελισάβετ την ιταλική γραμματική (άλλωστε έχει κάνει σπουδές στην Ιταλία), αλλά θα εγκαταλείψει το εγχείρημα για τις πολιτικές του υποθέσεις.

Τελικά, η Ελισάβετ θα μάθει μόνη της ιταλικά από το *Fior di Virtù*, το Άνθος Χαρίτων, ηθικοδιδασκτικό εγχειρίδιο των αρχών του 14ου αιώνα: «έδιάβαζα εις τούτο

---

¹⁴⁵ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) :9

¹⁴⁶ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) :16-22. Ο πατέρας θα παρασημοφορηθεί μάλιστα στο τέλος της θητείας του από τους Άγγλους, το 1822.

¹⁴⁷ Αρβανιτάκης (2005) : 407

¹⁴⁸ Tabaki (1996) : 60

κάμποσο λόγια ιταλικά, έπειτα έκοίταζα τήν έξήγησιν και τοιούτης λογής τά έμάνθανον πολλά εύκολα». (86) Στην προσπάθειά της να μεταγλωττίσει από τα ελληνικά στα ιταλικά χρησιμοποιεί την *Αποθήκη των Παίδων*, παιδαγωγικό ανάγνωσμα από την οικογενειακή βιβλιοθήκη. Ο Μουτζάν, μάλιστα, σε απόκριση μιας επιστολής γραμμένης από εκείνη στα ιταλικά, θα εκφράσει το θαυμασμό για το επίπεδο της γλωσσομάθειάς της. (88) Με τον ίδιο εμπειρικό τρόπο η Ελισάβετ θα επιχειρήσει να μάθει και γαλλικά, με τη συνδρομή του νέου της δασκάλου, του Βασίλειου Ρωμαντζά, αλλά η περιορισμένη του γαλλομάθεια δεν της επιτρέπει μια γρήγορη κατάκτηση της γλώσσας, με αποτέλεσμα η Ελισάβετ να προσεγγίζει τα γαλλικά κυρίως ακουστικά και σε συσχετισμό με την ιταλική.¹⁴⁹ Το περιεχόμενο μιας γαλλικής επιστολής, σταλμένης στον πατέρα, την περίοδο της παραμονής του στην Κέρκυρα, και ειδικά η έκκλησή της να της προμηθεύσει ένα ιταλογαλλικό και ένα γαλλοϊταλικό λεξικό δείχνει την προσήλωση της Μαρτινέγκου στη μελέτη των γλωσσών. Μάλιστα, η Ελισάβετ εισπράττει εκ νέου σχόλια θαυμασμού από τον πατέρα της για την ταχύτητα της γλωσσομάθειάς της. (145-146)

Στα δεκαέξι της, ο ιερομόναχος Θεοδόσιος Δημάδης, δραστήριο μέλος της *Φιλικής Εταιρείας*, με σπουδές φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Πίζας, αναλαμβάνει την κατ' οίκον εκπαίδευσή της.¹⁵⁰ Οι καινοτομίες του Δημάδη προκαλούν τη δυσaréσκεια του Μουτζάν για την ορθότητα και τη χρεία της εκπαίδευσης της Ελισάβετ. (94) Φαίνεται, όμως, πως ο Δημάδης επηρεάζει τη μαθητευομένη του καθοριστικά και της μεταδίδει, πέρα από αξιοσημείωτες γνώσεις, τον ενθουσιασμό του για τα επαναστατικά γεγονότα στην Ελλάδα. (124-125)¹⁵¹ Την εποχή της μαθητείας αυτής, η Ελισάβετ έρχεται σε επαφή με την *Παλαιά Ιστορία*¹⁵² του Charles Rollin, (89) έργο που διαβάζει και η μητέρα της, το οποίο τυχαία ανακαλύπτει ο Δημάδης στην πρώτη επίσκεψή του στο σπίτι των Μουτζάν, (89)¹⁵³ Η νεοελληνική μετάφραση του ιστορικού συγγράμματος θα αποτελέσει για τη νεαρή μαθήτρια το πρώτο εγχειρίδιο εκμάθησης της νεοελληνικής γλώσσας: «[...] με ρωτά αν εγώ το εδιάβαζα, εγώ του απεκρίθηκα πως όχι (επειδή και η μητέρα μου το εδιάβαζε) ... και αυτός μου δείχνει τον τρόπον δια να κλίνω τα ανόματα.» (89) Ένταγμένες

¹⁴⁹ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 193-194

¹⁵⁰ Ο Δημάδης θα σκανδαλίσει τους «στοχαστικούς» στη Δημόσια Σχολή της Ζακύνθου, όπου διδάσκει τη χρήση της «απλοελληνικής» και θα αναγκαστεί σε παραίτηση: Αρβανιτάκης (2005) : 408

¹⁵¹ Tabaki (1996) : 60

¹⁵² Η ελληνική έκδοση της *Παλαιός Ιστορίας (Histoire Ancienne)* του Charles Rollin είναι του Αλέξανδρου Καγκελλάριου, στα 1750 : Tabaki (1996) : 60. Ο Κιτρομηλίδης το χαρακτηρίζει ως το «κύριο ιστορικό ανάγνωσμα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, που σηματοδοτεί μια σημαντική καμπή στην ανάπτυξη της νέας ιστορικής αντίληψης»: Κιτρομηλίδης (2009) : 95-99

¹⁵³ Το βιβλίο συνοδεύεται από τα *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παιδων*, την εισαγωγή του έργου, διαδεδομένο παιδαγωγικό εγχειρίδιο του 18ου αιώνα: Αρβανιτάκης (2005) :411

στο διαφωτιστικό πνεύμα οι ιδέες του Rollin, κυρίως οι σχετικές με την εκπαίδευση των κοριτσιών, σίγουρα ασκούν επίδραση στην ψυχή της Ελισάβετ που διψά για γνώση.¹⁵⁴ Ολόκληρο το δεύτερο κεφάλαιο των *Παραγγεμάτων*, της εισαγωγής δηλαδή του έργου, αφιερωμένο στην ανατροφή των κοριτσιών και βασισμένο στις απόψεις των Locke και Fenelon, επιτρέπει τη μύησή της στα ανθρωπιστικά ιδανικά του Διαφωτισμού σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ισότητα των φύλων.¹⁵⁵ Το κίνημα του Διαφωτισμού που έχει ήδη διεισδύσει στα εμπορικά και αστικά στρώματα θέτει την προβληματική του για τη βαθμιαία χειραφέτηση της γυναίκας, διαμορφώνοντας στο πλαίσιο κοινωνικών ή πνευματικών élites ένα γυναικείο αναγνωστικό κοινό.¹⁵⁶

Πέρα από έργα ηθικοπλαστικού και παιδαγωγικού χαρακτήρα, η Ελισάβετ στρέφει το ενδιαφέρον της στη μετάφραση. Έτσι, θα επιδοθεί στη μεταγλώττιση από τα γαλλικά του έργου *Le Nouvelle* του Francesco Soave, Ιταλού λόγιου και καθηγητή λογοτεχνίας, (90) αλλά και στην ερμηνεία έργων της αρχαίας ελληνικής. Η μελέτη των αρχαίων επιτυγχάνεται μέσα από λόγους του Ιωάννη Χρυσοστόμου και κυρίως με τη μετάφραση των *Νεκρικών Διαλόγων* του Λουκιανού, (92) μόλις σε διάστημα πέντε μηνών. Η πρόοδός της στην εκμάθηση των αρχαίων της δίνει το έναυσμα να συγγράψει και η ίδια αισωπικούς μύθους. (92-93) Μάλιστα, ο Δημάδης, επιδιώκει να τη μυήσει στη γλώσσα του Ομήρου, που τη δυσκολεύει αρκετά στην αρχή. (94-95) Η ευγνωμοσύνη που νιώθει για τον Δημάδη η Ελισάβετ είναι μεγάλη, καθώς την έχει καταρτίσει κατάλληλα, ώστε να είναι σε θέση αργότερα να καταπιάνεται με ένα ευρύ φάσμα λογοτεχνικών ενδιαφερόντων. (92, 97)

Απόδειξη της ευρείας γλωσσομάθειας της Ελισάβετ αποτελεί η σύνθεση, σε ηλικία δεκαεννέα ετών, ενός ηθικοδιδασκτικού διαλόγου στα ιταλικά με τίτλο *Emilia ed Etevlige onvero dell' invidia* (102-117). Είναι η εποχή που με τη βοήθεια του καινούργιου δασκάλου, με σπουδές στην Πάδοβα, ιεροδιάκονου Βασίλειου Ρωμαντζά, η Ελισάβετ γυμνάζεται στο «ιταλικόν γράψιμον». (117) Ως απότοκο του ιταλικού πονήματος ακολουθεί η πεζόμορφη τραγωδία *Enrico o L'Innocenza*, με θέμα τη θεία Πρόνοια, που τυγχάνει θερμής υποδοχής από το Ρωμαντζά και τον πατέρα της, αποτελώντας την αρχή της δραματουργικής της παραγωγής. (117-118) Την περίοδο αυτή, για να απαλύνει τη

---

¹⁵⁴ Η *Παλαιά Ιστορία* του Rollin, και ειδικά τα *Παραγγέλματα*, μαζί με την παιδαγωγική πραγματεία του Μοισιόδακα *Περί παιδων αγωγής* και τον πρόλογο της Beaumont προέρχονται «από το ίδιο καμίνι των ιδεών του Διαφωτισμού»: Σκλαβενίτης (2015) : 440-441

¹⁵⁵ Αρβανιτάκης (2005) : 411-12

¹⁵⁶ Tabaki (1996) : 59-60

θλίψη για το θάνατό του αδερφού της Μαρίνου, συγγράφει, ανάμεσα σε άλλα δράματα σε ελληνικά και ιταλικά, το *Όνειρο*, που αφιερώνει στο λόγιο θείο της Αντώνιο Κομούτο και τη σύζυγό του, οι οποίοι επαινούν τη δραματουργία της. (144-145) Ο Ρωμαντζάς στο εκπαιδευτικό του πρόγραμμα θα επικεντρωθεί στην ανάλυση έργων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, όπως την Οδύσσεια του Ομήρου, ενώ θα ασχοληθεί και με τη διδασκαλία της Λογικής, της Γεωμετρίας και των Λατινικών. Όμως, στην επτάχρονη θητεία του ως οικοδιδάσκαλος, παρόλη την ευσέβεια και την τιμιότητα που αναγνωρίζει στο πρόσωπό του η Ελισάβετ, δε θα καταφέρει να εμπνεύσει τη μαθήτριά του, όπως ο Δημάδης, ίσως και εξαιτίας του υπέρμετρου σχολαστικισμού του. (158-159)

Έως τον Απρίλιο του 1822, σε διάστημα επτά μηνών, η Μαρτινέγκου θα εμπνευστεί τρία δράματα στα ελληνικά (*Ευρύμαχος*, *Ευρύκλεια και Θεανώ*, *Ροδόπη*) και δύο στα ιταλικά (*Numitore*, *Licurgo*), για τα οποία αποκομίζει από το Ρωμαντζά και από έναν Άγγλο φίλο του ιερέα ενθαρρυντικά σχόλια ακόμα και για δημοσίευση του έργου της (143). Η συγγραφή, όμως, δραμάτων στην ιταλική θα ανασταλεί, όταν τίθεται υπό αμφισβήτηση η δραματουργική της ικανότητα από το θείο, ο οποίος, διαβάζοντας το δράμα της *Camillo*, εντοπίζει σε αυτό γλωσσικές αδυναμίες. Με εργαλείο το *Δεκαήμερον* του Βοκάκιου, η Ελισάβετ εξασκείται στα ιταλικά συνθέτοντας νέους μύθους, αισθανόμενη ηθική ικανοποίηση από τη θετική, αυτή τη φορά, αποτίμηση του έργου της από τον Κομούτο. (147)

Από το Σεπτέμβριο του 1824 η Ελισάβετ επιδίδεται στη συγγραφή κωμωδιών, συνθέτοντας την κωμωδία *I Pastori amici* στα ιταλικά και τις κωμωδίες *Φιλάργγυρος*, *Καλός Πατήρ και Μητρυιά* στα ελληνικά. Το διάστημα που γράφει κωμωδία η Ελισάβετ μαθαίνει να διαβάζει γαλλικά, ώστε δεν αποκλείεται να έχει έρθει σε επαφή με πρωτότυπα έργα του Μολιέρου, όπως τον *Φιλάργγυρο*.¹⁵⁷ Ο *Φιλάργγυρος* της Μαρτινέγκου τελικά θα θεωρηθεί σπουδαίο έργο, όχι μόνον ως δείγμα γυναικείας γραφής – κάτι πολύ σπάνιο την εποχή εκείνη στην Ευρώπη – αλλά και ως σπάνια περίπτωση θεατρικού που δεν ανήκει στο σύνηθες είδος της ιστορικής τραγωδίας,¹⁵⁸ ενώ η αισθηματικότητα και η συγκίνηση, βασικά στοιχεία του έργου, το τοποθετούν στο άρμα του μαχόμενου Διαφωτισμού.¹⁵⁹

---

¹⁵⁷ Σπάθης (2005) :368 : Ειδικά για το Φιλάργγυρο (*L'Avare*) του Μολιέρου είναι σχεδόν βέβαιο ότι έχει υπόψη της τη διασκευή του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων του 1816.

¹⁵⁸ Ιωαννίδου (2003) : 4 βλ. και Σπάθης (2005) : 368: «Από μια άποψη, η κωμωδία της βρίσκεται στη μέση του δρόμου ανάμεσα στον Φιλάργγυρο του Οικονόμου και τον Βασιλικό του Μάτεση, ενώ από άποψη περιεχομένου και είδους γραφής τοποθετείται ανάμεσα στην κωμωδία και το οικογενειακό-κοινωνικό δράμα.»

¹⁵⁹ Για το δραματικό έργο της Μαρτινέγκου βλ. Tabaki (1996) : 59-72

Το 1825, η Ελισάβετ, έχοντας καταφέρει να εκπονήσει είκοσι δύο θεατρικά συγγράμματα σε διάστημα πέντε μόλις χρόνων, ολοκληρώνει τον πρώτο κύκλο της λογοτεχνικής παραγωγής, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η ίδια. (151) Εδώ, πρέπει να προστεθούν τα ελληνόγλωσσα κείμενα που η ίδια αναφέρει στην *Αυτοβιογραφία*, η τραγωδία *Πολυκρίτης*, η κωμωδία *Ο Φιλάργγυρος* καθώς και το –πιθανώς– θρησκευτικό δράμα *Έσθήρ*. Μαζί με τα ιταλόγλωσσα έργα, το δράμα *Camillo* και το –μάλλον- ιστορικό δράμα *Numa*, η θεατρική παραγωγή της Ελισάβετ ανέρχεται σε είκοσι επτά τίτλους.¹⁶⁰ Εν τέλει, η αυτοδίδακτη συγγραφέας θα γράψει περισσότερα έργα από όσα θα δημοσιεύσουν τα επόμενα τριάντα χρόνια τρεις Έλληνες διαπρεπείς συγγραφείς μαζί, ο Ζαμπέλιος, ο Παναγιώτης Σούτσος και ο Αλέξανδρος Ραγκαβής.¹⁶¹ Κανένα όμως από τα πονήματά της που εγγράφονται στο «σοβαρό είδος» δεν έχει σωθεί, αντίθετα, το μόνο θεατρικό έργο που επέζησε, *Ο Φιλάργγυρος*, ανήκει στο «ελαφρό» είδος της κωμωδίας.¹⁶²

Κρατώντας μια γόνιμη επαφή με την ιταλική δραματουργία της εποχής, η Ελισάβετ πειραματίζεται με όλα τα διαδεδομένα είδη του επτανησιακού χώρου, αφού εξαιτίας της βενετικής κυριαρχίας τα Επτάνησα αποτελούν σημαντικό δίαυλο με την ευρωπαϊκή, κυρίως την ιταλική, γραμματεία. Χαρακτηριστικά έργα που επηρεάζουν τον τρόπο πρόσληψης των επτανήσιων λογοτεχνών θεωρούνται οι τραγωδίες του Αλφιέρι, τα μελοδράματα του Μεταστάσιο και οι κωμωδίες του Γκολντόνι. Οι πρώτες με οφειλές στον νεοκλασικισμό συνδυάζουν την αρχαιολατρία, τις πατριωτικές επιταγές και το αντιτυραννικό πνεύμα της περιόδου,¹⁶³ ενώ τα υπόλοιπα αποδεικνύουν το διαπαιδαγωγικό ρόλο που αναλαμβάνουν να εκπληρώσουν με την εκλαΐκευση των διαφωτιστικών ιδεών.¹⁶⁴ Σε αυτό το λογοτεχνικό πλαίσιο η νεαρή συγγραφέας, στην προσπάθειά της να αποκτήσει θεωρητική τεκμηρίωση διαβάζει σημαντικά θεωρητικά κείμενα, όπως το σύγγραμμα του Gian Vincenzo Gravina,¹⁶⁵ *Della Tragedia* (1715) για την τέχνη της τραγωδίας, ορόσημο της αισθητικής τέχνης κατά τον 18ο αιώνα, (142)¹⁶⁶ ενώ μελετά τα *Discorsi sulla toscana eloquenza* (1752) του Corticelli, για την καλύτερη

---

¹⁶⁰ Βέβαια, ο κατάλογος των έργων που παραθέτει η ίδια στην *Αυτοβιογραφία* της δεν συμπίπτει απολύτως με τον Κατάλογο των συγγραμμάτων της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου που επισυνάπτει ο γιος της Ελισαβέτιος στη δική του έκδοση και περιέχει δεκατρία ελληνικά και δεκαέξι ιταλικά έργα, πεζά και πραγματείες, βλ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997):181-182 και Tabaki (1996) : 64-65

¹⁶¹ Σπάθης (2005) :366

¹⁶² Tabaki (1996) : 64 Για τον *Φιλάργγυρο* της Μαρτινέγκου βλ. και Μαυράκη (1995):39-40

¹⁶³ Ταμπάκη (2005) : 190-204

¹⁶⁴ Σπυριδοπούλου (2015) :5-39

¹⁶⁵ Ο Gravina, δάσκαλος και αργότερα πνευματικός προστάτης του Μεταστάσιου, θεωρείται ένας από τους σημαντικούς αναμορφωτές του είδους, μαζί με τον Muratori και τον G.B. Vico, που θεμελιώνουν την πρακτική του ιταλικού κλασικισμού, έτσι όπως διαμορφώνεται στις αρχές του 18ου αιώνα: Σπάθης (2005) :366

¹⁶⁶ Tabaki (1996) : 63

κατανόηση των γραμματικών και ρητορικών σχημάτων του Βοκκάκιου (150) Άλλωστε, η ίδια δεν κρύβει το θαυμασμό της για το *Δεκαήμερον*, κυρίως σε ό,τι αφορά το ύφος, μολονότι σε μια πρώτη ανάγνωση του έργου του σκανδαλίζεται με τις τολμηρές ιστορίες του. (150-151) Δεν αποκλείεται να έχει καταφύγει και σε γνωστά εγχειρίδια Άγγλων και Γάλλων αισθητικών συγγραφέων, που είναι διαδεδομένα στα ελληνικά λόγια και σχολικά περιβάλλοντα.¹⁶⁷

Η υπακοή στις αρχές της αριστοτελικής ποιητικής και η προσεκτική εφαρμογή των κλασικών ενοτήτων τόπου, χρόνου και δράσης θεωρούνται για την Ελισάβετ απαραίτατοι όροι για τη συγγραφή σωστής τραγωδίας. Στο *Teano o la Giustizia legale*, τραγωδία που η Μαρτινέγκου συνθέτει στην αρχή της δραματουργίας της χωρίς τη στήριξη της θεωρητικής εκπαίδευσης, μολονότι αποτιμώνται εκ των υστέρων οι αδυναμίες της σύνθεσης αυτής, αναγνωρίζεται η εφαρμογή των αριστοτελικών κανόνων: «Μετά ταύτα έγραψα ένα άλλο, το οποίο τώρα οπού έχω αναγνωσμένους τους κανόνες της Ποιητικής, καταλαμβάνω πως αγκαλά και αμαθής το έγραψα, εφυλάχθησαν όμως εις αυτό και η τρεις ενότητες...της πράξεως...του καιρού και.. του τόπου.» (122) Μάλιστα, η Ελισάβετ δηλώνει την πρόθεσή της να συμπεριλάβει την τραγωδία στα έργα που σκοπεύει να εκδώσει αυτούσια, χωρίς διορθωτικές επεμβάσεις, προκειμένου να αποδείξει τη φυσική της κλίση προς την τέχνη της τραγωδίας: «[...] δια να ήθελε δείξω ...πως η μόνη τέχνη εις την οποίαν εκ φύσεως έκλινα ήτον εκείνη της Τραγωδίας.» (123) Συνάμα, από τις αρχές της ποιητικής που εκείνη εφαρμόζει και αποδέχεται, ξεχωρίζουν αυτές που αφορούν στο «ασάλευτον» και το «παθητικόν» του χαρακτήρα του τραγικού ήρωα καθώς και στην «ηθικότητα» της ύλης (123). Τις αρχές του «πιθανού»¹⁶⁸, του «παθητικού» και του «ηθικού» τις συναντούμε ήδη στην τραγωδία *Enrico o l'Innocenza*, πρωτόλειο δραματικό πόνημα γραμμένο στα ιταλικά και σε πεζό λόγο, το οποίο, όπως μας πληροφορεί, το έγραψε επίσης αγνοώντας τους αριστοτελικούς κανόνες. (117-118)

Στην *Αυτοβιογραφία* αποκαλύπτεται με απλά λόγια το μυστικό για τη σύνθεση των τραγικών έργων: «...και παρομοίως δεν έλειπα από το να διαβάζω τραγωδίας και δράματα, όχι δια να κλέπτω τίποτες, αλλά δια να παίρνουν μεγαλητέραν ορμήν εκείνα τα πάθη, τα όποια έπρεπε να κινήσω πρώτον εις το στήθος μου, ανίσως αγαπούσα να κινηθούν μετά ταύτα, και εις εκείνο των αναγνωστών μου». (143) Κατά συνέπεια, η Ελισάβετ πρωταρχικά ενδιαφέρεται για το αναγνωστικό της κοινό και εκφράζει την

---

¹⁶⁷ Tabaki (1996) : 62

¹⁶⁸ Το πιθανό αφορά την αληθοφάνεια του κειμένου: «η υπόθεσις..η οποία εις το πιθανόν εθεμελιώθη»: Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) :117

αγωνία της, ώστε να μπορέσει να μεταδώσει τις δικές της ανησυχίες σε αυτό και να το συγκινήσει με τα πάθη που την απασχολούν.¹⁶⁹ Αυτή η ιδέα «περί παθών» μάλλον είναι επίδραση των θεωριών του Gravina σχετικά με τις πηγές έμπνευσης του καλλιτεχνήματος, καθώς για τον ίδιο η ποιητική δημιουργία είναι απόρροια του καλλιτεχνικού «πάθους».¹⁷⁰

Επομένως, η δραματουργική πορεία της Μαρτινέγκου περνά διαδοχικά από ένα αρχικό στάδιο απειρίας (117-118), όπου καθοριστικό ρόλο παίζει η κλίση της, σε ένα στάδιο δειλού πειραματισμού, για να καταλήξει στη βαθμιαία αναζήτηση συμπαγών δραματουργικών κανόνων, (122-123) ενώ η ποικιλία των δραματικών ειδών στα οποία δοκιμάζει τις δυνάμεις της είναι εντυπωσιακή.¹⁷¹ Στα γραπτά της Ελισάβετ ξεδιπλώνονται μυθολογικά και ιστορικά θέματα, κατά το πρότυπο της κλασικιστικής δραματουργίας, ενώ έντονος παραμένει ο ηθικοδιδασκτικός τόνος, που ανάγεται στις σχετικές αντιλήψεις που καλλιέργησε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και υιοθέτησε ο νεοελληνικός.¹⁷² Συγκεκριμένα, οι τίτλοι και η θεματολογία των δραμάτων καταδεικνύουν τη σύμπλευση της συγγραφέως με τη μετριοπαθή τάση του ιταλικού διαφωτιστικού κλασικισμού της προ-Αλφιέρι εποχής για το είδος της τραγωδίας.¹⁷³ Από την άλλη, η Μαρτινέγκου κινείται πιο άνετα στις παρυφές της σοβαρής κωμωδίας ή του οικογενειακού δράματος, το οποίο καλλιεργείται στην Ιταλία λίγο πριν ή παράλληλα με τη διάδοση του έργου του Γκολντόνι.¹⁷⁴ Καθώς μια ανάγκη για ανανέωση του δράματος απασχολεί τη δυτική Ευρώπη τον αιώνα του Διαφωτισμού, οι αμφισβητήσεις των δραματουργικών αρχών και η υπό όρους απόκλιση από αυτές αρχίζουν να κορυφώνονται με την έλευση του ρομαντισμού. Η Ελισάβετ, όμως, σε αντίθεση με τον Μάτεση, δεν είναι σε θέση να αφομοιώσει τα νεωτερικά μηνύματα και τις επιδράσεις της ρομαντικής σχολής ή της ανανεωτικής πτέρυγας του γαλλικού Διαφωτισμού, ιδιαιτέρως τις απόψεις του Diderot, του εισηγητή του «αστικού, οικογενειακού δράματος».¹⁷⁵

Όπως παρατηρείται, η συμπλήρωση της μόρφωσης της Ελισάβετ συντελείται μέσα από τους τίτλους που περιέχει η πατρική βιβλιοθήκη: «[...] όθεν ηύρα εις την βιβλιοθήκη μας ένα βιβλίο ιταλικόν οπού επεριέγραφε την ιστορίαν της

---

¹⁶⁹ Σπάθης (2005) :378

¹⁷⁰ Tabaki (1996) : 62-63 και σημειώσεις 71

¹⁷¹ Ο κατάλογος περιλαμβάνει τραγικά (*Θηβαι έλευθερωμένοι*), δραματικά (*Ή τιμωρημένη απάτη*) ή κωμικά (*Ο καλός πατήρ, Ή μητρυιά*) ελληνόγλωσσα έργα - πιθανότατα και το θρησκευτικό δράμα *Εσθήρ* - ενώ στα ιταλόγλωσσα επικρατέστερα είδη είναι η τραγωδία και το δράμα : Σπάθης (2005) :366

¹⁷² Tabaki (1996) : 61

¹⁷³ Σπάθης (2005) :366

¹⁷⁴ Σπάθης (2005) :366-267

¹⁷⁵ Tabaki (1996) : 62

Γαλλίας...»(88)[...] εύρηκα ένα βιβλίο μεταγλωττισμένον...»(97) Η Ελισάβετ διαβάζει αρκετά ιταλικά βιβλία που ανακαλύπτει σε αυτήν ή παραγγέλνει σε οικείους της να της στείλουν από την Ιταλία. (88-89) Μάλιστα, τα εγχειρίδια αισθητικής της οικογενειακής βιβλιοθήκης που κυκλοφορούν στον 18^ο αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}, στο πλαίσιο του νεοελληνικού διαφωτισμού, θα της δώσουν το απαραίτητο θεωρητικό υπόβαθρο για τη δραματουργική της δραστηριότητα.¹⁷⁶ Στη βιβλιοθήκη φυλάσσονται, επίσης, έργα σαν την *Αποθήκη των Παίδων* της Mme Jeanne-Marie Le Prince de Beaumont,¹⁷⁷ ή την *Ηθικήν Φιλοσοφίαν*¹⁷⁸ Την τελευταία θα τη μελετήσει μετά από παρότρυνση του πατέρα της, ο οποίος διαβάζοντας την πρωτόλεια τραγωδία της *Enrico o l'Innocenza*, θα εντοπίσει σε αυτήν «γνώμες ηθικές», που του θυμίζουν την *Ηθική Φιλοσοφία*: «ενόμισε πως να είχα αναγνωσμένην τήν Ηθικήν Φιλοσοφίαν, αλλ' ακούωντας πως όχι, επήγε κάτω εις μίαν κάμεραν, όπου είχαμεν την βιβλιοθήκην μας, και αφ' ου την ηύρε μου την έφερε, και μου είπε να την αναγινώσκω...» (118) Επιπλέον, μέσα από την πλούσια συλλογή η Ελισάβετ έχει πρόσβαση στη *Φιλολογική Εγκυκλοπαίδεια*, μια τετράτομη εκπαιδευτική συλλογή που εκδίδει στα 1710 στη Βενετία ο Αθηναίος λόγιος Ιωάννης Πατούσας.¹⁷⁹ (91) Στην *Αυτοβιογραφία* η Μαρτινέγκου, στην προσπάθειά της να εξασκηθεί στη σύνθεση ανακρεοντικών στίχων κάνει λόγο και για μια μετάφραση στα ιταλικά της *Φαωνιάδας* της Σαπφούς που βρίσκει τυχαία στη βιβλιοθήκη. (147-148) Το βιβλίο που έχει στη διάθεσή της ίσως είναι μία από τις δύο μεταγλωττίσεις του έργου του Ανακρέοντα και της Σαπφούς που κυκλοφορούν στα ιταλικά την εποχή αυτή, του Francesco Saverio de Rogati ή του Giovanni Casselli¹⁸⁰

Η βιβλιοθήκη της περιλαμβάνει και αρχαιογνωστικά έργα, όπως τη μετάφραση από τα αρχαία ελληνικά του *Βίου του Αισώπου* από τον Παππά Δαμασκηνό Μωραΐτη,(97) ενώ κλασικοί συγγραφείς, όπως ο Όμηρος ή ο Λουκιανός, ασφαλώς συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν, ενώ η Ελισάβετ έχει διαβάσει με προσοχή και ευρωπαϊούς θεατρικούς συγγραφείς. Η ιταλική τραγωδία *Bruto Primo* και η ελληνική *Ο Φιλάργυρος*, που η ίδια συνθέτει, μας ανάγουν στα ομώνυμα έργα των Alfieri και Μολιέρου αντίστοιχα, ενώ η τραγωδία *Il Tiranno punito* απηχεί την επίδραση του μαχητικού, «πολιτικού» θεάτρου

---

¹⁷⁶ Tabaki (1996) : 62

¹⁷⁷ διδακτικό εγχειρίδιο που εκτοπίζει το 1805 τα παραδοσιακά αναγνωστικά της Επτανήσου, όπως την *Παιδαγωγία, το Ψαλτήρι και την Οκτώηχο*: βλ. Αρβανιτάκης (2005) : 411

¹⁷⁸ Ενδεχομένως αυτήν του L.A. Muratori, σε μετάφραση του Ιώσηπου Μοισιόδακα, στα 1760: Tabaki (1996) : 60. Ο Αρβανιτάκης δεν το θεωρεί απαραίτητο να είναι η έκδοση του Μοισιόδακα, βλ. και Αρβανιτάκης (2005) : 409.

¹⁷⁹ Αρβανιτάκης (2005) : 409

¹⁸⁰ Luciani (2013) : 67

του Διαφωτισμού, όπως το συναντούμε στο έργο του Βολταίρου.¹⁸¹ Η πιθανότητα, όμως, να έχει διαβάσει έργα επτανησιακής κωμωδιογραφίας, όπως των Ρούσμελη και Γουζέλη, είναι ελάχιστη, διότι οι λόγιοι Επτανήσιοι δεν τα φύλαγαν στις βιβλιοθήκες τους, εξαιτίας του άσεμνου περιεχομένου τους.¹⁸²

Εν κατακλείδι, το έργο της Μαρτινέγκου εκτείνεται σε ένα ευρύτατο πεδίο λογοτεχνικών και διανοητικών ενδιαφερόντων. Δεν περιορίζεται απλά σε μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων του κύκλου των Διαφωτιστών, αλλά ακουμπά και σε καινοφανή πεδία της γυναικείας λογοτεχνικής δραστηριότητας, όπως τη συγγραφή μυθιστοριών, τραγωδιών, κωμωδιών, επιστημονικών δοκιμίων, ακόμα και αυτοβιογραφίας. Το πνευματικό υπόβαθρο της νεαρής συγγραφέως είναι αυτό που την καθιστά ικανή να πειραματιστεί με τόσα πολλά και διαφορετικά είδη γραφής, αξιοποιώντας την ιταλική παράδοση και τις ιδέες του Διαφωτισμού.

3.4 Οι διαφωτιστικές απηχήσεις στην Αυτοβιογραφία και οι αντιφάσεις τους

Η *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Νέτα Αποστολίδου, αποτελεί «την υπέρβαση των ανθρωπίνων παθών με τη βοήθεια του ορθού λόγου, την επιδίωξη της αρετής, την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ατόμου και της εθνικής ελευθερίας, την πίστη στη δύναμη της εκπαίδευσης και στη μέσω αυτής ωφέλεια της κοινωνίας, την πρόσμειξη της λογοτεχνίας με την φιλοσοφία και την επιστήμη, την αγάπη, τέλος, για την φύση».¹⁸³ Πράγματι, τα παραπάνω αποτελούν τις κυριότερες διαφωτιστικές ιδέες του 18ου και 19ου αιώνα που αναβλύζουν τόσο από το αυτοβιογραφικό πόνημα όσο και από τις υπόλοιπες λογοτεχνικές της συνθέσεις. Για την κατανόηση, όμως, του τρόπου συγκρότησης των διανοητικών καταβολών της Μαρτινέγκου, χρειάζεται να διερευνηθεί πρωτίστως το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και δημιουργεί η νεαρή επίδοξη συγγραφέας.

Η Ελισάβετ εμπνέεται και γράφει σε περιβάλλον επαναστατικού αναβρασμού και αμφισβήτησης της κυριαρχίας της αριστοκρατίας από τα λαϊκά στρώματα, απότοκο της παρουσίας των Γάλλων επαναστατών στα Επτάνησα, ενώ, ταυτόχρονα, βιώνει την

---

¹⁸¹ Tabaki (1996) : 65

¹⁸² Σπάθης (2005) :379

¹⁸³ Αποστολίδου (1987) :286-88

εκδήλωση της ελληνικής επανάστασης, προϊόν του φωτισμού του γένους που έχει επιτευχθεί με τη συνδρομή του διαφωτιστικού ιδεώδους. Επομένως, καθώς οι αντιλήψεις της διαμορφώνονται σε μεταιχμιακό περιβάλλον, στο έργο της παρατηρούνται αντιφάσεις ως προς την πρόσληψη και την αφομοίωση των διαφωτιστικών αξιών. Πρόκειται για βασικές αρχές και αντιλήψεις του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, τις οποίες η συγγραφέας υιοθετεί, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, επηρεασμένη από τη διαμόρφωση της δικής της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας μέσα σε αυτό το κομβικό χρονικό πλαίσιο.¹⁸⁴ Η ίδια, προφανώς, έρχεται σε επαφή με το διαφωτιστικό πνεύμα μέσω των αναγνωσμάτων της και χάρη στους δασκάλους της, κυρίως τον Δημάδη. Ο Δημάδης, ο οποίος συγκαταλέγεται μεταξύ των καινοτόμων παιδαγωγών που διδάσκουν την «απλοελληνική» για τη μόρφωση των παιδιών, χρησιμοποιεί για τη διδασκαλία του βιβλία, όπως τα έργα των Rollin και Soave. Η δημοσίευση της μετάφρασης του δεκαεξάτομου έργου του Charles Rollin *Παλαιά Ιστορία* το 1750 από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο θεωρείται ορόσημο για τη διαμόρφωση μιας νέας ιστορικής αντίληψης. Βασικά στοιχεία της καινούριας αυτής θεώρησης της ιστορίας είναι η κατανόηση του παρελθόντος με λογικά κριτήρια και η απαλλαγή της ιστοριογραφίας από τις ηρωικές αφηγήσεις.¹⁸⁵ Οι ιδέες, επομένως, του Rollin, χωρίς να είναι ακραίες, εντάσσονται στο πνεύμα του Διαφωτισμού, καθώς συνδυάζουν παραδοσιακά στοιχεία με προοδευτικές απόψεις. Χαρακτηριστική είναι η θέση που διατυπώνεται στο κείμενο του Γάλλου ιστορικού για την επενέργεια της Θείας Πρόνοιας στη σωτηρία της ανθρωπότητας μέσα από την εξιστόρηση της κοσμικής ιστορίας.¹⁸⁶

Η Μαρτινέγκου, στα χνάρια αυτής της κατεύθυνσης υιοθετεί διαφορούμενη στάση απέναντι στη λογική δύναμη της επιστήμης, που ευαγγελίζεται ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Από τη μία, καταδικάζει ως δεισιδαιμονία τη λαϊκή αντίληψη για την επέμβαση του θείου στην ανθρώπινη ζωή, όταν, ένας σεισμός ανήμερα της γιορτής του Αγίου Διονυσίου, πολιούχου της Ζακύνθου, ερμηνεύεται από το λαό ως σημάδι θεϊκής δυσαρέσκειας λόγω της μετάθεσης της λιτάνευσης του αγίου σε άλλη μέρα από αυτή που εόρταζε: «[...] ο δεισιδαίμων λαός εστοχάσθη πως ο άγιος επροξένησε εκείνον τον σεισμόν.» (121) Η απόρριψη της μεταφυσικής ερμηνείας του κόσμου έρχεται, όμως, σε πλήρη αντίθεση με την απόδοση των φυσικών φαινομένων στις θείες δυνάμεις, όταν σε προηγούμενο σημείο της *Αυτοβιογραφίας*, κινούμενη στον αντίποδα του πνεύματος του

---

¹⁸⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) :150

¹⁸⁵ Ταμπάκη (2004) : 137-138

¹⁸⁶ Αρβανιτάκης (2005) : 412

Διαφωτισμού η συγγραφέας ερμηνεύει το σεισμό ως μάστιγα του Θεού: «Εγώ βέβαια νομίζω ότι ο Θεός θέλων την σωτηρίαν μας μας έδωκε ταύτην την μάστιγαν.» (120) Στην ενσωματωμένη στην *Αυτοβιογραφία* επιστολή προς τον αδελφό της στη Μπολόνια, όπου περιγράφεται ο σεισμός του 1820, εγγράφεται η πίστη της στην επενέργεια της Θείας Πρόνοιας, καθώς αποδίδει τον πολύ μικρό αριθμό νεκρών («μόνον πέντε και μερικοί λαβωμένοι») στη θεϊκή ευσπλαχνία. (119) Και σε άλλο σημείο της *Αυτοβιογραφίας* τα φυσικά φαινόμενα ερμηνεύονται ως εκδήλωση της θεϊκής οργής ενάντια στην ανθρώπινη ασέβεια, ενώ στην αγωνιώδη προσπάθεια να ξεπεράσει τη φοβία της για τους κεραυνούς, η συγγραφέας προστρέχει στη βοήθεια της Παναγίας:«[...] επαράκαλεσα την Θεοτόκον να μου δώση δύναμιν να μη τρομάξω εις την λάμψην των αστραπών.»(101)

Χρειάζεται, βέβαια, να επισημανθεί πως η καταδίκης της λαϊκής δεισιδαιμονίας, η οποία θεωρείται νεωτερική θέση, διατυπώνεται στην *Αυτοβιογραφία*, ενώ η καταδίκη της επιστημονικής εξήγησης αποτυπώνεται σε επιστολή προς τον αδελφό της. Η διαφοροποιημένη οπτική στα κείμενα της Ελισάβετ ίσως σχετίζεται με τους διαφορετικούς αποδέκτες των κειμένων, όμως αυτό δε φαίνεται να γίνεται πάντα συνειδητά.¹⁸⁷ Από την άλλη, το διανοητικό περιβάλλον, που εκείνη διαμορφώνει, αποκλειστικά μέσω των αναγνωσμάτων της και σε συνθήκες εγκλεισμού, αποτελεί ένα περιβάλλον μετριοπαθούς Διαφωτισμού.¹⁸⁸ Ωστόσο, οι αντινομίες ίσως εξηγούνται, καθώς η συγγραφέας βρισκόμενη σε μεταιχμιακό διανοητικό σημείο ενσωματώνει τους αντιφάσκοντες λόγους του «παλαιού» και του «νέου».¹⁸⁹

Επιπλέον, καθίσταται αναγκαίο να επισημανθεί η μικρή αλλά σημαίνουσα διαφορά στον τρόπο που η Ελισάβετ αντιλαμβάνεται την έννοια του θείου και τη συμβολή της Θείας Πρόνοιας στην ανθρώπινη σωτηρία. Ενώ για τη λαϊκή αντίληψη το θείο ταυτίζεται με τις αρχές του χριστιανικού δόγματος, για την Ελισάβετ η μεταφυσική ύπαρξη του Θεού είναι μάλλον ανεξίτηρη: «ο Δυνατός...ο Δικαιότατος» (119),¹⁹⁰ απηχώντας αδιόρατα το ανεξίτηρο πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Η νεαρή συγγραφέας σίγουρα έχει επηρεαστεί από τη χριστιανική ηθική, καθώς μέρος των αναγνωσμάτων της αποτελούν εκκλησιαστικά βιβλία, όπως η *Οκτώηχος* ή οι λόγοι του Ιωάννη Χρυσοστόμου, ενώ οι συνομιλητές της, αποκλειστικά ιερωμένοι δάσκαλοι,

¹⁸⁷ Χρυσανθόπουλος (2015) :151

¹⁸⁸ Αρβανιτάκης (2005) : 414. Κατά τους Πορφύρη και Αθανασόπουλο, ο χαρακτήρας των ιδεών της Ελισάβετ παραμένει συγκεχυμένος στα κείμενά της, γι' αυτό και συναντούμε τόσες παλινωδίες σε αυτά, βλ. Πορφύρης (1956) :19-20 και την Εισαγωγή του Αθανασόπουλου: Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 40-41

¹⁸⁹ Χρυσανθόπουλος (2015) :150-151

¹⁹⁰ Χρυσανθόπουλος (2015) :151

κατευθύνουν τη διδασκαλία τους (κυρίως ο Τσουκαλάς και ο Ρωμαντζάς) προς έναν ηθικοδιδασκτικό προσανατολισμό. Παρόλα αυτά, ο Τσουκαλάς, βρίσκοντας πρόσφορο έδαφος στον ζήλο της Ελισάβετ για μάθηση, προσανατολίζει τη διδασκαλία όχι μόνο στη σημασία της χριστιανικής αρετής αλλά και στην αξία της εκπαίδευσης στον άνθρωπο: «Ο διδάσκαλός... μου ερμήνευε την Θεοσέβειαν...έπειτα εκάθητο και μου εγκωμιάζε την σπουδήν και μαζί με αυτήν εκείνους οπού την έχουν, και οπού την ζητούσι»(84)

Οι ιδέες του Διαφωτισμού που διαπνέουν το έργο της Ελισάβετ διαπιστώνονται κάθε φορά που η συγγραφέας αναφέρεται στο βαθύτερο λόγο της απομάκρυνσής της από τα εγκόσμια και της προσήλωσής της στη συγγραφή. Χαρακτηριστική περίπτωση απήχησης του διαφωτιστικού πνεύματος αποτελεί η δήλωσή της να αφοσιωθεί στη μελέτη, για να γίνει «ωφέλιμη εις την ανθρωπίνην εταιρίαν». (94 και 157) Η αντίληψη της προσωπικής ευθύνης απέναντι στην κοινωνία και της ανάγκης για βελτίωση της τελευταίας μέσω της παιδείας απορρέει από το ρεύμα του γαλλικού Διαφωτισμού και αντανακλά το ιδεώδες εκείνο που επικεντρώνεται στη δύναμη του ορθού λόγου και της επιστήμης.¹⁹¹ Την ελευθερία της σκέψης, τον ορθολογισμό και την πίστη στη νεότερη επιστήμη, θεμελιώδεις αρχές του Διαφωτισμού, τις συναντούμε ήδη στη νεοελληνική σκέψη, με την έκδοση στα 1766 του έργου του Ευγένιου Βούλγαρη, *Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανοσθείσα*.¹⁹² Στον απόηχο του διαφωτιστικού πνεύματος τοποθετείται και ο διάλογος με τίτλο *Emilia ed Etelvige*, (102-109), καθώς σε αυτόν κυριαρχεί το θέμα της υπερνίκησης του πάθους του φθόνου με τη βοήθεια της λογικής.¹⁹³

Ταυτόχρονα, η Ελισάβετ προστρέχει στη βοήθεια της Παναγίας, για να επιτύχει το στόχο της: «[...] αρχινώ να την παρακαλώ...να νικήσω όσα εμπόδια μου επρόβαιναν εις την σπουδήν και ...να γίνω ένα καιρόν ωφέλιμη εις την ανθρωπίνην εταιρίαν.» (94) Για ακόμη μία φορά το δίπολο λογική και συναίσθημα, εμπιστοσύνη στη δύναμη του λόγου και πίστη στο μεταφυσικό διατρέχει το κείμενο της. (194) Σε άλλο σημείο του έργου η

---

¹⁹¹ Η διαφωτιστική ιδεολογία που αναγνωρίζει τη συμβολή της λογικής και των επιστημών στην ωφέλεια της «ανθρωπίνης εταιρίας» διατρέχει και την επιστολή που στέλνει η Ελισάβετ προς την ξαδέλφη της, Αγγελική Κοργιαλενίου στις 2 Φεβρουαρίου 1823: «όστις κρατών τα πάθη του χαλινωμένα, εις άλλο δεν καταγίνεται, παρά εις το να φωτισθή από επιστήμης, όπως με το θείον τους φως ήθελεν δυναθῆ να καταστηθῆ ωφέλιμος, και εις του λόγου του, και εις τους ηγαπημένους συμπολίτας του, και ακόμη εις όλην την οικουμένην» : Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 40-41, βλ. και Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1965): 145

¹⁹² Αθήνη-Ξούριας (2015) : 25-26

¹⁹³ Χρυσανθόπουλος (2015) :141

¹⁹⁴ Σε επιστολή προς την ίδια εξαδέλφη της, στις 2 Οκτωβρίου του 1822, με την οποία ανακοινώνει την απώλεια του μικρού της αδελφού, η Ελισάβετ παρουσιάζει τον ορθό λόγο ως μέσο ελέγχου του πάθους της λύπης που προκαλείται από το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου: Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 40-41. Στην ίδια επιστολή, όμως, γίνεται επίκληση και στη συνδρομή της θρησκείας για την επίτευξη της παραμυθίας της: Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 57, βλ. και Πορφύρης (1956) : 104-105.

εστίαση στην πεποίθηση ότι ο Θεός δώρισε στους ανθρώπους τη λογική για την επιδίωξη του ωφέλιμου έρχεται να συμφιλιώσει την αντινομία που υπάρχει στο κείμενο μεταξύ θρησκείας και ορθού λόγου: «Ο Θεός εδωρήσατο ημιν το λογικόν επ' ουδενί άλλω σκοπώ, ή όπως ποιώμεθα καλήν χρήσιν αυτού...και να πλησιάζωμεν όσα αληθώς ωφέλιμα» (130)¹⁹⁵ Επομένως, η κλίση της Ελισάβετ στη φιλανθρωπία και στην αρετή αποδίδεται από την ίδια στο Θεό που έχει πλάσει τη φύση της με αυτόν τον προσανατολισμό. (167) Αυτή η υπέρμετρη αξία που προσδίδει η συγγραφέας στην κατάκτηση της εσωτερικής αρετής καθώς και στη διαρκή πάλη με τα πάθη ίσως έχει αναφορές και σε έργα προοδευτικών διανοουμένων της προεπαναστατικής περιόδου, που πιστεύουν στην ηθικοποίηση του ελληνικού έθνους για την κατάκτηση της ελευθερίας.¹⁹⁶

Παράλληλα με την πίστη στον ορθό λόγο, το κείμενο της Μαρτινέγκου διαπνέεται από παιδαγωγικές αντιλήψεις, σύμφυτες με τις ιδέες του Διαφωτισμού. Η Ελισάβετ έχει έρθει σε επαφή με την *Αποθήκη των Παίδων* της Beaumont, 197 ενώ στην εισαγωγή του Rollin, *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παιδων*, έργο που μελετά η νεαρή συγγραφέας με την παρότρυνση του Δημάδη, περιλαμβάνονται παιδαγωγικές απόψεις, βασισμένες στον ορθό λόγο, τη μετριοπάθεια αλλά και την ευχαρίστηση η οποία χρειάζεται να προκύπτει από την εκπαιδευτική διαδικασία.¹⁹⁸ Αυτοί οι στόχοι διαφαίνονται στο έργο της Μαρτινέγκου, όταν η αγάπη της για τα γράμματα την οδηγεί στο να μελετά δυο ώρες την ημέρα και να παραμελεί το εργόχειρό της, γεγονός που εξοργίζει τη μητέρα της. (86) Συνάμα, η ευχαρίστηση που αισθάνεται η νεαρή συγγραφέας την ώρα της μελέτης επιβεβαιώνει τη νεωτερική παιδαγωγική αντίληψη για τη σημασία της άντλησης χαράς από την εκπαιδευτική διαδικασία. Σε πολλά σημεία της *Αυτοβιογραφίας* διαφαίνεται ο πόθος της για την κατάκτηση της γνώσης, με τη χρήση πολλών συνώνυμων λέξεων και φράσεων. (86, 97, 100, 150 κ.α.) Η δίψα για μάθηση και ο φόβος της αμάθειας κατακλύζει το αυτοβιογραφικό έργο: « Η αναμμένη αγάπη, την οποία ησθανόμουν δια τα γράμματα με είχε καταστήσει τόσον αισθητικήν, οπού εις κάθε εμπόδισμα αγκαλά και μικρόν, εγροίκα τον εαυτόν μου να νεκρώνει...μου εφάινετο να

---

¹⁹⁵ Κατά τον Πορφύρη, μολονότι η σημασία του ρόλου της λογικής στην κυριαρχία των ανθρώπινων παθών, με σκοπό την απόκτηση ατομικής αρετής και τη βελτίωση της κοινωνίας θεωρείται θέση των Διαφωτιστών, η αρετή που συναντούμε στο κείμενο της Μαρτινέγκου δεν κλίνει τόσο προς τη διαφωτιστική αλλά προς τη χριστιανική ηθική: βλ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) :40-41

¹⁹⁶ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 41

¹⁹⁷ Ο Βλαντής, ο οποίος το έχει μεταφράσει, μάλιστα, εντάσσει το έργο στη βάση του εκπαιδευτικού του σχεδιασμού, καθώς το θεωρεί καταλληλότερο από τα εκκλησιαστικά εγχειρίδια της εποχής και ταιριαστό με τις μεταρρυθμιστικές του απόψεις για την εκπαίδευση των νέων: Αρβανιτάκης (2005) : 411-412.

¹⁹⁸ Ολόκληρο το δεύτερο κεφάλαιο των *Παραγγεμάτων* του Rollin αφιερώνεται ειδικά στο διττό στόχο της ανατροφής των κοριτσιών, στη διεύρυνση του πνεύματός τους και στην απόκτηση ηθικής συγκρότησης μέσα από την εκπαίδευση: και Αρβανιτάκης (2005) : 411-412.

θεωρώ τον εαυτόν μου σκοτεινιασμένον από εκείνα τα πυκνά και σκιερά σύννεφα, τα οποία συνηθούν να σκοτεινιάζουν τη ζωή και το όνομα των αμαθών και απαιδευτών ανθρώπων.» (87) Μάλιστα, η αντίδραση της νεαρής απέναντι στην «παλαιάν βάρβαρον γνώμην» (82) που συνίσταται στο να μη μαθαίνουν τα κορίτσια πολλά γράμματα, είναι δηλωτική του νεωτερικού πνεύματος που εκδηλώνεται την εποχή αυτή για την αναγκαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης. Στον αγώνα για μόρφωση η Ελισάβετ, σε επιστολή που γράφει στον πατέρα και το θείο της, θα καταφύγει στην έσχατη λύση του εγκλεισμού σε μοναστήρι, για να ασχοληθεί απερίσπαστη με τα «ωφέλιμα»: «Επομένως, εάν επιθυμώ να πλησιάσω τα ωφέλιμα, δέον να προσέλθω εις τι μοναστήριον. Αλλ' ουδείς δύναται να ζήσει ευτυχώς εν τω κόσμω...και μάλιστα μία γυνή.» (130) Στο σημείο αυτό εκφράζεται μια ένταση ανάμεσα στο ιδανικό (μόρφωση γυναικών) και τον τρόπο επιδίωξης του (μοναστήρι), ένα αδιέξοδο, το οποίο άλλωστε θα καταλήξει στην ήττα και τον θάνατό της συγγραφέως.

Από την άλλη, το έργο της Μαρτινέγκου αντανακλά το διαφωτιστικό ιδεώδες που τοποθετείται ενάντια σε οποιαδήποτε μορφή τυραννίας.¹⁹⁹ Η αντίδραση του πατέρα στην απόφαση της να κλειστεί σε μοναστήρι, την ωθεί να απευθυνθεί με ένταση στον αναγνώστη και να ξεσπάσει. Έτσι, αισθάνεται την ανάγκη να καταδικάσει την εξουσιαστική τάση των γονέων απέναντι στα παιδιά τους, χαρακτηρίζοντάς την πράξη τυραννική: «Χαιρόσαστε, ω γονείς, την εξουσίαν οπού έχετε με δίκαιον εις τα παιδιά σας, αλλά ...μη θέλετε να παίρνετε τα δικαιώματα της φύσεως, ταύτην την λαιμαργίαν αφήτε την, σας παρακαλώ, εις τους τυράννους.» (133), ενώ σε άλλο σημείο της *Αυτοβιογραφίας* αναφέρεται στα σκληρά και τυραννικά πάθη που υπομένει εξαιτίας των γονιών της. (135) Ταυτόχρονα, εκδηλώνει την αποστροφή της απέναντι στην παλαιά φεουδαρχική συνήθεια της Ζακύνθου, που εμμένει στον εγκλεισμό των κοριτσιών στο σπίτι, αντίληψη που τη θεωρεί βάρβαρη και μισητή, ενώ αντιτείνει την ελεύθερη στάση της υπόλοιπης Ευρώπης στο ζήτημα αυτό. (168) Επομένως, η Μαρτινέγκου έχει συνειδητοποιήσει την κοινωνική τυραννία, τουλάχιστον ως το βαθμό που της επιτρέπεται να τη συνειδητοποιήσει από τα στενά όρια του σπιτιού της, με αποτέλεσμα ανάμεσα στις θέσεις της να κυριαρχούν οι νεωτερικές, σύμφυτες με τις αρχές του Διαφωτισμού.²⁰⁰ Η

---

¹⁹⁹ Η προσήλωση της Ελισάβετ στην αντιτυραννική ιδεολογία αποτυπώνεται στη φράση της: « «Εγώ μισώ, βδελύττομαι, ονειδίζω τα βαρβαρικά, τα τυραννικά πράγματα, μήτε φοβούμαι εκείνους οπού τ' αγαπούν και διαφεντεύουν», με την οποία η νεαρή συγγραφέας επιθυμεί να μεταδώσει στους αναγνώστες το μίσος της κατά της τυραννίας. : από το χειρόγραφο της Ελισάβετ, που δημοσίευσε ο Ντίνος Κονόμος στα *Επτανησιακά Φύλλα*, 10 (Νοέμβρης 1947): 153 βλ. Σπάθης (2005) :368

²⁰⁰ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 40

απέχθειά της προς κάθε τι τυραννικό επιβεβαιώνεται και κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, όταν καταθέτει στο αυτοβιογραφικό έργο τον ενθουσιασμό της για την είδηση της εθνικής εξέγερσης: «Εγώ ...επεθύμησα από καρδιάς να ημπορώ να ζωστώ άρματα...δια να δώσω βοήθεια εις ανθρώπους όπου δι' άλλο δεν επολεμούσαν, παρά δια θρησκείαν και δια πατρίδα και δια εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν...» (124) Καθώς, όμως η ίδια είναι διπλά έγκλειστη, αφενός στο γυναικείο σώμα και αφετέρου στον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας,²⁰¹ προσεύχεται στο Θεό να απαλλάξει την Ελλάδα από την τυραννία των Τούρκων. (124-125)

Επιλογικά, στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου απαντώνται πολλές από τις βασικές αρχές του ρεύματος του Διαφωτισμού, κυρίως της μετριοπαθούς τάσεως. Η Ελισάβετ, μέσα από το αυτοβιογραφικό έργο, θα εναντιωθεί στο φεουδαρχικό κατάλοιπο της ενετοκρατίας που επιμένει στον εγκλεισμό των κοριτσιών στο σπίτι και στον αποκλεισμό τους από το μορφωτικό αγαθό. Από την άλλη, οι απόψεις που αφορούν στην εκπαίδευση των δύο φύλων, τη δύναμη του ορθού λόγου, την πίστη στη βελτίωση της κοινωνίας μέσα από την ατομική ηθική συγκρότηση, απηχούν τη διαφωτιστική ιδεολογία της εποχής και τοποθετούν τη Ζακύνθια κόρη στη θέση «του διαφωτιστή και κήρυκα των δικαιωμάτων του ατόμου», όπως σημειώνει ο Πορφύρης.²⁰² Βέβαια, στα σημεία εκείνα που οι ιδέες της δε μοιάζουν ξεκάθαρες και αποκρυσταλλωμένες, χρειάζεται να υπογραμμιστεί ο μεταιχμιακός χαρακτήρας των αντιλήψεων της Μαρτινέγκου, καθώς ζει και γράφει σε ένα κομβικό περιβάλλον, μετέωρο μεταξύ παλαιού και νέου.

---

²⁰¹ Χρυσανθόπουλος (2015) :140-141

²⁰² Πορφύρης (1956) : 21-22

3.5 Ο φεμινιστικός χαρακτήρας στην *Αυτοβιογραφία* και οι αντιφάσεις του

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ακολουθώντας τις ιδεολογικές γραμμές της ευρωπαϊκής διανόησης, δίνει τη μεγάλη μάχη υπέρ της πνευματικής προόδου της ελληνικής κοινωνίας και της αναβάθμισης του ρόλου των γυναικών. Οι περισσότεροι λόγιοι της εποχής αποδέχονται τις αντιφάσεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ως προς τη θεωρητική προσέγγιση του γυναικείου ζητήματος υιοθετώντας συχνά στερεοτυπική επιχειρηματολογία, που εστιάζει στον οριοθετημένο αυστηρά στην ιδιωτική σφαίρα γυναικείο ρόλο και στον διαφορετικό ηθικό προσανατολισμό των γυναικών. Παρόλα αυτά, στο πλαίσιο μιας παράδοσης που εγγράφεται στον κοινωνικοπολιτικό ριζοσπαστισμό της Γαλλικής Επανάστασης, μεμονωμένες φωνές θα διατυπώσουν την ιδεολογική βάση για τη γυναικεία χειραφέτηση.²⁰³ Ο ιδεολογικός αυτός αγώνας επικεντρώνεται στην απελευθέρωση των γυναικών από τα δεσμά που επιβάλλει η κοινωνική ηθική στο συναίσθημα – θέση που προβάλλεται έντονα στην Ευρώπη από τη Mary Wollstonecraft – στην ισότιμη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση, καθώς και στην ανάγκη συγκρότησης του κοινωνικοπολιτικού ρόλου τους, αρωγού στην προσπάθεια της εθνικής αφύπνισης.²⁰⁴

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ελάχιστες είναι οι γυναίκες συγγραφείς οι οποίες, σπάζοντας τη «σιωπή» του φύλου τους, εκφράζουν δημόσια μέσω των συγγραμμάτων τους - άμεσα ή έμμεσα - θέση για το ρόλο των γυναικών και την αναγκαιότητα της εκπαίδευσής τους.²⁰⁵ Στον πρόλογο των έργων τους δηλώνεται η έγκριση ή η παρότρυνση του συζύγου ή του πατέρα για την έκδοση των πονημάτων τους, ενώ αναφέρεται ως στόχος της έκδοσης η συμβολή στην πρόοδο του «γένους» μέσω της μόρφωσης των γυναικών.²⁰⁶ Οι γυναίκες συγγραφείς, ζώντας σε μία μεταβατική περίοδο, ακολουθούν την πορεία προς τη γνώση που υποδεικνύει το διαφωτιστικό ρεύμα της εποχής, ενώ από την άλλη αναπαράγουν το γυναικείο πρότυπο με την περιορισμένη δυνατότητα

²⁰³ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 24

²⁰⁴ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 25

²⁰⁵ Τα έργα που δημοσιεύονται, ηθικοπλαστικού συνήθως περιεχομένου, αποτελούν κυρίως μεταφράσεις -η Μητιώ Σακελλαρίου μεταφράζει κωμωδίες του Goldoni, η Φωτεινή Σπάθη μεταφράζει Βολταίρο και Ρακίνα-παρά πρωτότυπα κείμενα, όπως είναι ο Νικήρατος της Ευανθίας Καίρη : Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 25, βλ. και Denissi (2017) : 42-47

²⁰⁶ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 25 και Denissi (2017) : 43

συμμετοχής στο δημόσιο λόγο. Ανάμεσα στις πρώτες γυναίκες που εκτίθενται δημόσια μέσω των γραπτών τους η Μαρτινέγκου αποτελεί ιδιαίζουσα περίπτωση, φτάνοντας σε έναν ριζοσπαστισμό πρωτόγνωρο για τα ελληνικά γράμματα, καθώς επιδίδεται στη συγγραφή έργων που θεωρούνται «μη ενδεδειγμένα» για τη γυναικεία διανοητική δραστηριότητα, μιας και απουσιάζει η πατριαρχική φιγούρα, για να καθοδηγήσει τη συγγραφική της προσπάθεια.²⁰⁷

Η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής συνείδησης είναι διάσπαρτη στο κείμενο της Μαρτινέγκου. Στην αυθιστόρηση παρουσιάζονται οι στόχοι της νεαρής συγγραφέως για τη ζωή της, που αφορούν είτε την έμμεση συμμετοχή-δια της συγγραφής-στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι, είτε τη χρήσιμη παρουσία για την ανθρωπότητα: «ελπίδα πως ημπορούσα δια μέσου της σπουδής να γίνω ωφέλιμη εις την ανθρωπότητα.»(157) Ως εκ τούτου, η σκέψη της Μαρτινέγκου εντάσσεται στη γραμμή ενός φιλελεύθερου φεμινισμού, διατυπωμένη κυρίως από τη Wollstonecraft, η οποία υποδεικνύει τον ανδροκρατικό χαρακτήρα των κοινωνικών δομών ως το βαθύτερο αίτιο της υποδούλωσης των γυναικών, ενώ συνάμα, προτείνει την ενεργό συμμετοχή των τελευταίων στην αναμόρφωση των κοινωνιών, που θα μπορέσει να επιτευχθεί με την απόρριψη των αντιλήψεων για την κατωτερότητα της γυναικείας φύσης και την ουσιαστική εκπαίδευσή τους.²⁰⁸

Συνεπώς, ο πρωτοποριακός χαρακτήρας του λόγου της Ελισάβετ έγκειται στο γεγονός ότι εντάσσεται στο πλαίσιο του φιλελεύθερου φεμινισμού, χωρίς η συγγραφέας να είναι σε θέση να γνωρίζει τις συζητήσεις γύρω από το γυναικείο ζήτημα, αφού παραμένει έγκλειστη στα στενά όρια του σπιτιού. Η Ελισάβετ καταδικάζει απερίφραστα το γυναικείο κοινωνικό αποκλεισμό: «Το σπίτι μας είχε...εκείνο το παλαιόν και, βάρβαρον και αφύσικον και απάνθρωπον ήθος, οπού θέλει ταις γυναίκες ξεχωρισμέναις από την ανθρωπίνην εταιρίαν», (82) τον οποίο αντιλαμβάνεται όχι μόνο ως αποκλεισμό από την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά τον συσχετίζει με εσώτερες διαβαθμίσεις της γυναικείας καταπίεσης, όπως διαμορφώνονται εξαιτίας κοινωνικών ή ιστορικών συνθηκών:²⁰⁹ Για τη νεαρή συγγραφέα, ο περιορισμός της δεν οφείλεται απλώς στο φύλο της, αλλά και στην ανωτερότητα της κοινωνικής θέσης της οικογένειας Μουτζάν. Η Μαρτινέγκου έγκλειστη στο αρχοντικό της στη Ζάκυνθο, λαχταρά έστω και μια βόλτα

²⁰⁷ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 25-26

²⁰⁸ Η Wollstonecraft στο έργο της *A Vindication of the Rights of Women* (1792) ανασκευάζει τη φιλοσοφική τεκμηρίωση της κατωτερότητας των γυναικών και συγκροτεί τις βασικές θεωρητικές αρχές του γυναικείου κινήματος, διεκδικώντας πλήρη «κοινωνική ύπαρξη» για το γυναικείο φύλο: Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 21-22, βλ. και Bryson(2005) : 39-45

²⁰⁹ Χρυσανθόπουλος (2015) :146

στη εξοχή παρέα με απλές χωριατοπούλες, που μοιάζουν πιο ελεύθερες από την ίδια. (85) Και εδώ παρατηρείται το εξής οξύμωρο: παρόλο που η ίδια ανήκει στην ανώτερη τάξη και επομένως την πιο προνομιακή, εντούτοις βρίσκεται στο περιθώριο της τάξης λόγω του φύλου της. Βέβαια, αυτό της δίνει τη δυνατότητα να συνειδητοποιεί καταστάσεις που περνούν απαρατήρητες από τα υπόλοιπα μέλη του κύκλου της ή τη βοηθά να αποδεσμεύεται από προκαταλήψεις της άρχουσας τάξης:²¹⁰ «Εγώ αγκαλά και πάντοτε εις το σπίτι κλεισμένη, από εκείνα τα ολίγα υποκείμενα τα οποία ημπορούσα να ιδώ αγροικούσα να λέγουν βάσανα και πάθη και όλα δια ταις υπανδρευμέναις.» (95) Επομένως, ολόκληρη η *Αυτοβιογραφία* διαπνέεται από το αίσθημα του γυναικείου εγκλεισμού, που οφείλεται στην επιλογή των φορέων της πατριαρχικής νοοτροπίας, του πατέρα και του θείου, να τηρήσουν με αυστηρή προσήλωση το «παλαιόν ήθος». (85, 95, 152)

Για τον περιορισμό των γυναικών της αστικής τάξης κάνει λόγο η Wollstonecraft στο έργο της *A Vindication of the Rights of Women*, στις σελίδες του οποίου υποστηρίζει ότι οι γυναίκες της καλής κοινωνίας πρέπει να θυσιάσουν την υγεία, την ελευθερία και την αρετή τους, ώστε να εξασφαλίσουν τα προνόμια που τους προσφέρει ο αρσενικός κυρίαρχος του σπιτιού.²¹¹ Βέβαια, στην *Αυτοβιογραφία* αναγνωρίζεται το γεγονός ότι η τήρηση της πατριαρχικής δομής δεν εφαρμόζεται το ίδιο αυστηρά σε όλες τις ζακυνθινές οικογένειες, μολονότι αυτές ανήκουν στην ίδια τάξη με την οικογένεια Μουτζάν: «[...]διατί το σπίτι μας μόνον εβάσταζε εις το άκρον το παλαιόν ήθος του κλεισίματος.» (152) Έτσι, οι σύγχρονες με την Ελισάβετ Ευρωπαϊές, ανάλογης κοινωνικής θέσης, απολαμβάνουν μια βαθμιαία χειραφέτηση, μιας και ο Διαφωτισμός σαφώς έχει επηρεάσει τις αντιλήψεις για τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας. (168)²¹² Καθώς η Ελισάβετ θεωρεί πως το πρόβλημα του περιορισμού των γυναικών παντού αλλού έχει λυθεί: «εις όλην την Ευρώπην είναι ελευθερία εις ταις γυναίκαις», (168) αυτό εντείνει την τραγικότητα της περίπτωσης της.²¹³

Η φράση της Μαρτινέγκου «όλαις η άλλαις χώραις ήθελε ἔγροικήσουν με σπλάχνος τα δικαιώματά μου» (168) συμπυκνώνει τη φεμινιστική ιδεολογική στάση, που

²¹⁰ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 49-50

²¹¹ Συγκεκριμένα, οι γυναίκες αυτές, κλειδωμένες σε κλουβιά σαν διακοσμητικά πτηνά καταλήγουν φιλάσθενες, μιας και δε δραστηριοποιούνται εκτός σπιτιού. Επιπλέον, δεν αποκτούν ελεύθερη βούληση, αφού δεν επιτρέπεται να παίρνουν δικές τους αποφάσεις, αλλά ενθαρρύνονται μόνο στο να ικανοποιούν την πατριαρχική φιγούρα, τον πατέρα ή το σύζυγο: Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 51

²¹² Στην περίπτωση της Μαρτινέγκου οι κοινωνικές προκαταλήψεις εξακολουθούν να δρουν ασφυκτικά στο οικογενειακό πλαίσιο, σε ολοφάνερη αντίθεση με τον ιδεολογικό εκδημοκρατισμό των αρχών του αιώνα και τους απόηχους της Γαλλικής Επανάστασης στα Ιόνια Νησιά :Ταμπάκη (2004) :364-365

²¹³ Αρβανιτάκης (2005) :416

υποστηρίζει τον αγώνα για την ελευθερία του ατόμου και την άσκηση των δικαιωμάτων του.²¹⁴ Η Ελισάβετ θα διεκδικήσει τα δικαιώματά της με πολλούς τρόπους, ξεκινώντας από το αίτημα για μόρφωση και απόσυρση από τα εγκόσμια, με αποκορύφωμα τη νυκτερινή φυγή της από το σπίτι, πράξεις που τις στηρίζει με τον εξής στοχασμό: «Ο άνθρωπος πρέπει να μεταχειρίζεται κάθε μέσο δια να φυλάττει την ζωήν του και εκείνα τα πράγματα που αγαπάει ωσάν την ζωήν του την ίδια.» (161) Καθώς το αίτημα της μόρφωσης των γυναικών και η διεκδίκησή του θα κλιμακωθούν όσο προχωρά ο 19ος αιώνας, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση γύρω από αυτό μιας συλλογικής συνείδησης των γυναικών, ο λόγος της Μαρτινέγκου τοποθετείται σε ένα αρχικό στάδιο αυτής της διεκδίκησης.²¹⁵ Έτσι, από την αρχή της *Αυτοβιογραφίας* η Ελισάβετ αντιδρά στην «παλαιάν βάρβαρον γνώμην η οποία θέλει να μη μαθαίνουν οι γυναίκες πολλά γράμματα» (82) Στο έργο της δίνεται έμφαση στον αγώνα για μόρφωση, στην αξία της παιδείας και στη βελτίωση των ανθρώπων και των κοινωνιών μέσω της εκπαίδευσης, κατά τα πρότυπα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού: «[...] εστοχαζόμεν πως είχα να μεταγλωττίσω πολλά ψυχωφελή συγγράμματα, και να τα κάμω να τυπωθούν προς κοινήν ωφέλειαν.»(100) Τέτοιες απόψεις κυκλοφορούν ήδη στη ελληνική επικράτεια στα πλαίσια του νεοελληνικού Διαφωτισμού με τον Κοραή να συστήνει κάθε είδους μορφωτικό ανάγνωσμα για τις γυναίκες, τον Κούμα να προτείνει ισότιμη αρχική εκπαίδευση των δυο φύλων και τον Ρήγα να διακηρύσσει την αναγκαιότητα της ισότιμης υποχρεωτικής εκπαίδευσης για τα δύο φύλα.²¹⁶ Ως εκ τούτου, οι σκέψεις της Μαρτινέγκου απηχούν τις ιδέες ενός φιλελεύθερου φεμινισμού που εμμένει στο δικαίωμα των γυναικών σε μια εκπαίδευση που θα τις καταστήσει ικανές να ανταπεξέλθουν στον κοινωνικό τους ρόλο και να γίνουν ωφέλιμες στην «ανθρωπίνην εταιρίαν».

Στην προσπάθεια της Ελισάβετ να αφοσιωθεί απερίσπαστη στην πνευματική καλλιέργεια και κυρίως στη συγγραφή των έργων της εντάσσεται η πρόθεση της να καταφύγει στο μοναστικό βίο και να αποφύγει το γάμο, πρόθεση που επαναλαμβάνεται πολλές φορές στην *Αυτοβιογραφία*. (95-96, 125-132, 157) Ο προβληματισμός της Μαρτινέγκου για την προοπτική του γάμου θα αρχίσει ήδη από την εποχή της διδασκαλίας του Δημάδη: «Εις τούτον τον καιρόν η υπανδρεία άρχισε να μου ανοστίζει»(95), ενώ μόνο σε πολύ μικρή ηλικία θεωρεί το γάμο ως λύση από τα πατρικά δεσμά και ως ασφαλή τρόπο απόκτησης μιας υποτυπώδους ελευθερίας:[...]

---

²¹⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) :146

²¹⁵ Χρυσανθόπουλος (2015) :147

²¹⁶ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 33-34

επαρηγορήθηκα με την ελπίδα, πως, εις ένα δύο χρόνους, ήθελε λάβω άνδρα και τοιούτης λογής ήθελε πάρω την ελευθερίαν μου.»(85) Η επιλογή της μοναστικής ζωής εμπεριέχει μια αντίφαση εκ των πραγμάτων, καθώς από τη μία η Ελισάβετ διαλέγει τον εγκλεισμό, αν και απεχθάνεται την περιορισμένη «στους τέσσερις τοίχους» ζωή, ενώ, από την άλλη, η καταφυγή στο μοναστικό βίο, με την απελευθέρωση από τα δεσμά του γάμου που συνεπάγεται, αποτελεί μια πράξη διαμαρτυρίας για την κοινωνική θέση της γυναίκας εκείνης της εποχής: «Ουδείς δύναται να ζήση ευτυχώς...και μάλιστα μία γυνή. Η μεν παραπονείται ως περιφρονουμένη παρά του συζύγου της, η δε θρηνεί τον θάνατόν του, άλλη παραπονείται ότι δεν έκαμε τέκνα, άλλη δε ότι τα ιδικά της δεν έγιναν καλά, άλλη κλαίη ιδουσα αυτά θανόντα και άλλη λυπείται ότι απώλεσε τ' αγαθά της.»(130) Η αποστροφή της για την «υπανδρείαν» και η πεποίθηση ότι ο γάμος συνεπάγεται βάσανα και πάθη για το γυναικείο φύλο: «υπανδρεύτηκαν και απερνούσαν την πλέον χειρότερην ζωήν, οπού ημπορεί να περάσει γυναίκα εις τον κόσμον» (95-96) την οδηγεί κοντά στη φεμινιστική ιδεολογία, η οποία αποδεικνύει με επιχειρήματα την ψυχολογική και οικονομική ζημία που προκαλεί ο γάμος στις γυναίκες, εξαιτίας της αναγκαστικής εξάρτησης από τους άνδρες και του αποκλεισμού τους από τη σφαίρα των δημόσιων δραστηριοτήτων.²¹⁷

Στον αγώνα της για αφοσίωση στη μελέτη και τη συγγραφή η Ελισάβετ επινοεί και άλλες λύσεις- διεξόδους, εκτός από την επιλογή του μοναστικού βίου. Έτσι, ζητά την άδεια να αποσυρθεί στο μετόχι της οικογένειας σε μια ακόμη προσπάθεια να αποφύγει τον γάμο τον οποίο αντιλαμβάνεται ως σκλαβιά. (160) Τα σχέδιά της να φύγει κρυφά και μόνη στην Ιταλία (168-172) αλλά και η νυκτερινή έξοδός της από το πατρικό σπίτι (162-166), μπορεί να έχουν άδοξη κατάληξη, είναι όμως ενδεικτικά της διεκδίκησης του δικαιώματός της στη μάθηση και της ψυχολογικής πίεσης που αυτή η διεκδίκηση δημιουργεί. Η αγωνιώδης προσπάθεια της Ελισάβετ για μόρφωση εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα του φιλελεύθερου φεμινισμού, που θεωρεί ότι οι πράξεις των γυναικών πρέπει να επιλέγονται ελεύθερα, άποψη που αμφισβητεί την ιδέα των διαφορετικών κοινωνικών ρόλων των φύλων:»[...] εσκέφθην ότι είμαι ελευθέρα και ότι εκ της εμής βουλήσεως εξαρτάται να καταστώ δυστυχής ή ευτυχής.» (141)²¹⁸ Η γυναίκα, όπως και ο άνδρας, έχει τα ίδια δικαιώματα που πηγάζουν από την κοινή ανθρώπινη φύση και

---

²¹⁷ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 51, βλ. και Bryson (2005) : 43 : Η Wollstonecraft υποστηρίζει πως οι γυναίκες χρειάζονται νομικά δικαιώματα, προκειμένου να κάνουν ανεξάρτητες ορθολογικές επιλογές, ώστε να διασφαλιστεί πως δε θα παντρευτούν από οικονομική ανάγκη.

²¹⁸ Στον ελληνικό χώρο η Ευανθία Καϊρη, επιφανής λόγια του 19ου αιώνα, επέλεξε να αφιερώσει τη ζωή της στα γράμματα και να αποφύγει το γάμο, παρόλο που ήταν εξαιρετικά όμορφη και την είχαν ζητήσει σε γάμο πολλοί σημαντικοί άνδρες της εποχής.: Αφένδρα Μέργου (2014) : 69

επομένως την κοινή κατοχή του ορθού λόγου και την ίδια αρετή.²¹⁹Ως εκ τούτου, η Ελισάβετ διεκδικεί το δικαίωμα στην ορθολογική εκπαίδευση και στην ενασχόληση με τη συγγραφή ειδών που θεωρούνται αποκλειστικά ανδρική υπόθεση, όπως τη συγγραφή επιστημονικών δοκιμίων: «Εδώ μου ήλθεν όρεξις να γράψω ένα σύγγραμμα περί Οικονομίας...ο τρόπος με τον οποίον είναι γραμμένη, είναι εφεύρεσις ιδική μου...ωσάν να ήθελε γράψω εγώ πρώτη περί αυτής.»(157-158) Επομένως, η πρωτοπορία της είναι δεδομένη, αν αναλογιστούμε ότι μετά τα μέσα του 19ου αιώνα με τη δημιουργία ενός νέου αναγνωστικού κοινού- για ρομαντικά κυρίως μυθιστορήματα -θα κάνει την εμφάνισή της η γυναικεία συγγραφή, περιορισμένη στην ποίηση αρχικά και στον πεζό λόγο στη συνέχεια.²²⁰

Συνάμα, τα σχέδια διαφυγής της Ελισάβετ δεν αποβλέπουν μόνο στην αφιέρωσή της στη συγγραφή αλλά και στη διάσωση και αναγνώριση των συγγραμμάτων της: « Και σεις, μαύρα μου συγγράμματα...πόσον ο θάνατός μου ήθελε με λυπεί ολιγώτερον ανίσως ημπορούσα να σας παραδώσω εις κανέναν σπουδαίον, εις κανένα που να τιμά, και όχι να καταφρονεί τα γεννήματα της αγχινοίας!» (161) Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και κατά τη νυκτερινή φυγή από το σπίτι δείχνει μια ιδιαίτερη φροντίδα για τα έργα της, τα οποία διακινδυνεύει να τα μεταφέρει, για να διασωθούν: «[...] εγώ είχα προτήτερα βαλμένα εις ένα ζιμπύλι όλα μου τα συγγράμματα.» (163) Η συγγραφέας επιδιώκει να εξασφαλίσει την αναγνωστική πρόσληψη και κριτική εκτίμηση των συγγραμμάτων, διότι θεωρεί το έργο της ως μια πράξη παρέμβασης στο δημόσιο λόγο, καθώς ασχολείται με ζητήματα που αφορούν την οικογένεια, τα προβλήματα των ανθρώπων και την κοινωνία:²²¹«Όσον δε δια τα συγγράμματά μου εστοχαζόμεν να τα δώσω να τα κυττάξουν οι πλέον εξαίρετοι κριτικοί, και έπειτα αφ' ήθελεν επιτύχουν τον κοινόν έπαινον εις τα θέατρα, να τα τυπώσω.» (170) Η ανάγκη της Μαρτινέγκου να βγουν τα συγγράμματά της στο φως της δημοσιότητας εγγράφεται στην ιδεολογική βάση του φεμινιστικού κινήματος που θεωρεί τη συγγραφή προσπάθεια αυτοσυνειδησίας των γυναικών και συμμετοχής τους στο δημόσιο χώρο:²²² Στην επιθυμία της Μαρτινέγκου για δημοσίευση των γραπτών της, ο γιος της Ελισαβέτιος, ο οποίος διαβάζει πρώτος το έργο της μητέρας του, ανταποκρίνεται με την έκδοση της *Αυτοβιογραφίας*.²²³

---

²¹⁹ Bryson (2005) : 40-41

²²⁰ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 262-263

²²¹ Σπάθης (2005) :367

²²² Αναγνωστοπούλου (2010) : 1-2

²²³Και ο Πορφύρης σημειώνει την ανάγκη της Μαρτινέγκου να δημοσιεύσει τα έργα της: «Όσο ζούσε, λαχταρούσε να ιδεί τα όσα έγραψε τυπωμένα», Πορφύρης (1956) : 5

Μέρος της αυτοσυνειδησίας της Ελισάβετ αποτελούν και οι αντιφάσεις που σχετίζονται με τη φεμινιστική διάσταση της ιδεολογίας της. Έχει ήδη διαπιστωθεί πως στην *Αυτοβιογραφία* παρατίθενται απόψεις που προϋποθέτουν μια φιλελεύθερη εκδοχή του φεμινισμού. Η πρόταση της κόρης μέσω επιστολών που στέλνει σε πατέρα και θείο, σύμβολα πατριαρχικής εξουσίας, να αποσυρθεί στο μοναστήρι είναι από μόνη της τολμηρή, καθώς επιδιώκει την αναίρεση του πατριαρχικού εξουσιαστικού λόγου. (126-134) Με την *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου βρισκόμαστε κοντά σε ένα αίτημα γυναικείας χειραφέτησης και αποκοπής του ατόμου (και κυρίως της γυναίκας) από το συλλογικό υποκείμενο που εκφράζει για αιώνες η οικογένεια: «[...] Αλήθεια είναι χρέος του παιδιού ...να υποτάσσεται εις την γνώμην των γονέων του, αλλά είναι όμως εις την εξουσίαν του το να υπανδρευθη και το να μείνει ανύπανδρον...» (133) ²²⁴ Συνάμα, στην αλληλογραφία με τον πατέρα της, την εποχή που εκείνος βρίσκεται στην Ιταλία, η Ελισάβετ βιώνοντας την απουσία του ως εγκατάλειψη των τριών γυναικών στο σπίτι (της ίδιας, της αδελφής και της μητέρας της) τολμά να τον κατηγορήσει για αδιαφορία προς την οικογένεια και έλλειψη πατρικής αγάπης: «Ποιον ρήτορα έχω να βάλω να ομιλήσει δια τας δυστυχισμέναις γυναίκας; Ποιον ...δια να κάμνει τούτον τον πατέρα να ενθυμηθεί τα χρέη του...να αναγνωρίσει τα σφάλματά του;» (154) Σε αυτό το σημείο ο λόγος της κόρης εντυπωσιάζει με την παρρησία του: « [...] πιάνω τέλος πάντων το κονδύλι και του κάμνω την πλέον παθητικήν και ενταυτώ την πλέον ελεύθερην και τρομερήν γραφήν, οπού ποτέ έκαμε θυγατέρα εις τον πατέρα της.» (154) Από την άλλη, η ίδια αποδέχεται με απόλυτο σεβασμό την πατριαρχική δομή της κοινωνίας που υιοθετεί συντηρητικό λόγο για τη φύση της γυναίκας και το ρόλο της στην κοινωνία. Η Ελισάβετ, ενώ αναγνωρίζει τον κοινωνικό επικαθορισμό του γυναικείου φύλου («καταδικασμέναις από την συνήθειαν») αποδέχεται ταυτόχρονα τη θέση για τη διαφορετικότητα της γυναικείας φύσης («γενναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς»), άποψη που τη συναντούμε ακόμα και σε διαφωτιστικά κείμενα, όπως στον *Αιμίλιο* του Ρουσσώ. ²²⁵ Οι αντινομίες αυτές αποδεικνύουν το μεταιχμιακό σημείο στο οποίο βρίσκεται η σκέψη της, μεταξύ παραδοχής από τη μια των παραδοσιακών αντιλήψεων για τη φύση και το ρόλο της γυναίκας και της επίδρασης από την άλλη των νεωτερικών ιδεών του πνεύματος του

---

²²⁴ Αρβανιτάκης (2005) :417-418

²²⁵ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) : 22 : Ο Rousseau προβάλλει συχνά στο έργο του δυϊσμούς, για να υποστηρίξει τις διαφορές των δύο φύλων (υπεροχή-ομορφιά, λογική-συναίσθημα, αντίληψη-αισθαντικότητα/ευαισθησία, νους-σώμα) βλ. και Bryson (2005 : 41: Αντίδραση Wollstonecraft στις απόψεις του Rousseau που θεωρεί πως οι γυναίκες είναι λιγότερο ικανές για τον ορθό λόγο, ενώ η αδυναμία και η επιπολαιότητα αποτελούν φυσικά γνωρίσματα του φύλου τους

Διαφωτισμού.²²⁶ Εξάλλου, η αντιφατική συνύπαρξη διαφορετικών νοοτροπιών χαρακτηρίζει και την ιστορική διαμόρφωση και εξέλιξη των φεμινιστικών θέσεων και διεκδικήσεων, με τις ίδιες τις φεμινίστριες να διαπιστώνουν με το πέρασμα των χρόνων παλινωδίες στην επιχειρηματολογία του προγενέστερου λόγου τους.²²⁷

Επιπλέον, η Ελισάβετ χειρίζεται με αντιφατικό τρόπο τον αγώνα της να διαμορφώσει τη συγγραφική της ταυτότητα και να παρουσιαστεί στο δημόσιο χώρο, σε μια απόπειρα να συναντηθεί με τους μελλοντικούς αναγνώστες. Από τη μία, τα έργα της, μολονότι μπορούν να χαρακτηριστούν δείγματα ερασιτεχνικής απασχόλησης μιας κυρίας της αστικής τάξης, αποτελούν καρπό της επίμονης άσκησής της για μια σοβαρή και με αξιώσεις συγγραφική δράση.²²⁸ Η Μαρτινέγκου ενσωματώνει στην *Αυτοβιογραφία* τις συγγραφικές απόπειρες, με την επίγνωση των δυσκολιών που συναντά λόγω της στέρησης συστηματικής μόρφωσης από το οικογενειακό περιβάλλον. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει, η δύναμη της γυναικείας φύσης της επιτρέπει να καταπιαστεί με τη συγγραφή, παρόλο που η έλλειψη της τέχνης δεν τη βοηθά να αξιοποιήσει το φυσικό της ταλέντο: «[...] μου φαίνεται πως δεν κάμνω κακά εάν αντιγράψω αυτόν τον διάλογον...δια να δείξω πάλιν εις ποίον βαθμόν δύναται να φθάση η δύναμις της φύσεως, όταν η μαύρη δεν έχει τη βοήθειαν της τέχνης.» (102) Από τα παραπάνω διαπιστώνεται πως η Ελισάβετ, έχοντας εμπιστοσύνη στις συγγραφικές της ικανότητες, παραθέτει δείγματα γραφής στην κρίση του υποτιθέμενου κοινού. Άλλωστε, και η ποικιλία των ειδών με τα οποία καταπιάνεται καταδεικνύει την επιμονή της να επεκταθεί σε κατεξοχήν «ανδρικά» πεδία διανοητικής δράσης, όπως είναι το οικονομικό σύγγραμμα ή η δραματική ποίηση.

Από την άλλη, η Ελισάβετ στην επιθυμία της για μια αντικειμενική αξιολόγηση, απαλλαγμένη από το βάρος της έμφυλης πρόσληψης του έργου της, υποβάλλει το χειρόγραφο της ανώνυμα στην κρίση ενός Άγγλου ιερέα, φίλου του Ρωμαντζά: «[...] ο οποίος τα επαινούσε και τα έλεγε πως ήτον άξια δια να βαλθώσι εις τον τύπον»... όσοι άλλοι τα έβλεπαν ομοίως τα επαινούσαν...ωσάν οπού εστοχαζόμεν ότι εκείνοι οι έπαινοι ήσαν αληθινοί. (143) Η δημοσιοποίηση του έργου πίσω από την προσωπίδα του ψευδωνύμου, η οποία εν μέρει ακυρώνει το πνευματικό δικαίωμα επί του έργου, είναι ασφαλώς αποτέλεσμα μιας πρακτικής που αναπτύσσουν οι γυναίκες συγγραφείς κατά τον 19ο αιώνα, προκειμένου να διαβαστεί το πόνημά τους χωρίς τη διαμεσολάβηση της

---

²²⁶ Χρυσανθόπουλος (2015) :143

²²⁷ Bryson (2005) : 40-46

²²⁸ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 53

έμφυλης ταυτότητας.²²⁹ Συνάμα, η τεχνική της «παρενδυσίας» της γράφουσας συνιστά τη βασική προϋπόθεση για την έξοδό της στον δημόσιο αστικό χώρο.²³⁰ Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και το παράδειγμα της λόγιας Ευανθίας Καΐρη, που επιλέγει να κρατήσει την ανωνυμία της, όταν γράφει τον *Νικήρατο*, το πρώτο πρωτότυπο πατριωτικό δράμα γραμμένο από γυναίκα.²³¹

Εν τέλει, η *Αυτοβιογραφία* απηχεί τις ιδέες ενός πρώιμου φεμινισμού, παρόλο που η δημιουργός της αγνοεί τις εξελίξεις αλλά και την ύπαρξη ενός τέτοιου κινήματος. Δίχως να αμφισβητούν εξ' ολοκλήρου το πρότυπο της ενάρετης γυναίκας και συζύγου της εποχής, οι θέσεις της νεαρής συγγραφέως αποδεικνύονται ριζοσπαστικές και ξεπερνούν τις προτάσεις που εφαρμόστηκαν κατά τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα και τα Επτάνησα αναφορικά με το γυναικείο ζήτημα.²³² Το απόσπασμα του Ντίνου Κονόμου που πρωτοδημοσιεύεται στα *Επτανησιακά Φύλλα* επιβεβαιώνει τη νεωτερικότητα των απόψεών της, ιδιαίτερα εκείνων που σχετίζονται με τη γυναικεία χειραφέτηση. Για την Ελισάβετ, ο αποκλεισμός των γυναικών από τη μόρφωση και την «ανθρωπίνη εταιρίαν» είναι έργο των «κακών» ανδρών, οι οποίοι έχουν την τάση να κρατούν, μέσω του γάμου, τις γυναίκες στην αμάθεια, με απώτερο σκοπό τον έλεγχο τους.²³³ Επομένως, το γεγονός ότι, μόλις στη δεκαετία του 1970, εκατό πενήντα χρόνια μετά την έκδοση της *Αυτοβιογραφίας*, οι κύριοι στόχοι του φεμινιστικού κινήματος θα αρχίσουν να επικεντρώνονται στην επισήμανση του αποκλεισμού των γυναικών από τις περισσότερες οργανωμένες μορφές γνώσης, καταδεικνύει την πρωτοποριακότητα του λόγου της Μαρτινέγκου, ο οποίος εστιάζει στην ανάγκη διεκδίκησης του δικαιώματος των γυναικών στη μόρφωση ήδη κατά τον 19ο αιώνα.²³⁴

---

²²⁹ Χρυσανθόπουλος (2015) :154 Οι αδερφές Charlotte και Emily Brontë, για παράδειγμα, χρησιμοποιούν τα αμφίσημα ψευδώνυμα Curreg και Ellis Bell, καθώς θεωρούν πως συχνά οι κριτικοί χρησιμοποιούν εναντίον των γυναικών συγγραφέων την προσωπικότητά τους ως όπλο: Σηφάκη (2015) :16-17

²³⁰ Ριζάκη (2007) : 150-154

²³¹ Ριζάκη (2007) : 144

²³² Αρβανιτάκης (2005) :417

²³³ Επτανησιακά Φύλλα, τόμος Α', φύλλο 10 (Νοέμβρης 1947) : 153-156

²³⁴ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 53

3.6 Χαρακτηριστικά έμφυλης ταυτότητας στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου

Μέσα από ένα αυτοβιογραφικό κείμενο αναδύονται στοιχεία που αφορούν τόσο τον κοινωνικό πολιτισμό της εποχής όσο και την αυτοσυνειδησία του αυθιστορούμενου υποκειμένου σχετικά με την έμφυλη ταυτότητά του. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου αποτελεί την πρώιμη εμφάνιση τυπικού παραδείγματος αυτοβιογραφικού είδους, γραμμένου από γυναίκα, το οποίο μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη θέση των γυναικών όσον αφορά την παιδεία, την οικογένεια και την κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα καταθέτει τις προσπάθειες αυτοπροσδιορισμού της συγγραφέως αλλά και των γυναικών γενικά ως δρώντων υποκειμένων.²³⁵ Ειδικότερα, στο αυτοβιογραφικό έργο της Ελισάβετ καταγράφονται οι αγώνες της για μόρφωση, η συνειδητοποίηση των έμφυλων δεσμών που της επιβάλλει η πατριαρχική οικογένεια, η απεγνωσμένη προσπάθεια παρέκκλισης από το φυλετικό πεπρωμένο, αλλά και η καταληκτική υποχώρηση στον γάμο της με τον κατά πολύ μεγαλύτερό της Νικόλαο Μαρτινέγκο. Με αυτόν τον τρόπο, οι εμπειρίες της νεαρής Ζακύνθιας, οι οποίες εξιστορούνται με τόση παραστατικότητα στο έργο της, παρότι είναι προσωπικές, προβάλλονται τελικά ως τυπικές για τη γυναικεία πολιτισμική μειονότητα,²³⁶ με αποτέλεσμα η αυθιστόρηση της Μαρτινέγκου να θεωρείται έργο αναφοράς για τα μεταγενέστερα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών του 19ου αιώνα.

Από την αρχή της *Αυτοβιογραφίας* διαφαίνεται η αυτοσυνειδησία της Μαρτινέγκου ως προς την έμφυλη ιδιότητά της. Η συγγραφέας έχει ήδη διαγνώσει το «παλαιόν βάρβαρον ήθος», που απαιτεί αυστηρό περιορισμό της ελευθερίας των γυναικών στο σπίτι, γι' αυτό αισθάνεται να ασφυκτιά με τον εγκλεισμό στο πατρικό της, τον οποίο παρομοιάζει με βέβαιο θάνατο: «Μέρα και νύχτα κλεισμένη χωρίς να δύναμαι να πηγαίνω μήτε εις εκκλησίαν, μήτε εις περιδιάβασιν, χωρίς να έχω την παραμικράν ξεφάντωσιν, χωρίς να έχω πλέον ελπίδα δια να αλλάξω ζωήν...πάθη οπού γλίγωρα εξ αποφάσεως έμελλε να με γκρεμίσουν εις το μνήμα.» (160) Η Ελισάβετ περιγράφει το πρότυπο της ιδανικής κόρης και κατ' επέκταση της ιδανικής γυναίκας στον 19ο αιώνα, που καθορίζεται από αυτό που ονομάζεται «λατρεία της γυναίκας ως οικιακής

---

²³⁵ Χρυσανθόπουλος (2015) : 135

²³⁶ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 53

μοναχής».²³⁷ Άλλωστε, τα πρότυπα της γυναικείας ηθικής που συνιστούν συστολή, αυτοπεριορισμό και έλεγχο των συναισθημάτων σχηματοποιούνται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και αποτελούν αυτούσια μεταφορά στην αστική ηθική της ελληνικής κοινωνίας των προτύπων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.²³⁸

Καθώς η αυστηρή αστική ηθική στοχεύει στον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς και στη διαμόρφωση ενός προτύπου γυναικείας αρετής, η αρετή αυτή επιτυγχάνεται με την απουσία των γυναικών από το δημόσιο χώρο και τον περιορισμό στο σπίτι.²³⁹ Στην περίπτωση της Ελισάβετ η έξοδος από την «οικιακή φυλακή» συμβαίνει κυρίως κατά τη θερινή διαμονή της στην εξοχή, (85) ενώ η ίδια συντροφεύεται είτε από τους γονείς (85 και 164) είτε από άλλες γυναίκες (96): «[...] αφ' όντας γεννήθηκα, δεν εβγήκα από το σπίτι μοναχή μου, μ' όλον οπού αφ' όταν εμεγάλωσα εβγήκα πολλά ολίγαις φοραίς και συντροφευμένη πάντοτε από τους γονείς μου, μ' όλον οπού τότε είχα τέσσερους χρόνους ολόκληρους να εύγω από το σπίτι...» (164) Υποταγμένη στη βάρβαρη συνήθεια του εγκλεισμού στο αρχοντικό, η Ελισάβετ ξεσπάει σε θρήνο, καθώς αναλογίζεται πως δεν κατάφερε τελικά να συναντήσει ούτε την αγαπημένη της ξαδέρφη, πριν εκείνη πεθάνει, κατά την επίσκεψη της τελευταίας στη Ζάκυνθο. (152-153) Αργότερα, στην έντονη αλληλογραφία με τον πατέρα και τον αδερφό της, την εποχή που και οι δύο λείπουν στην Ιταλία, της δίνεται η ευκαιρία να εκδηλωθεί η έμφυλη συνείδησή της, όταν περιγράφει τις συνθήκες εγκλεισμού των τριών δυστυχισμένων γυναικών, οι οποίες δεν έχουν τη δυνατότητα για νέες γνωριμίες ή για διασκέδαση έξω από τα όρια του οίκου τους. (154)

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, οι γυναίκες τον περισσότερο καιρό μένουν κλεισμένες στο σπίτι και λίγες είναι οι φορές που βγαίνουν, για να πάνε στην εκκλησία, στο θέατρο ή σε κάποιο χορό. (144) Η Ελισάβετ διαπιστώνει πως οι γυναίκες της Ζακύνθου είναι πιο περιορισμένες από τις υπόλοιπες εκπροσώπους του ασθενούς φύλου στις άλλες περιοχές: «[...] επειδή και αυτά (ομιλώ διά τα θηλυκά της πατρίδος μου), όντας φυλακωμένα εις ένα σπήτι έχουσι περισσότερον χρείαν από την πατρικήν φροντίδα» (155) Μάλιστα, στην είδηση της ελληνικής επανάστασης, η Μαρτινέγκου, αποδεχόμενη την καταδικασμένη σε υποτέλεια μοίρα του γυναικείου φύλου σημειώνει: «[...] εκύτταξα

²³⁷ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 43 Υμνητές του πρότυπου αυτού εμφανίζονται στη Γαλλία ο φιλόσοφος Auguste Comte και στην Αγγλία ο Charles Dickens.

²³⁸ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 34

²³⁹ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 242

τους τοίχους του σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας και ενθυμήθηκα πώς είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία. (124) Επομένως, η νεαρή συγγραφέας έχει συνείδηση για τον περιορισμό των γυναικών ως συλλογικού υποκειμένου οριζόμενου από την κατηγορία του φύλου. Παράλληλα, η συνάντηση της Ελισάβετ με δύο λαϊκές γυναίκες, κατά τη νυκτερινή φυγή της από το σπίτι, θα την κάνει να συνειδητοποιήσει τον κοινωνικό προσδιορισμό της ταυτότητάς της, πέρα από τον έμφυλο.²⁴⁰ Η Ελισάβετ, δηλαδή, μην αντέχοντας να θεωρείται από την κοινωνία ατιμασμένη και καταφρονημένη εξαιτίας της εκούσιας απομάκρυνσης από την πατρική εστία, αποφασίζει να επιστρέψει στην ασφάλεια του αρχοντικού όπου εκεί τουλάχιστον μπορεί να διασφαλιστεί η κοινωνική της υπόληψη. (165)

Με την ίδια λογική, η ενδεδειγμένη γυναικεία προσωπικότητα είναι αυτή που χαρακτηρίζεται ως ήσυχη και αφοσιωμένη στις οικιακές ενασχολήσεις, χωρίς αμφισβητήσεις και μεταφυσικές αναζητήσεις.²⁴¹ Στο πρόσωπο της μητέρας της Ελισάβετ (και της γιαγιάς) αντανακλάται η τυπική εικόνα της γυναίκας της άρχουσας τάξης του 19ου αιώνα στα Επτάνησα. Αρχικά, η μητέρα περιγράφεται ως μια γυναίκα χωρίς καμιά εξουσία που δεν έχει το δικαίωμα να παίρνει αποφάσεις για σοβαρά οικογενειακά ζητήματα. Παρόλο που επιθυμεί η κόρη της να λάβει αξιοπρεπή μόρφωση, δεν μπορεί να επιβάλλει τη γνώμη της και έτσι καταλήγει με ερασιτεχνικό τρόπο να της διδάσκει την αποστήθιση της προσευχής. (82) Ας σημειωθεί ότι ο θεός της, ως θεματοφύλακας των πατριαρχικών ηθών, έχει αναλάβει τις οικογενειακές υποθέσεις ελαφρύνοντας τις υποχρεώσεις του πατέρα που, ως δημόσιο πρόσωπο, οφείλει να ασχολείται με την πολιτική του σταδιοδρομία. (82) Κατά συνέπεια, στην οικογένεια Μουτζάν οι γυναίκες μένουν πιστές στις επιταγές του πατριαρχικού λόγου, χωρίς να τον αμφισβητούν.

Οι συνήθειες για τις γυναίκες της εποχής μεταφράζονται στον παραδοσιακό ρόλο της «συζύγου και μητέρας» με τη διπλή υποχρέωση γάμου και μητρότητας.²⁴² Ως εκ τούτου, η εξιδανίκευση του ρόλου της μητέρας στην πατριαρχική κοινωνία εγκλωβίζει τη γυναίκα στην ιδιωτική σφαίρα του οίκου και την απομακρύνει από τον δημόσιο λόγο. Η μητέρα της Ελισάβετ, περιορισμένη στο αρχοντικό, ασχολείται μόνο με τις οικιακές υποθέσεις και ειδικά αυτές που αφορούν τη γέννηση, τη φροντίδα και την ανατροφή των

---

²⁴⁰ Χρυσανθόπουλος (2015) : 147

²⁴¹ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 34

²⁴² Αφένδρα Μέργου (2014) :32

παιδιών. (87, 95) Σε αυτές συγκαταλέγεται το εργόχειρο, το οποίο αποτελεί προσφιλή και χρήσιμη συνήθεια που κρατά απασχολημένες τις γυναίκες στο σπίτι. Αντίθετα, η προσήλωση της Ελισάβετ στη μελέτη και η παραμέληση του εργόχειρου θεωρείται από τη μητέρα και τη γιαγιά ως παρέκκλιση από την προσδοκώμενη για μια γυναίκα συμπεριφορά και γι' αυτό κατακρίνεται: «Τούτο εκακοφάνηκε της μητέρας μου και της μάμμης μου και άρχισαν να με εμποδίζουν.»(86)

Με γνώμονα τη διεκδίκηση του δικαιώματος της ελεύθερης επιλογής για τις γυναίκες, το αυτοβιογραφικό έργο της Μαρτινέγκου αποτελεί μια διαμαρτυρία των γυναικών της εποχής που αποκλείονται συνειδητά από το δικαίωμα στη μόρφωση. Η Ελισάβετ διαπιστώνει ότι οι γονείς της, περισσότερο ο πατέρας, αντιλαμβάνονται την παιδεία ως πηγή κακού για την ίδια και τον φυσικό της προορισμό: «[...]ότι μικρόν κακόν φυσικόν ή ηθικόν ήθελε καταλάβουν εις εμένα, πάντοτε απέδιδον την αιτίαν εις τα γράμματα.» (88) Καθώς η γυναίκα προορίζεται για τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ο Μουτζάν, δεν κατανοεί την ανάγκη της κόρης του να μορφωθεί ούτε βλέπει με καλό μάτι την προσπάθεια του Δημάδη να της διδάξει επιστήμες. (94) Η αντίληψη του Μουτζάν είναι συνυφασμένη με τα πατριαρχικά πρότυπα που θεωρούν αναγκαία την παροχή διαφορετικής εκπαίδευσης στα κορίτσια, ώστε αυτή να υπηρετεί τον κοινωνικό προορισμό των τελευταίων. Την αντίληψη αυτή τη συναντούμε και στον *Αιμίλιο* του Ρουσσώ: «οι κοπελίτσες μαθαίνουν με απέχθεια να διαβάζουν και να γράφουν, όμως, το να κρατούν τη βελόνα, αυτό το μαθαίνουν πολύ ευχαρίστως.»²⁴³ Επομένως, η νεαρή συγγραφέας είναι απαραίτητο να λάβει εκπαίδευση που αρμόζει στο γυναικείο φύλο, επικεντρωμένη στον οικιακό χώρο, ενώ τα αγόρια της οικογένειας μπορούν να μορφωθούν αυτόνομα, εκτός σπιτιού και να ακολουθήσουν αργότερα πανεπιστημιακές σπουδές στο εξωτερικό, όπως συμβαίνει με τον αδερφό της Ελισάβετ.(119) Αντίθετα, η απόπειρα της κόρης για σπουδές προϋποθέτει τη σύγκρουση με τους γονείς, την απόδραση από το σπίτι, ενώ δύναται να επιφέρει ακόμα και την κοινωνική κατακραυγή.²⁴⁴

Συνάμα, η μόρφωση που οφείλουν να λαμβάνουν οι γυναίκες της εποχής είναι συνυφασμένη με τα χριστιανικά ιδεώδη. Στην οικογένεια Μουτζάν η πεποίθηση πως ένα κορίτσι χρειάζεται να διακατέχεται από χριστιανικές αρετές εκφράζεται με τις ερασιτεχνικές απόπειρες της μητέρας να μάθει στην κόρη της την προσευχή, ενώ

---

²⁴³ Bryson (2005): 39

²⁴⁴ Αρβανιτάκης (2005) : 402

αργότερα, ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης της Ελισάβετ θα είναι χριστιανικός και θα αφορά την ερμηνεία της Θεοσέβειας και την καλλιέργεια χριστιανικών αρετών. (84) Εξάλλου, στις λίγες στιγμές εξόδου από το σπίτι που επιτρέπονται στα κορίτσια της υψηλής κοινωνίας συγκαταλέγεται η συμμετοχή στη λειτουργία της εκκλησίας. (85) Επομένως, η Ελισάβετ γαλουχείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να πιστεύει πως η πίστη και η αγάπη στο Θεό αποτελούν τις μόνες πνευματικές δυνάμεις της γυναίκας. Απόρροια των παραπάνω αποτελεί η εξιδανίκευση του μοναστικού βίου από τη νεαρή Ζακύνθια (98) σε συνδυασμό βέβαια με την απόρριψη του έγγαμου βίου. Μάλιστα, η Ελισάβετ θα θεωρήσει πως η απόφασή για εγκλεισμό στο μοναστήρι αποτελεί σημάδι Θείας Πρόνοιας, καθώς θα την εμπνευστεί μετά από τη διαπίστωση της μητέρας της ότι είναι κατάλληλη μόνο, για να γίνει μοναχή: «Ο λόγος της μητρός μου ήταν λόγος του αέρα, αλλ' εγώ εστοχάσθηκα πως μία κάποια θεία έμπνευσις την έκαμε να τον προφέρει.» (95) Τα λόγια της μητέρας, ειπωμένα πάνω στο θυμό της, απλά θα ενισχύσουν τη βούλησή της να αποφύγει τα δεσμά του γάμου και να ασχοληθεί απερίσπαστη με τη μελέτη και τη συγγραφή στο πλαίσιο της ήρεμης μοναστικής ζωής.

Παρόλη την απέχθεια της Ελισάβετ για την «υπανδρείαν», ο γάμος αποτελεί τον προορισμό κάθε ενάρετης κόρης, καθώς το διακύβευμα στην αντίληψη αυτή είναι η υπεράσπιση του οικογενειακού ιδεώδους και η διατήρηση της πατριαρχικής δομής της κοινωνίας. Στο θέμα του γάμου ο πατέρας αποφασίζει τον μέλλοντα γαμπρό της κόρης, ο οποίος σχεδόν πάντα επιλέγεται με κριτήριο την κοινωνική θέση και την οικονομική του κατάσταση, με αποτέλεσμα ο γάμος να λαμβάνει τη μορφή οικονομικής συναλλαγής. Μάλιστα, η προίκα που επιβάλλεται να δώσει ο πατέρας της νύφης στο γαμπρό προδιαθέτει τις οικογένειες αρνητικά απέναντι στη γέννηση κοριτσιών, καθώς η κόρη αποτελεί ένα πρόσθετο οικονομικό βάρος για την οικογένεια.²⁴⁵ Στην *Αυτοβιογραφία* περιγράφεται η βασανιστική διαδικασία της εύρεσης του κατάλληλου γαμπρού και της υπογραφής του καλύτερου προικοσύμφωνου, μιας και η έλλειψη γαμπρών με ευγενική καταγωγή, ιδίως στα Επτάνησα, αποτελεί ένα ισχυρό κίνητρο, για να επιδιώκουν οι επίδοξοι μνηστήρες την αύξηση της προίκας. Η Ελισάβετ σχολιάζει αρνητικά την εκούσια καθυστέρηση της συμφωνίας, υποπτευόμενη απληστία από την πλευρά του Μαρτινέγκου: «[...] άρχισε να ζητά προίκα όσην ήθελε, και όπως ήθελε. Τούτο το πράγμα εβαροφάνηκε πολύ εις το σπίτι [...] διατί εστοχάσθησαν πως...ήτον αληθώς φιλάργυρος.» (175) Στο αυτοβιογραφικό κείμενο καταγράφεται το πατριαρχικό εκείνο

---

²⁴⁵ Καραμάνου (2013) :197

πρότυπο που υιοθετεί την απόλυτη εξουσία του άνδρα στο οικογενειακό πλαίσιο και αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως είδος προς διαπραγμάτευση και πώληση, με τη διαδικασία επιλογής νύφης και γαμπρού να γίνεται βάσει της κοινωνικής ή οικονομικής θέσης.

Επομένως, ο γάμος παίζει κεντρικό ρόλο στη ζωή των γυναικών, ενώ συχνά αναχαιτίζει ακόμα και τις προσωπικές τους φιλοδοξίες.²⁴⁶ Για τη νεαρή συγγραφέα, αλλά και κατ' επέκταση για τις γυναίκες της εποχής, ο έγγαμος βίος συνιστά ένα είδος σκλαβιάς: «[...] περισσότερο από όλα εφοβόμουν μεγάλως μην είχε τύχη να πάρω κανένα από εκείνους τους άνδρας οπού θέλουν να έχουν τη γυναίκα τους ωσάν σκλάβα..» (160) Η Ελισάβετ επιχειρεί να αποφύγει την «υπανδρείαν» αναλογιζόμενη και τα παραδείγματα γυναικών από το στενό οικογενειακό περιβάλλον που κακοπερνούν στο γάμο τους. (95) Βέβαια, η απόπειρά της να αποφύγει τη γαμήλια δέσμευση ισοδυναμεί με τον εξοστρακισμό της από την κοινωνία.²⁴⁷ Στην *Αυτοβιογραφία* η Ελισάβετ υπογραμμίζει πως το να μείνει μια γυναίκα ανύπαντρη στη Ζάκυνθο ισοδυναμεί με φυλακή. (172), διότι είναι αναγκασμένη να απομακρυνθεί από οποιαδήποτε συναναστροφή και δυνατότητα εξόδου από το σπίτι, ακόμα κι αν αυτό συνεπάγεται μια απλή βόλτα ή την παρακολούθηση της λειτουργίας της εκκλησίας. (160) Καθώς ο γάμος αντικατοπτρίζει την ολοκλήρωση της γυναικείας ύπαρξης, η μοίρα της γυναίκας που αρνείται πεισματικά το φυσικό προορισμό της σχετίζεται μόνο με το θάνατο. Στην κυρίαρχη έμφυλη ιδεολογία του 19ου αιώνα ο γάμος και η οικογένεια αποτελούν τον κύριο προορισμό των γυναικών, ενώ η γυναικεία αγαμία επικρίνεται ως ανώμαλη εξαίρεση ακόμα και από εκπροσώπους του πρωτοφεμινιστικού κινήματος.²⁴⁸ Επομένως, η επιλογή του θανάτου αποτελεί για την απελπισμένη κόρη μια λύση στο προσωπικό της δράμα. (161) Τελικά, ανάμεσα στο γάμο και τον θάνατο, που συνιστούν τις μοναδικές διεξόδους για τη γυναίκα της εποχής, η νεαρή Ζακύνθια κατορθώνει να εξασφαλίσει μια αξιοπρεπή διαφυγή «διαλέγοντας», έστω χωρίς να το γνωρίζει, και το γάμο και το θάνατο.²⁴⁹

---

²⁴⁶ Ιγγλέση (1990) : 229 Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Αρβανιτάκης :«Η Ελισάβετ δεν πρόφτασε να γίνει «αυτό που ήθελε» και πρέπει να είχε απόλυτη συναίσθηση του πόσο στένευαν οι ορίζοντες. Δεν ξέρω πόσο ρομαντικό θα φανεί, αλλά έχω την εντύπωση ότι πρέπει να φανταστούμε μια γυναίκα να ιστορεί την ήττα της, την κατακρήμνιση των ονείρων της, απέναντι σε μία σιωπηλή και αντίρροπη κοινωνία, την παραμονή ακριβώς του μαρτυρίου: του γάμου της» (Αρβανιτάκης 2005, σ. 405, βλέπε και Αθανασόπουλος 44)

²⁴⁷ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 44

²⁴⁸ «γυνή άγαμος μέχρι γήρατος αποτελεί δυστυχή και ανώμαλον εξαίρεσιν»: Καλλιρρόη Παρρέν, «Γάμος και εργασία», *Εφημερίς των Κυριών*, 35, 01 Νοεμβρίου 1887, βλ. και Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :243

²⁴⁹ Βλ. και Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 44-45

Καθώς η τυπική εικόνα της θηλυκότητας τον 19ο αιώνα αφορά την απώθηση του γυναικείου ερωτισμού από τη δημόσια σφαίρα, καθίσταται αναγκαία η ιδιοποίηση της γυναίκας από τον άνδρα στα πλαίσια του γάμου.²⁵⁰ Οι γυναίκες, λοιπόν, δεν πρέπει να αφήνονται στη απόλαυση των λειτουργιών που σχετίζονται με το φύλο τους, με μοναδική εξαίρεση τη μητρότητα.²⁵¹ Επομένως, βασικό χαρακτηριστικό της θηλυκότητας, σύμφωνα με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις, θεωρείται η καταστολή της γυναικείας σεξουαλικότητας. Η αποτροπή της ανακάλυψης ή αποκάλυψης του παραμικρού ίχνους ερωτισμού αποτελεί κυρίαρχη θέση που στη βικτωριανή περίοδο βρίσκει την ακραία εφαρμογή της με τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας μέσω νόμων και θεσμών.²⁵² Στην περίπτωση της Μαρτινέγκου η θηλυκή ταυτότητα προσδιορίζεται μόνο από περιορισμούς και εμπόδια που μπαίνουν στο φύλο της κυρίως όσον αφορά την επιθυμία της για μόρφωση, αλλά όχι από ένστικτα η ερωτικά συναισθήματα.²⁵³ Πουθενά στην *Αυτοβιογραφία* δε γίνεται λόγος για κάποιο νεανικό ερωτικό σκίρτημα ή παραστράτημα. Ακόμα και όταν η Ελισάβετ εμμένει στην απόφασή της να εγκαταλείψει το σπίτι της, δηλώνει πως έχει τη συνείδησή της καθαρή, διότι δε διαπράττει την ατιμία να ακολουθήσει κάποιον εραστή, αλλά επιζητά να εκπληρώσει το όνειρό της για αφοσίωση στη μελέτη και στη συγγραφή. (162) Η Ελισάβετ επιθυμεί διακαώς να διατηρήσει την παρθενικότητα της μέσα από το μοναστικό βίο, αποφεύγοντας την προοπτική της έγγαμης ζωής.

Επιπρόσθετα, στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου δεν υπάρχει καν η διεκδίκηση της σωματικότητας της ηρωίδας.²⁵⁴ Ενώ η συνήθης περιποίηση των γυναικών κατά τον 19ο αιώνα σχετίζεται με την ενασχόλησή τους με την προσωπική εμφάνιση, δηλαδή την ενδυμασία και το χτένισμα των μαλλιών,²⁵⁵ η Ελισάβετ φαίνεται να αδιαφορεί για τα παραπάνω. Η αδιαφορία αυτή συνιστά μία μορφή διαμαρτυρίας, μια μικρή εξέγερση ενάντια στο επιβεβλημένο γένος. Ως εκ τούτου, η μόνη περιγραφή της εικόνας της αφορά την εποχή που η ίδια πέφτει σε βαθιά θλίψη παραμελώντας κατά συνέπεια τον εαυτό της, εξαιτίας της άρνησης των γονιών να εισακούσουν την επαναπρότασή της για εγκλεισμό στο μοναστήρι: « Η θλίψις ...μ' έκανε ν' αμελήσω τον εαυτόν μου, εγώ ακτένιστη, άνιπτη, νηστική, χωρίς να θέλω να ομιλώ...» (172)

---

²⁵⁰ Βλ. και Bryson (2005) : 40-46

²⁵¹ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 43

²⁵² Αφένδρα Μέργου (2014) :36

²⁵³ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 47

²⁵⁴ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 47

²⁵⁵ Κατσαβέλη (2017) :327

Καθώς ο πατριαρχικός λόγος της εποχής καταδεικνύει την πίστη στην κατωτερότητα της γυναικείας οντότητας, η γυναικεία φύση χαρακτηρίζεται από παθητικότητα και αδυναμία, άποψη που τη βρίσκουμε και στον Ρουσσώ,²⁵⁶σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά της ενεργητικότητας και της δύναμης που αποδίδονται στη φύση του άνδρα. Επομένως, η εξάρτηση θεωρείται φυσική κατάσταση για τη γυναίκα, η οποία «είναι γεννημένη, για να υπακούει».²⁵⁷ Στην *Αυτοβιογραφία*, οι γυναίκες του σπιτιού υπακούν στη θέληση των ανδρών, χωρίς να προβάλλουν ιδιαίτερη αντίσταση: «Επιθυμούσε (η μητέρα) να πάρη διδάσκαλον, αλλ' αυτή η ταλαίπωρος δεν είχε καμίαν εξουσίαν και δεν ημπορούσε να διατάξη τα πράγματα της φαμίλιας.» (82) Η Ελισάβετ επιχειρεί να δείξει την πρέπουσα υπακοή απέναντι στον πατέρα, αφού επιδιώκει οι πράξεις της να συνοδεύονται από την έγκρισή του, ενώ, όταν διαφοροποιείται από την πατρική θέση, το κάνει κυρίως μέσω επιστολών φοβούμενη την αντίδραση που θα προκαλέσει μια προφορική, πρόσωπο με πρόσωπο γνωστοποίηση της απόφασής της. Άλλωστε, για τη συντηρητική κοινωνία του 19ου αιώνα, η οποιαδήποτε διαφοροποίηση από τη θέληση κυρίως του πατέρα θεωρείται κατακριτέα. Γι' αυτό το λόγο, ο πατέρας και ο θείος, φορείς της πατριαρχικής εξουσίας, αντιδρούν με οργή στην επιστολή της Ελισάβετ: «Μπέτα,... τι είναι τούτα οπού μας γράφεις;»(133) και χαρακτηρίζουν την κίνησή της επαναστατική: «[...] ένα παιδί, οπού αποτολμεί να ευγάλη γνώμην εις τους γονείς του είναι επαναστάτης.» (136) Τελικά, η υποχώρηση της Ελισάβετ να παντρευτεί αποδεικνύει το αναπόδραστο του γυναικείου πεπρωμένου, που επιβεβαιώνει την αιώνια υποταγή της γυναίκας στη θέληση του άνδρα.

Η κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής για τη θηλυκή ταυτότητα υπογραμμίζει την αποδοχή της φυσικής κατωτερότητας του γυναικείου φύλου, ακόμα και της πνευματικής. Ενδεικτικά, ο Auguste Comte υποστηρίζει πως, καθώς ο εγκέφαλος της γυναίκας είναι μικρότερος από τον εγκέφαλο του άνδρα, η γυναίκα ως υποδεέστερη αυτού νοητικά θα πρέπει να είναι υποταγμένη σ' αυτόν.²⁵⁸ Την άποψη αυτή δείχνει να υιοθετεί και η μητέρα της Μαρτινέγκου, όταν πάνω στο θυμό της, επειδή η Ελισάβετ δεν έραψε σωστά ένα ρούχο, της δηλώνει πως δεν είναι για τίποτα κατάλληλη και το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να κλειστεί σε μοναστήρι. (95) Η Ελισάβετ σε κάποια σημεία της *Αυτοβιογραφίας* φαίνεται πεπεισμένη για τη φυσική καταγωγή των γυναικείων γνωρισμάτων: «όντας γεναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς» (155), όμως δεν

---

²⁵⁶ Bryson (2005) :40

²⁵⁷ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 18

²⁵⁸ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 28

αμφισβητεί τις ικανότητές της στη συγγραφή ούτε θεωρεί κατώτερα τα πνευματικά της πονήματα. Και σε άλλο σημείο του έργου η συγγραφέας κάνει διάκριση των «γυναικείων» από τις «ανδρικές» δημιουργικές δυνάμεις, όταν επικαλείται τη διαφορά μεταξύ φύσης και τέχνης, θεμελιωδών αρχών δημιουργικότητας, με την ευκαιρία της συγγραφής του οικονομικού της συγγράμματος.²⁵⁹ (102)

Στην *Αυτοβιογραφία* παρακολουθούμε τη συγκρότηση της έμφυλης ταυτότητας της Ελισάβετ, η οποία επιτυγχάνεται με τη βοήθεια της «γυναικείας κοινότητας», μέσα από την ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσει η συγγραφέας με τις γυναίκες του στενού περιβάλλοντός της, ιδιαίτερα με τη μητέρα και τη γιαγιά. Οι σχέσεις αυτές, που αρκετές φορές ενέχουν και διάσταση απόψεων, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της μητέρας της, συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συνείδησης της αυθιστορούμενης ως γυναίκας.²⁶⁰ Η Ελισάβετ περιγράφει την αποδοκιμασία της μητέρας και της γιαγιάς, όταν τη βλέπουν να παραμελεί το εργόχειρό της. (86) Συνάμα, η καθυστέρηση της νεαρής Ζακύνθιας να ανακοινώσει στη μητέρα την απόφασή της να ακολουθήσει το μοναχικό βίο καταδεικνύει το φόβο της αρνητικής απάντησης από πλευράς της τελευταίας. Η ίδια η μητέρα άλλες φορές είναι υποστηρικτική στον αγώνα της κόρης της για μόρφωση, με αποτέλεσμα να μεσολαβεί για την παραμονή του Δημάδη στη θέση του οικοδιδάσκου, (94) ενώ άλλοτε είναι αποτρεπτική ως προς αυτόν. (99) Συχνά, παρουσιάζεται περιποιητική και ανήσυχη σχετικά με την υγεία της κόρης της, όμως δε φαίνεται να εκδηλώνει έντονα τη μητρική της αγάπη, υποταγμένη στα πατριαρχικά δεδομένα που συνιστούν συστολή στην εκδήλωση των συναισθημάτων προς τα παιδιά. Επιπρόσθετα, ο ρόλος της μητέρας αναδεικνύεται μερικές φορές κατευναστικός απέναντι στην οργή του πατέρα (133), μολονότι στο τέλος η ίδια συμπορεύεται με την άποψη των ανδρών του σπιτιού. (142)

Επιπλέον, στη συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η πατρική φυσιογνωμία.²⁶¹ Ο πατέρας της Ελισάβετ θα διαμορφώσει την προσωπικότητα της νεαρής συγγραφέως μέσα από την αντιφατική αρκετές φορές στάση του απέναντι στο αίτημα κυρίως της μόρφωσής της. Από τη μία, ο Μουτζάν ενθαρρύνει τις πνευματικές προσπάθειες της κόρης του με το να προσφέρει μάλιστα και τη βοήθειά

---

²⁵⁹ Και στο *Διάλογο. Μεταξύ Ελισάβετ και μιας άλλης κόρης*, που δημοσιεύει ο Φ. Μπουμπουλίδης, βρίσκουμε τη διάκριση φύσης και τέχνης. Η Μαρτινέγκου θεωρεί πως οι πνευματικές δυνάμεις της γυναίκας, η πίστη και η αγάπη στο Θεό είναι σε θέση να αναμετρηθούν με την εμπειρία και τη μόρφωση, που αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών: βλ. Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 67-69

²⁶⁰ Χρυσανθόπουλος (2015) :147

²⁶¹ Όπως υποστηρίζει η Ιγγλέση (1990) : 83: το αδιαμφισβήτητο της πατρικής εξουσίας στο σπίτι αποτελεί τον πυλώνα για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των γυναικών σε κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο.

του σε αυτήν, (85-86) από την άλλη, όμως, αντιτίθεται σθεναρά στην επιθυμία της να λάβει αρχικά συστηματική διδασκαλία και αργότερα να αφοσιωθεί στο μοναστικό βίο. Η απουσία του πατέρα στο εξωτερικό, που συνεπάγεται την εγκατάλειψη των γυναικών στο σπίτι, επικρίνεται από την Ελισάβετ ως μια ανεύθυνη και άκαρδη πράξη εκ μέρους του, η οποία την πληγώνει βαθιά. (153-154) Αργότερα, η στάση της κόρης απέναντι στον πατέρα θα αλλάξει ριζικά καθώς, αναφερόμενη στην ψυχική «αρρώστια» του, η νεαρή Ζακύνθια θα δείξει επιείκεια και κατανόηση για τη συμπεριφορά του: «Όχι, αυτός δεν ήτο κακός άνθρωπος, αυτός αγαπούσε τα τέκνα του άλλα οι φροντίδες όπου είχε πάντοτε εις την δούλευσιν τής πατρίδος και ή μελαγχολία πού πάντα τον έσυντρόφευε, τον έκαμνε (καθώς τώρα στοχάζομαι) να μήν αισθάνεται εκείνην τήν μεγάλην προθυμίαν, όπου καθείς γονεύς εκ φύσεως αισθάνεται δια τα τέκνα του.»(156) Αξιοσημείωτο είναι πως η απουσία του πατέρα από το σπίτι σηματοδοτεί την ανωτερότητά του σε σχέση με τα υπόλοιπα γυναικεία μέλη του σπιτιού, μιας και η ανάγκη παρουσίας του στο πρωτεύοντα δημόσιο χώρο -λόγω της πολιτικής του σταδιοδρομίας- θα τον απομακρύνουν από τον ιδιωτικό, δευτερεύοντα, γυναικείο χώρο.²⁶² Επομένως, παρατηρούμε πως το «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» αποτελούν τα πλαίσια στα οποία κατασκευάζονται οι έμφυλες ταυτότητες και οργανώνεται η κοινωνική δράση.²⁶³ Η πολιτική αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών, ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται παθητικές, αδρανείς, χωρίς να μπορούν να συνεισφέρουν στη λήψη αποφάσεων, διότι τους λείπει ο ορθός λόγος.²⁶⁴

Όπως γίνεται κατανοητό, στην *Αυτοβιογραφία* οι γυναίκες που παρουσιάζονται συντάσσονται με τις επιταγές του πατριαρχικού λόγου, αποδέχονται τον προορισμό της φύσης τους και δεν αντιτάσσονται στην προοπτική του γάμου. Επόμενο, λοιπόν, είναι να μην ενθαρρύνονται οι γυναικείες φιλίες, καθώς υπάρχει ο κίνδυνος να επηρεαστούν αρνητικά τα νεαρά κορίτσια από αυτές ως προς το θέμα του γάμου. Καθώς η κοινωνικοποίηση των κοριτσιών επιτυγχάνεται μέσα από την ανταπόκρισή τους στα κοινωνικά πρότυπα που ακολουθούν πιστά τους νόμους της πατριαρχίας,²⁶⁵ μεταξύ των χαρακτηριστικών της ενδεδειγμένης γυναικείας συμπεριφοράς εντάσσονται η αποστασιοποίηση από τις φιλίες και η αποσιώπηση των προσωπικών εμπειριών ή προβλημάτων, ακόμη και ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Μάλιστα, η Ελισάβετ δε θα καταφέρει να δει την αγαπημένη της φίλη και ξαδέρφη, όταν η τελευταία θα επισκεφτεί

---

²⁶² Ιγγλέση (1990) :96-97

²⁶³ Μπακαλάκη (2010) : 63

²⁶⁴ Bryson (2005) :43, βλ. και Σακαλάκη (1984) : 116-117

²⁶⁵ Ιγγλέση (1990) :99-100

τη Ζάκυνθο, (152-153) ενώ οι μόνες συναναστροφές της περιορίζονται στη συνομιλία με τα θηλυκά κυρίως μέλη της οικογένειάς της, αφού ο αδελφός και ο θείος της «ή ολίγον ή τίποτε συνομιλούσαν μαζί με εμάς τες γυναίκες».(160) Ακόμα και όταν η Ελισάβετ αποφασίζει να στείλει επιστολή στον αδερφό της στην Μπολόνια, για να τον ενημερώσει για το σεισμό στο νησί, το κάνει μετά από προσταγή του πατέρα της. (119) Τίποτε, λοιπόν, δεν υλοποιείται, χωρίς την έγκριση της πατριαρχικής φιγούρας.

Επιλογικά, στην *Αυτοβιογραφία* επιχειρείται η αφηγηματική συγκρότηση του αυτοβιογραφούμενου εγώ σύμφωνα με τη λεγόμενη «αυτοβιογραφική πράξη» της Elizabeth Bruss, καθώς η Ελισάβετ προσπαθεί να ερμηνεύσει τη ζωή της με τρόπο, ώστε να προσδώσει στο παρελθόν και στον εαυτό της συνοχή και νόημα, που πιθανόν να μην είχε προκύψει μέχρι τη στιγμή της συγγραφής.²⁶⁶ Μάλιστα, η υπόσχεση συνέχειας της *Αυτοβιογραφίας*, που δίνει στο τέλος του κειμένου, αποδεικνύει την πρόθεσή της για συμπλήρωση της αλήθειας μέσω της αφήγησης, αφού επιθυμεί να εξομολογηθεί την έκβαση του γάμου της. (177-178) Η κατάκτηση της αυτοσυνειδησίας της περιλαμβάνει τον αυτοπροσδιορισμό της ως προς την έμφυλη ταυτότητά της αλλά και την κατανόηση της συλλογικής ταυτότητας των γυναικών. Έτσι, η Μαρτινέγκου στην προσπάθειά της για αυτοσυγκρότηση θα καταφέρει με την *Αυτοβιογραφία* της να έχει πρόσβαση στο δημόσιο λόγο με ένα ειρωνικό, βέβαιο, τρόπο, μέσα από τη δημοσιοποίηση στιγμών που αφορούν την έγκλειστη, ιδιωτική ζωή της.²⁶⁷

3.7 Ο αληθειακός χαρακτήρας της Αυτοβιογραφίας

Στο αυτοβιογραφικό πόνημα της Μαρτινέγκου διαπιστώνεται ένας συνεχής αγώνας εξιστόρησης αληθινών πεπραγμένων που σχετίζονται με την απόπειρα εξόδου της στο δημόσιο χώρο μέσω της συγγραφής. Για τη νεαρή Ζακύνθια η *Αυτοβιογραφία* αποτελεί κυρίως μια μαρτυρία των προσπαθειών για την πραγματοποίηση της συγγραφικής της αποστολής.²⁶⁸ Η ταύτιση του ατόμου με το έργο του συνιστά τη βάση της αυτοαναπαραστατικής συνθήκης που διέπει τόσο τη συγγραφή, όσο και την ανάγνωση κειμένων, όπως είναι οι αυτοβιογραφίες της πρώιμης περιόδου. Η αυθιστόρηση, όμως, της Μαρτινέγκου διαφοροποιείται από αυτό το είδος που ο Πασχαλίδης ονομάζει «συμβατικό» τύπο αυτοβιογραφίας, στον οποίο περιλαμβάνεται η

²⁶⁶ Βασιλειάδης (2018) :178

²⁶⁷ Χρυσανθόπουλος (2015) : 147

²⁶⁸ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997): 53

εξιστόρηση προσωπικών εμπειριών και γεγονότων υπό τον όρο να αφορούν άμεσα το έργο και τα επιτεύγματα του συγγραφέα, ώστε να διαφωτίζουν τις προσωπικές και ιστορικές περιστάσεις που προσδιόρισαν την πνευματική φυσιογνωμία του.²⁶⁹ Η Ελισάβετ εμμένει στην περιγραφή του αγώνα της για συστηματική εκπαίδευση αρχικά και κατ' επέκταση δικαίωση όσον αφορά τη συγγραφική της ιδιότητα. Άλλωστε, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το τμήμα του αγώνα της για μόρφωση καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου, περίπου εκατό σελίδες.²⁷⁰ Ωστόσο, η αυτοβιογραφική πράξη της δεν απορρέει τόσο από την ανάδειξη μιας δημόσιας προσωπικότητας, παρόλο που η ίδια επιθυμεί τη δημοσιοποίηση των υπολοίπων έργων της, αλλά απηχεί περισσότερο την πάγια ανθρώπινη ανάγκη διάσωσης από τη λήθη τόσο των μικρών όσο και των μεγάλων πράξεων της ζωής της.²⁷¹ Και σε αυτό έγκειται η πρωτοποριακότητα του λόγου της.

Στην *Αυτοβιογραφία* η συγγραφέας συνεχώς αναφέρεται σε διάφορα έργα της παραθέτοντας μάλιστα μερικά από αυτά προς επίρρωση της διανοητικής της προσπάθειας. (93-94, 102-117, 123-124) Ως εκ τούτου, προκειμένου να καταδείξει την απόπειρά της να συνθέσει μύθους στα αρχαία ελληνικά, κατά το πρότυπο του Αισώπου, η Ελισάβετ αντιγράφει δύο από αυτούς. (92-93) Ταυτόχρονα, παρατίθεται από την ίδια αυτούσιος ο διάλογος στα ιταλικά *Emilia ed Etelvige*, με θέμα την υπερνίκηση του πάθους, (102-109), ενώ στην αρχική έκδοση της *Αυτοβιογραφίας* ο Ελισαβέτιος συμπληρώνει και τη δική του λόγια μετάφραση στα ελληνικά. (109-117) Στο αυτοβιογραφικό πόνημα παρατίθεται και η υπόθεση της τραγωδίας *Teano o la Giustizia Legale*, ενός πεζού κειμένου στα ιταλικά, καθώς αυτό αποτελεί για τη ίδια ένα δραματικό έργο που προτίθεται να εκδώσει στο μέλλον, χωρίς διορθωτικές επεμβάσεις, προκειμένου να δείξει τη φυσική της κλίση προς την τέχνη της τραγωδίας. (123-124) Με τον τρόπο αυτό η συγγραφέας διασώζει τις μόνες πληροφορίες που έχουμε για την υπόθεση του έργου. Συνάμα, κατατίθενται δύο στροφές στα ιταλικά, με τίτλο *La Pastorella*, δείγμα της ποιητικής της δημιουργίας, αποτέλεσμα της ευκαιριακής της ενασχόλησης τους θερινούς μήνες του 1822 με τη σύνθεση ανακρεόντιων στίχων και ωδών. Καθώς η Ελισάβετ επιθυμεί την αναγνώρισή της κυρίως ως συγγραφέα δραματικών έργων, μεταθέτει για το μέλλον την όποια διεκδίκηση της ταυτότητας της ποιήτριας, όταν θα έχει εμπεδώσει την ποιητική τέχνη και θα έχει βεβαιωθεί για τη λογοτεχνική αξία των στίχων της:«

---

²⁶⁹ Πασχαλίδης (1993) :35

²⁷⁰ Αρβανιτάκης(2005) :403

²⁷¹ Πολυκανδριώτη (2002) :63

[...]Εγώ έως τώρα δεν ψηφώ διά τίποτες όσους στίχους και αν έχω γραμμένους, διατί θέλω πρώτον να κριθούν από κανένα οπού να έχει συνθεμένους στίχους και οπού να είναι αυτοί οι στίχοι του τυπωμένοι και επαινεμένοι από όλους.» (148) Η παράθεση των ελάχιστων αποσπασμάτων των έργων αλλά και η διαρκής αναφορά στην υπόλοιπη εργογραφία της αποδεικνύουν πως η *Αυτοβιογραφία* συνιστά πρωτίστως ένα παιχνίδι μνήμης, προκειμένου να μη λησμονηθεί ο αγώνας της ηρωίδας για μόρφωση, την ώρα μάλιστα που ο αγώνας αυτός μοιάζει να έχει συντριβεί με την υποταγή της στο γάμο.²⁷²

Καθώς η *Αυτοβιογραφία* φιλοδοξεί να έχει χαρακτηριστικά ενός προσωπικού ιστορικού λόγου, επιχειρεί να συμβαδίσει σε κάποιο βαθμό με το συμβατικό τύπο αυτοβιογραφικών κειμένων στα οποία η βασική σκοπιμότητά τους είναι η αντικειμενική αναπαράσταση της εικόνας του συγγραφέα, ιδιαίτερα όπως αυτή τεκμηριώνεται από το κοινώς γνωστό και καταξιωμένο έργο του.²⁷³ Η Μαρτινέγκου αποσκοπεί, μεν, στην παρουσίαση πραγματικών συμβάντων με το να συμπεριλαμβάνει σε αυτήν αναφορές σε ιστορικά γεγονότα ή περιγραφές φυσικών καταστροφών. Έτσι, διηγείται τον ισχυρό σεισμό που σημειώθηκε στις 17 Δεκεμβρίου του 1820 και περιγράφει λεπτομερώς την αντίδραση των κατοίκων της Ζακύνθου. (118-122) Συνάμα, στην *Αυτοβιογραφία* γίνεται μια σύντομη αναφορά στην είδηση του ξεσπάσματος της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. (124-125)

Από την άλλη, όμως, αυτές ουσιαστικά είναι οι μοναδικές στιγμές που η αφήγηση στρέφεται προς ένα σημαντικό εξωτερικό γεγονός της δημόσιας σφαίρας. Στην περίπτωση, μάλιστα, του σεισμού η συγγραφέας καταγράφει και σχολιάζει το συμβάν με όσο το δυνατόν περισσότερες λεπτομέρειες, καθώς επιθυμεί να παρουσιάσει τη δική της μεταφυσική ερμηνεία για το φαινόμενο, αλλά και να ενημερώσει τον αδερφό της, που απουσιάζει στο εξωτερικό. Μάλιστα, η μοναδική αναφορά της είδησης της εθνικής εξέγερσης φαίνεται να εμπλέκεται στην αφήγηση με την πρόθεση της ενημέρωσης του αναγνώστη για την επιστροφή του δάσκαλού της, Δημάδη, στην ιδιαίτερη πατρίδα του, προκειμένου να φροντίσει την οικογένειά του μετά το ξέσπασμα της επανάστασης.²⁷⁴ Ταυτόχρονα, συμβάντα ανάλογης ιστορικής σημασίας, όπως η εξέγερση στη Ζάκυνθο και η βρετανική της καταστολή τον Σεπτέμβριο του 1821, παραμένουν στη σκιά της

---

²⁷² Αρβανιτάκης (2005) :404

²⁷³ Για το λόγο αυτό οι συμβατικού τύπου αυτοβιογράφοι περιγράφουν περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικά χρονικά γεγονότων και πεπραγμένων, μεριμνώντας για την ακρίβεια των αναφορών σε ιστορικά γεγονότα και χρησιμοποιώντας απλή και λιτή γλώσσα. : Πασχαλίδης (1993) : 36

²⁷⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) :152

αυτοβιογραφικής αφήγησης, ενώ τα γεγονότα του Υψολίθου,²⁷⁵ όπως και η επακόλουθη τρομοκρατία των Άγγλων στο νησί αναφέρονται από τη συγγραφέα ως «κάποιες πολιτικές σύγχυσις» (142) που δημιουργούν επιπλέον σύγχυση στον πατέρα της Ελισάβετ μετά την ανακοίνωση της επιθυμίας της κόρης του να κλειστεί σε μοναστήρι. Επομένως, τα γεγονότα μεταξύ της Επανάστασης και της αναγνώρισης του ελλαδικού κράτους δε φαίνεται να δίνουν αφορμή στη συγγραφέα να ξεδιπλώσει περισσότερο την εθνικοαπελευθερωτική της διάθεση.

Η διαφοροποίηση της *Αυτοβιογραφίας* σε σχέση με τις συμβατικές μορφές αυθιστοριών, που εστιάζουν στα ιστορικά γεγονότα, προκύπτει, αν παρατηρήσουμε πως το κείμενο της Ελισάβετ είναι αποκλειστικά στραμμένο στον εαυτό της, ενώ ο εξωτερικός κόσμος μοιάζει απών, επειδή αποτελεί κυρίως στοιχείο οικονομίας για την εκδίπλωση της αφήγησης.²⁷⁶ Η απουσία του εξωτερικού περιβάλλοντος γίνεται κατανοητή λόγω των συνθηκών εγκλεισμού και των περιορισμένων εμπειριών της μέσα από τη φυλακή του αρχοντικού. Η *Αυτοβιογραφία* συμβαδίζει με το είδος εκείνο που αποτελεί γραφή στραμμένη στο «εγώ», δηλαδή στην ενδοσκόπηση με έμφαση στην εξέλιξη της αυθιστορούμενης προσωπικότητας.²⁷⁷ Επομένως, η αναζήτηση της αλήθειας δεν αφορά τόσο στην ακριβή αναπαράσταση των γεγονότων της ζωής αλλά στην ερμηνευτική ανάπλαση των βιωμάτων της ηρωίδας, με αποτέλεσμα το έργο να θεωρείται από τους μελλοντικούς αναγνώστες όχι τόσο σαν προσωπική μαρτυρία, όσο σαν μαρτυρία για το πρόσωπό της.²⁷⁸ Η *Αυτοβιογραφία*, λοιπόν, τοποθετείται περισσότερο στο λογοτεχνικό²⁷⁹ τύπο αυτοβιογραφίας, καθώς η εξιστόρηση της ζωής και της δραστηριότητας της συγγραφέως καθορίζεται από την έμφαση στη βιωματική διάσταση και σημασία τους.²⁸⁰

Στην *Αυτοβιογραφία*, επίσης, δεν παρατηρούμε τόσο μια ενιαία γραμμική αφήγηση που αναπαριστά τη ζωή και τη δράση της Ελισάβετ όσο την ανασύσταση,

---

²⁷⁵ Για τα γεγονότα που καταλήγουν στον απαγχονισμό τεσσάρων Ζακυνθινών και στη διαπόμπευση των πτωμάτων τους βλ. Κοτινά (2011) :50-51

²⁷⁶ Αρβανιτάκης (2005): 415

²⁷⁷ Πολυκανδριώτη (2002) : 63

²⁷⁸ Βλ. και Πασχαλίδης (1993) :38

²⁷⁹ Πασχαλίδης (1993) :37

²⁸⁰ Σε αυτό διαφωνεί ο Αθανασόπουλος, ο οποίος εντάσσει την αυτοβιογραφία στον συμβατικό τύπο αυθιστόρησης, δεδομένου του ότι θεωρεί πως δεν εκδηλώνεται σε αυτήν κάποιο ενδιαφέρον για την αναζήτηση μιας προσωπικής μορφής εξιστόρησης που θα ταίριαζε στην ιδιαιτερότητα της εμπειρίας: Μουτζάν- Μαρινέγκου (1997) : 56 Εξάλλου, η διχογνωμία που προκύπτει σχετικά με την τοποθέτηση της *Αυτοβιογραφίας* σε κάποιον συγκεκριμένο τύπο αυθιστόρησης είναι ενδεικτική της λογοτεχνικής ιδιαιτερότητάς της.

διαμέσου της μνήμης του αγώνα της να ξεφύγει από το έμφυλο πεπρωμένο. Κατά τον τρόπο αυτό δεν ενδιαφέρει την αφήγηση η εξωτερική δράση των προσώπων, αλλά η εσωτερική περιπέτεια μιας γυναίκας του 19ου αιώνα, που αντιτίθεται στον εξουσιαστικό λόγο της πατριαρχίας.²⁸¹ Πράγματι, η Μαρτινέγκου δε μιλά μόνο για τη δική της περίπτωση, αλλά επεκτείνεται στην καταγγελία μιας πρακτικής που αφορά μεγάλο αριθμό γυναικών χωρίς δικαίωμα στη μόρφωση και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Προσανατολισμένο σε αυτή την κατεύθυνση το αυτοβιογραφικό έργο της αποκτά πρόσθετη αξία, επειδή δίνει έμφαση στην ανάπλαση μιας ιδιαίτερης κατηγορίας κοινωνικής εμπειρίας. Αυτό το βλέπουμε να ισχύει κυρίως στις νέες μορφές αυτοβιογραφικού λόγου που προκύπτουν από τη διαφοροποίηση του συμβατικού τύπου, η οποία αρχίζει από τα τέλη του 19ου αιώνα. Στις αυτοβιογραφίες αυτές οι εισηγητές τους, μέλη κοινωνικών, εθνικών ή πολιτιστικών μειονοτήτων, στοχεύουν στην εξιστόρηση εμπειριών που είναι τυπικές είτε για μέρος είτε για σύνολο της μειονοτικής ομάδας στην οποία ανήκουν.²⁸² Έτσι, στην *Αυτοβιογραφία* η περιγραφή της καθημερινότητας της κόρης εμφανίζεται ως ολοένα εντονότερη διαμαρτυρία κατά της γενικότερης έλλειψης ελευθερίας των γυναικών.²⁸³

Η αυθιστόρηση της Μαρτινέγκου διαθέτει βέβαια τα τυπικά γνωρίσματα του αυτοβιογραφικού είδους, που είναι η ταύτιση συγγραφέα-αφηγητή-πρωταγωνιστή, η αναδρομική αφήγηση στην προσωπική, «πραγματική» του ζωή, η ανάδειξη της ιστορίας της δικής του προσωπικότητας.²⁸⁴ Πράγματι, η Ελισάβετ επιχειρεί σε πρώτο πρόσωπο μια αναδρομή στο παρελθόν από την παιδική ηλικία, για να καταλήξει στον παρόν της συγγραφής σε μια σημαντική καμπή της ζωής της, τις παραμονές του γάμου της.²⁸⁵ Άλλωστε, ο πρωτοπρόσωπος λόγος είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος εκφοράς του αυτοβιογραφικού λόγου, μιας και η αληθοφάνεια της εκφώνησης σε πρώτο πρόσωπο απορρέει από τη συμφωνία της με το πρότυπο ομιλίας που χρησιμοποιείται στο λόγο αυτό.²⁸⁶ Ο πρωτοπρόσωπος λόγος, λοιπόν, συνιστά μία σύμβαση συνώνυμη με τον άμεσο, εξομολογητικό τόνο του προσωπικού λόγου, που σκοπό έχει να αναδείξει την αλήθεια του κειμένου.

---

²⁸¹ Χρυσανθόπουλος (2015) : 146

²⁸² Πασχαλίδης (1993) :37

²⁸³ Πολυκανδριώτη (2002) : 63

²⁸⁴ Βλ. και Lejeune (1975) : 3-30

²⁸⁵ Πολυκανδριώτη (2002) : 62

²⁸⁶ Πασχαλίδης (1993) :96

Επειδή η αληθοφάνεια αποτελεί καθολικό χαρακτηριστικό της αυτοβιογραφίας, όλες οι μορφές αυτοβιογραφικού λόγου επιχειρούν την παραγωγή της, μολονότι χρησιμοποιούν συχνά διαφορετικούς τρόπους. Έτσι, η συμβατική μορφή αυθιστοριών ακολουθεί μια πιστή αποτύπωση της πραγματικότητας, που αποκαλείται «ιστορικός ρεαλισμός», ενώ οι λογοτεχνικές μορφές υιοθετούν έναν «εκφραστικό ρεαλισμό», που εστιάζει στην ψυχολογική αληθοφάνεια της αυτοαναπαράστασης.²⁸⁷ Στη δεύτερη μάλιστα περίπτωση η παραγωγή της αληθοφάνειας επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της αναπαράστασης του γραπτού λόγου ως «φωνής ζώσας» του συγγραφέα.²⁸⁸ Με βάση τα όσα έχουν ειπωθεί, στην *Αυτοβιογραφία* παρατηρείται η αναπαραγωγή των συμπτωμάτων της ομιλίας, όταν ο πατέρας της Ελισάβετ επιπλήττει την κόρη του για την αφηρημάδα και την παραμέληση των οικιακών της εργασιών, εξαιτίας της πολύωρης ενασχόλησής της με τη μελέτη: «Διατί (μου λέγει) δεν έκαμες να εμβάσουν το κλουβί και να το κρεμάσουν εις τον τόπο του, αλλά άφηκες το μαύρο το πουλί ακόμη εις τον κρυερόν αέραν;» (87) Και η χρήση εσωτερικού μονόλογου προσδίδει ψυχολογική αληθοφάνεια στην αναπαράσταση του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου: «Τι λοιπόν έλεγα με τον εαυτό μου, έχω να αποθάνω...» (161) Στην παραγωγή του λόγου αληθείας συμβάλλουν και οι επαναλήψεις λέξεων ή φράσεων: «[...] δια παντός εις το σπίτι. Δια παντός εις το σπίτι!» (160) [...] «Διατί να μην ημπορέσω να παρασταθώ εις την κλίνην της, διατί να μην ημπορέσω να δώσω τοιούτης λογής μεγαλυτέραν εξάτμισιν, εις την θλίψιν οπού ησθανόμην!» (152) ή η συχνή χρήση επιφωνημάτων (132-133, 154, 160-161) και αποσιωπητικών. (134, 162-163) Συνάμα, η υιοθέτηση της σύμβασης της άμεσης απεύθυνσης προς τον αναγνώστη οδηγεί στην παραγωγή της αληθοφάνειας, αφού συνιστά την πιο σημαντική στιγμή της κωδικοποίησης του αφηγηματικού λόγου ως «φωνής ζώσας»: Ποία, νομίζεις, αναγνώστη μου, πως να εστάθη η λύπη, η αγανάκτησις, η στενοχωρία...(153, έτσι και 133, 167 κ.α.) Επομένως, στην *Αυτοβιογραφία* η αφήγηση σε αρκετά σημεία αποκτά τη μορφή ενός φανταστικού διαλόγου με τον αναγνώστη. Μάλιστα, διαπιστώνουμε πως οι αποστροφές προς αυτόν πληθαίνουν όσο το κείμενο οδεύει προς το τέλος, γεγονός που ίσως σημαίνει μια σταδιακή απενοχοποίηση της αυτοβιογραφικής πράξης αλλά και μια πιο σθεναρή απόφαση της συγγραφέως για τη δημοσίευση του έργου της.²⁸⁹

---

²⁸⁷ Πασχαλίδης (1993) :97

²⁸⁸ Πασχαλίδης (1993) :98

²⁸⁹ Πολυκανδριώτη (2002) : 62

Η αξίωση του αυτοβιογραφικού κειμένου για αποτύπωση της αλήθειας καταδεικνύεται και από την αυτούσια παράθεση των επιστολών που στέλνει η Ελισάβετ σε πρόσωπα της οικογένειάς της. Οι επιστολές αυτές, που απευθύνονται στους φορείς της πατριαρχικής εξουσίας, τον πατέρα, τον αδερφό και το θείο, είναι γραμμένες στα ελληνικά, όπως η επιστολή στον αδελφό της στην Μπολόνια (119-120) στην οποία περιγράφει το σεισμό του 1820 ή γραμμένες στα ιταλικά και αντιγραμμένες από την ίδια στα ελληνικά, όπως αυτές που απευθύνονται στον πατέρα και τον θείο, (126-132,137-141) στις οποίες γνωστοποιεί την απόφαση του εγκλεισμού στο μοναστήρι. Στην *Αυτοβιογραφία* συμπεριλαμβάνεται και ένα γράμμα στα γαλλικά, που στέλνει η Ελισάβετ στον πατέρα της, στο οποίο ζητά να της εξασφαλίσει δύο λεξικά, γεγονός που αποτελεί απόδειξη της προσήλωσής της στη μελέτη των γλωσσών.(146) Ο λόγος των επιστολών, επειδή απευθύνεται στους συγκεκριμένους αποδέκτες λειτουργεί ως λόγος αληθείας περισσότερο από ότι ο αυτοβιογραφικός λόγος που απευθύνεται στους αναγνώστες.²⁹⁰ Εξάλλου, η αυθιστόρηση συμπλέκεται συχνά με είδη, όπως είναι η προσωπική επιστολογραφία ή το ημερολόγιο, μιας και η αυτοβιογραφία μπορεί τόσο να τα «φιλοξενήσει» όσο και να υιοθετήσει την ιδιαίτερη διάλεκτό τους.²⁹¹ Έτσι, αποδέκτης του επιστολικού κειμένου καταλήγει να είναι το αναγνωστικό κοινό της αυτοβιογραφίας αντί του αρχικού προσώπου, ενώ οι επιστολές μετατρέπονται από διαπροσωπικά ντοκουμέντα σε δημόσιες μαρτυρίες.²⁹² Στις επιστολές, όμως, που γράφει στον πατέρα κατά την απουσία του στην Ιταλία ο λόγος μάς μεταφέρεται έμμεσα από την αφήγηση και δε μας παρατίθενται δείγματα ή μέρος αυτών, επειδή η Ελισάβετ αναγνωρίζει το τολμηρό τους ύφος. (154-156).

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην παραγωγή αληθοφάνειας κεντρική θέση έχει η επιμονή του αυτοβιογράφου στη λεπτομέρεια, καθώς συνιστά σημαντικό στοιχείο αυθεντικότητας, με αποτέλεσμα οι ασήμαντες λεπτομέρειες να αποτελούν μία εύγλωττη ένδειξη για την πιστή σχέση της αφήγησης με το πραγματικό.²⁹³ Στο κείμενο της Μαρτινέγκου αυτό συμβαίνει σταδιακά με πυκνότερη την παρουσία λεπτομερειών του ιδιωτικού βίου της ηρωίδας όσο προχωρά η αφήγηση, η οποία θα κλιμακωθεί με τη λεπτομερή περιγραφή της νυκτερινής φυγής από το σπίτι ή την εξιστόρηση της βασανιστικής διαδικασίας για την εύρεση του κατάλληλου γαμπρού. (162-167 και 171-

---

²⁹⁰ Μουτζάν- Μαρτινέγκου (1997) : 54

²⁹¹ Πασχαλίδης (1993) :68

²⁹² Πασχαλίδης (1993) : 69

²⁹³ Πασχαλίδης (1993) :100

177 αντίστοιχα) Αυτή η κλιμάκωση ίσως υποδηλώνει μια εξέλιξη στην προσωπικότητα της Ελισάβετ που οφείλεται στη χρονική διάρκεια της αυτοβιογράφησης και σχετίζεται με την ολοένα μεγαλύτερη απόκτηση αυτοσυνειδησίας.²⁹⁴ Βέβαια, η εμμονή στις λεπτομέρειες του εγκλεισμού και της αναζήτησης της παιδείας μέσα σε αυτές τις περιοριστικές συνθήκες οδηγεί στη σχηματοποίηση της καθημερινότητας της Ελισάβετ, η οποία επικεντρώνεται στην περιγραφή αποκλειστικά του ιδιωτικού χώρου και στην παραμέληση της περιγραφής του χώρου έξω από το στενό οικογενειακό περιβάλλον.²⁹⁵ Παρόλα αυτά, η ενδοσκοπική αυτή προσήλωση συνιστά ένα δείγμα γραφής γνήσιου αυτοβιογραφικού λόγου και μάλιστα πρώιμου, αν αναλογιστούμε την εποχή που γράφεται η *Αυτοβιογραφία*.

Επιπρόσθετα, ο αυτοβιογραφικός λόγος δεν οργανώνεται μόνον ως αληθής, αλλά αυτοσυστήνεται ως τέτοιος.²⁹⁶ Πιο συγκεκριμένα, ένα από τα πλέον αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά του είναι η υπόσχεση ή η διαβεβαίωση του αφηγητή για την ειλικρίνεια του λόγου του. Ο πρόλογος ή η κάποιου είδους προοιμιακή σημείωση αποτελούν τα συνηθισμένα μέσα με τα οποία οι αυτοβιογράφοι επιλέγουν να προσδιορίσουν το είδος του κειμένου τους, να δικαιολογήσουν την επιλογή τους ή να εκθέσουν τη μέθοδο που ακολούθησαν για τη σύνθεση του.²⁹⁷ Στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου αυτό που παρατηρούμε είναι ότι η συγγραφέας δεν αισθάνεται την ανάγκη να συστήσει το λόγο της ως αληθή μέσα από κάποιο προλογικό κείμενο, όπως συμβαίνει με τις περισσότερες αυτοβιογραφίες, κυρίως του συμβατικού τύπου.²⁹⁸ Παρόλα αυτά, η αληθοφάνεια του λόγου ενισχύεται από άλλες λογικές αυτοαναπαράστασης. Με αφορμή τις αποκαλυπτικές επιστολές που στέλνει στον πατέρα η Ελισάβετ αναφέρει: «Απεθυμούσα να μην ήθελε κάμω γνωσταίς εις τους μεταγενέστερους τούταις ταις σύγχυσαις οπού εγώ έλαβα εξ αιτίας του πατρός μου, αλλά δεν ημπορούσα να κάμω αλλέως, διατί απεφάσισα να μη κρύψω τίποτες από τα περιστατικά της ζωής μου ...» (154) Στο σημείο αυτό έχουμε μια εξομολογητική διάθεση της συγγραφέως που δηλώνει την επιθυμία της για ειλικρινή

---

²⁹⁴ Πολυκανδριώτη (2002) :63

²⁹⁵ Πολυκανδριώτη (2002) :64

²⁹⁶ Πασχαλίδης (1993) :102 : Ο Gibbon, μάλιστα, τονίζει ότι η γυμνή, ανενδοίαστη αλήθεια...πρέπει να είναι το μόνο θέλγητρο της αφήγησης. Από την άλλη, και ο Ρουσσώ,.. στον πρόλογό των *Εξομολογήσεων* του εκφράζει την αυτοπεποίθησή του για τον αληθειακό χαρακτήρα του έργου του: «Ιδού το μοναδικό ανθρώπινο πορτραίτο, ζωγραφισμένο εντελώς εκ του φυσικού και σε όλη του την αλήθεια, που υπάρχει και που μάλλον θα υπάρξει ποτέ.» Ρουσσώ (1997) : 7

²⁹⁷ Πασχαλίδης (1993) :95

²⁹⁸ Είναι πιθανό ένας τέτοιος αυτοπροσδιορισμός να γινόταν στην αρχή του έργου, το οποίο όμως έχει κοπεί, μαζί με την εξιστόρηση των παιδικών της χρόνων, από το γιο της Ελισαβέτιο. Ίσως εκεί να υπήρχε και κάποιος αυτοχαρακτηρισμός του κειμένου σε ό,τι αφορά τη δέσμευσή του ως λόγου αληθείας: βλ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 55

αυτοαναπαράσταση, έστω κι αν κάτι τέτοιο είναι ενάντια στην πρακτική και τα ήθη της εποχής. Εξάλλου, αυτός ήταν και ο λόγος για τη λογοκριτική παρέμβαση του γιου και εκδότη της Ελισαβέτιου.

Εν κατακλείδι, κάθε αυτοβιογραφικό κείμενο δομείται και αποτιμάται στη βάση του αληθειακού του χαρακτήρα. Στα πλαίσια αυτά, η διερεύνηση τόσο της αληθολογίας, δηλαδή της εκφρασμένης βούλησης για αλήθεια, όσο και της αληθοφάνειας, της συναφούς εντύπωσης της αλήθειας, αποτελούν τις ιδιαίτερες πλευρές της παραγωγής του αυτοβιογραφικού κειμένου ως αληθούς λόγου.²⁹⁹ Στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου απαντώνται συγκεκριμένες τεχνικές σύνθεσης και οργάνωσης του αυτοβιογραφικού λόγου, ώστε να εξασφαλίζεται η πρόσληψη του ως λόγου αληθείας. Όπως η χρήση πρωτοπρόσωπου λόγου, η παράθεση αυτόγραφων επιστολών, η τακτική συνύφανσης της προσωπικής μνήμης με τη συλλογική, η οποία περιλαμβάνει και αναφορές σε ιστορικά γεγονότα, η εμμονή στις λεπτομέρειες του ιδιωτικού χώρου, η αποστροφή στον αναγνώστη, η αναλυτική αναφορά της εργογραφίας της συγγραφέως. Τελικά, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Αρβανιτάκης, «η α-λήθεια του κειμένου της δεν πρέπει να αναζητηθεί μόνο στην ακριβή ή όχι αναπαράσταση των γεγονότων, αλλά στην ανάγκη εξιστόρησης εν θερμώ του αγώνα της ζωής της, προκειμένου να μην τον ξεχάσει, τη στιγμή που η ίδια έχει μάλλον συνειδητοποιήσει την ήττα της.»³⁰⁰

3.8 Στοιχεία λογοτεχνικότητας και δραματικότητας στην *Αυτοβιογραφία*

Η *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου έχει χαρακτηριστεί ως «το πιο σημαντικό αυτοβιογραφικό κείμενο της ελληνικής λογοτεχνίας του 19ου αιώνα».³⁰¹ Κι ενώ το σύγγραμμα θα μείνει στο σκοτάδι για αρκετές δεκαετίες, η έκδοση του Ελισαβέτιου, το 1881,³⁰² δε θα κεντρίσει το ενδιαφέρον των κριτικών παρά μόνο με δημοσιεύσεις τοπικού ενδιαφέροντος, ενώ ακόμη και η αναγνώριση της λογοτεχνικής αξίας της από τον Δημαρά το 1948 στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* δε θα επιφέρει

---

²⁹⁹ Πασχαλίδης (1993) :90-91

³⁰⁰ Αρβανιτάκης (2005) : 404-405

³⁰¹ Kitromilides (1983) :53 βλ. Ιωαννίδου (2003) :4

³⁰² Ο Ελισαβέτιος αποφασίζει να δημοσιεύσει το σύγγραμμα σε έναν τόμο μαζί με δικά του ποιήματα (Η Μήτηρ μου, Αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Εκδομένη υπό του υιού αυτής Ελισαβετίου Μαρτινέγκου, μετά διαφόρων αυτού ποιήσεων, 1881): Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) :1-2

σημαντικές αλλαγές στην πρόσληψη του έργου.³⁰³ Μόνο οι μεταγενέστεροι κριτικοί και εκδότες θα αποδώσουν στο έργο τη λογοτεχνική αξία που του αναλογεί, καθώς θα αρχίσουν να το προσεγγίζουν ως έργο με στοιχεία λογοτεχνικότητας, παρόλο που η συγγραφέας φαίνεται να μην έχει την παραμικρή λογοτεχνική αξίωση από την αυτοβιογραφική αφήγησή της.³⁰⁴

Η λογοτεχνικότητα του κειμένου της Μαρτινέγκου πηγάζει από το ίδιο το πρόσωπο της ηρωίδας.³⁰⁵ Επομένως, η τραγικότητα της Ελισάβετ, ο απεγνωσμένος αγώνας, οι μεταπτώσεις, η ανάταση των ονείρων και η ματαιώσή τους ξεδιπλώνονται σε ένα ανάγνωσμα που συγκινεί και μας παρακινεί να το διαβάσουμε (και) σαν μυθιστόρημα.³⁰⁶ Πράγματι, από άποψη περιεχομένου η *Αυτοβιογραφία* σε αρκετά σημεία έχει μια συναρπαστική δύναμη που παρασέρνει τον αναγνώστη σε μια αγωνιώδη, «ξέπνοη» ανάγνωση του έργου,³⁰⁷ όπως π.χ. στο επεισόδιο της φυγής από το σπίτι και της αναγκαστικής επιστροφής της σε αυτό. Ολομόναχη στους νυχτερινούς και άγνωστους σε αυτήν δρόμους της Ζακύνθου η Ελισάβετ θυμίζει ηρωίδα ρομαντικού μυθιστορήματος. Σε αυτό συνηγορεί και η εξομολογητική πρωτοπρόσωπη αφήγηση του κειμένου, η οποία τοποθετείται από την κριτική στις απαρχές του ρομαντισμού και της γυναικείας γραφής.³⁰⁸ Επομένως, στο κείμενο διαπιστώνονται ορισμένα χαρακτηριστικά μιας ρομαντικής ιστορίας, κυρίως με την περιγραφή της φυγής και της νυκτερινής περιπλάνησής ή της σύγκρουσης της κόρης με τους φορείς του πατριαρχικού λόγου και κατ' επέκταση με τα κοινωνικά πρότυπα της εποχής.³⁰⁹ Όπως για τον ρομαντισμό η κακία της κοινωνίας και το αναπόφευκτο της μοίρας οδηγεί τους ανθρώπους σε ερωτική δυστυχία ή ακόμα και στο θάνατο,³¹⁰ έτσι και στην περίπτωση της ηρωίδας η κακία της κοινωνίας με τα ανδροκεντρικά στερεότυπά της θα την ωθήσει στην επιθυμία της λύσης του θανάτου ως μοναδικής διεξόδου στην τραγική της μοίρα. Άλλωστε, η ιδέα του θανάτου κατακλύζει ολόκληρο το έργο της Μαρτινέγκου (141, 152-153, 161, 163, 172)

---

³⁰³ « Η *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου... αποτελεί σπάνιας ποιότητας λογοτεχνικό κείμενο, ένα από τα πιο αγνά στολίσματα της νέας μας λογοτεχνίας» δε φαίνεται να μεταβάλλει σημαντικά την εικόνα για την πρόσληψη και αποτίμηση του έργου: Δημαράς (1948): 210 βλ. Χρυσανθόπουλος (2015): 136

³⁰⁴ Χρυσανθόπουλος (2015) :149

³⁰⁵ ³⁰⁵Ο Πορφύρης μάλιστα σημειώνει: «Η *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ Μουτσάν-Μαρτινέγκου είναι ένα λογοτεχνικό κείμενο. Μέσα απ' αυτό ξεπηδάει η δραματική μορφή ενός ανθρώπου – της συγγραφέως»: Πορφύρης (1956) : 7

³⁰⁶ Χρυσανθόπουλος (2015) : 149

³⁰⁷ «[...] το γράψιμό της, είναι απαλό, βελούδινο. Είναι στιγμές που γίνεται ένα αέρινο ποίημα. Πολλές φορές έχει μια συναρπαστική δύναμη, ένα δραματικό λαχάνιασμα, που αρπάζει και παρασέρνει τον αναγνώστη στο τρέξιμό του.»: Πορφύρης (1956): 19

³⁰⁸ Ζήρας (2007) : 1481

³⁰⁹ Κεχαγιόγλου (1999): 231-234

³¹⁰ Δημαράς (2009) : 5

και προκρίνεται ως λύση ακόμα και στις επιστολές της: «[...] ήσαν όλα πράγματα, οπού μου έδιναν μίαν μεγαλωτάτην θλίψιν και στενοχωρίαν, πάθη οπού γλίγωρα εξ αποφάσεως έμελλε να με γκρεμίσουν εις το μνήμα. Τι λοιπόν, έλεγα με τον εαυτόν μου, έχω να αποθάνω, και ν' αποθάνω χωρίς να κάμω καλόν; [...] Εγώ αποθνήσκω, αλλά πόσον θάνατός μου ήθελε με λυπεί ολιγώτερον..» (160-161) Επιπλέον, η *Αυτοβιογραφία* μοιάζει ως χώρος αναβίωσης της ονειροπόλησης και της ματαίωσης μέσω της αφήγησης, τα οποία θεωρούνται στοιχεία ρομαντικής γραφής και αυτό διαπιστώνεται με τον παράτολμο σχεδιασμό της Ελισάβετ να ταξιδέψει μόνη της κρυφά από τη Ζάκυνθο με καράβι στην Ιταλία. (162) Η ματαίωση, εντούτοις, των σχεδίων και η άδοξη επιστροφή της κόρης στο αρχοντικό επιβεβαιώνουν την τραγικότητα της μοίρας μιας ηρωίδας ρομαντικού μυθιστορήματος.

Παρατηρούμε πως το έργο διαπνέεται και από ένα πραγματικό πάθος, από ένα ξεχείλισμα ευαισθησίας, από συναισθηματισμό και λυρισμό.³¹¹ Σε αυτό συμβάλλει η γλώσσα της *Αυτοβιογραφίας*, η οποία επιχειρεί να αποδώσει στο έπακρο τα συναισθήματα που βιώνει η συγγραφέας, συναισθήματα ανάμεικτα από χαρά, δυσαρέσκεια και αγανάκτηση, που καταγράφουν με έντονο τρόπο τα διλήμματα και τις παλινδρομήσεις μιας απεγνωσμένης γυναικείας ψυχής. Συνάμα, τα πλούσια εκφραστικά μέσα στα οποία καταφεύγει η συγγραφέας, όπως οι μεταφορές, οι παρομοιώσεις, οι προσωποποιήσεις των συγγραμμάτων με μικρά παιδιά και της ίδιας με μητέρα, τα ρητορικά ερωτήματα που μένουν αναπάντητα, ποικίλουν τη γλωσσική διατύπωση και διαφοροποιούν το ύφος του κειμένου. Ως εκ τούτου, διακρίνεται στο λόγο της συγγραφέως η συναισθηματική φόρτιση και ο εξομολογητικός τόνος που αγγίζει σε κάποια σημεία τα όρια έντονου θρήνου: «Ποιον ρήτορα έχω να βάλω να ομιλήσει δια ταις άνωθεν δυστυχισμεναις γυναίκες; Ποιον σεβάσμιον υποκείμενον... δια να κάμη τουτον τον πατέρα να ενθυμηθεί τα χρέη του ....Αλλοίμονον!» (154)[...] Δυστυχισμένη Ελίζα! Πού είναι τώρα εκείνη η ευτυχεστάτη και ενάρετη ζωή, την οποίαν επήγαινες προφθάνωντας με του νοός σου τα μάτια;» (161)

Επιπρόσθετα, οι επικλήσεις προς τα έργα αλλά και κάποια επιφωνήματα που υιοθετεί η συγγραφέας εξασφαλίζουν τη ζωντάνια της αφήγησης και την αμεσότητα της πρόσληψης του έργου. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα συγγράμματα της Ελισάβετ αποκτούν υπόσταση προσώπου στην αφήγηση, επειδή η ίδια τους απευθύνει τον λόγο, με αποτέλεσμα να σωματοποιούνται, τη στιγμή που η πρωταγωνίστρια ανασυγκροτείται

---

³¹¹ Κεχαγιόγλου (1999): 232-233

μάλλον ως πρόσωπο, με κυρίαρχη την πνευματική και ηθική και όχι τη σωματική του διάσταση:³¹² «Και σεις, μαύρα μου συγγράμματα, που σας αγαπούσα και ήθελα το καλόν σας, ό,τι λογής μία αγαπητή μητέρα το θέλει εις τα τέκνα της, έχετε κλεισμένα εδώ μέσα 'που σας έχω, να χορτάσητε την κοιλίαν των σαράκων, ή έχει κανένα καιρόν ο αδελφός μου να σας ευγάλη και να σας δώση εις τους δούλους του διά να σας ξεσχίζουν, και να μεταχειρίζωνται τα μέλη σας εις τας χρείας του μαγειρείου;» (161) Ανάμεσα στα λογοτεχνικά προτερήματα του έργου θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε και την ανεπιτήδευτη γλώσσα και έκφρασή του. Η γλώσσα αυτή, δημοτική με λόγια στοιχεία, που αποδίδει την καθομιλούμενη της επτανησιακής άρχουσας τάξης, με παραφθαρμένες ιταλογενείς και αντλημένες από τα εκκλησιαστικά κείμενα λέξεις, απηχεί και το κυρίαρχο ύφος των λογίων της εποχής.³¹³ Η λαϊκή, λοιπόν, γλώσσα της *Αυτοβιογραφίας* βρίσκει κατευθείαν ανταπόκριση στην ψυχή του αναγνώστη ιδιαίτερα μέσα από την απλότητα και τον αυθορμητισμό της.

Στον λογοτεχνικό χαρακτήρα του κειμένου θα πρέπει να προσμετρήσουμε και τον διαλογικό, καθώς διακρίνεται μια λανθάνουσα διαλογική οργάνωση του λόγου.³¹⁴ Η *Αυτοβιογραφία* χαρακτηρίζεται, δηλαδή, από μια τάση για προφορικότητα, μιας και η παραγωγή της αληθοφάνειας οργανώνεται στη βάση της σκηνοθεσίας της γραφής ως ομιλίας. Έτσι, παρατηρούνται αφενός πολλές απευθύνσεις της αφήγησης προς έναν υποθετικό αναγνώστη και αφετέρου επικλήσεις τόσο στα προσωποποιημένα συγγράμματα της Ελισάβετ, όσο και στη μητέρα, τον πατέρα, τον αδελφό και τον θείο, προκειμένου οι τελευταίοι να πειστούν και να της επιτρέψουν τον μοναχικό βίο. Η πληθώρα απευθύνσεων προσδίδει στο κείμενο δραματικό, θεατρικό, χαρακτήρα που το καθιστά περισσότερο «παραστασιακό» και ενδυναμώνει την πρόσληψή του ως λογοτεχνικού κειμένου.³¹⁵ Από την άλλη, η επικοινωνιακή σκοπιμότητα με τον υποτιθέμενο αναγνώστη δίνει στην ηρωίδα την ψευδαίσθηση της ανθρώπινης επικοινωνίας, καλύπτοντας την ανάγκη της για επαφή με τον έξω κόσμο. Άλλωστε, την προτίμηση της συγγραφέως στη διαλογικότητα την παρατηρούμε και στην ενασχόλησή της με την κυρίως συγγραφή διαλόγων και θεατρικών κειμένων, η οποία ενισχύεται και

---

³¹² Χρυσανθόπουλος (2015) : 147

³¹³ Ζήρας (2007) : 1481

³¹⁴ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1997) : 66

³¹⁵ Χρυσανθόπουλος (2015) : 150. Βλ. και Πασχαλίδης (1993) : 98: «Η δραματική αναπαράσταση της επικοινωνίας μεταξύ αφηγητή και αναγνώστη προβάλλει μία πλασματική διαλογική συμμετρία μεταξύ τους, θέτοντάς τους ταυτόχρονα στο ίδιο διηγητικό σύμπαν».

από το γεγονός ότι στην προεπαναστατική Ελλάδα το θέατρο και η ποίηση αποτελούν αρκετά διαδεδομένα είδη, σε αντίθεση με άλλα είδη γραφής.³¹⁶

Καθώς στις αυτοβιογραφίες λογοτεχνικού τύπου ο συγγραφέας αποσκοπεί στην ερμηνευτική ανάλυση των προσωπικών βιωμάτων του,³¹⁷ο αφηγητής παρεμβαίνει συνεχώς στον ειρμό του αφηγήματος, για να σχολιάσει, να εξηγήσει ή να δικαιολογήσει τις επιλογές του. Στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου παρατηρείται μια προσπάθεια ερμηνείας των επιλογών της, όταν, με αφορμή την είδηση της Επανάστασης του 1821, η Ελισάβετ αναφέρει: «[...] επεθύμησα από καρδίας να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, ...διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, όπου δι' άλλο (καθώς εφαινέτο) δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατρίδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν...αλλά εκύτταξα τους τοίχους του σπητιού... εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας και ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία» (124-125) Αυτό που επιθυμεί να δηλώσει η Ελισάβετ δεν είναι τόσο η – αναμφισβήτητη- ομοψυχία της με τους επαναστατημένους Έλληνες όσο η συμπάθειά της στο κοινό με αυτούς βίωμα της ανελευθερίας.

Οι λογοτέχνες αυτοβιογράφοι υιοθετούν συχνά, μυθιστορηματικές τεχνικές αφήγησης, όπως πλοκή και σκηνική δράση, αξιοποιώντας πρακτικές που έχουν ήδη αναπτύξει και χρησιμοποιήσει στο λογοτεχνικό έργο τους. Από άποψη μορφής, το κείμενο της Μαρτινέγκου απομακρύνεται από τον συμβατικό τύπο αυτοβιογραφίας, που δίνει έμφαση στη φυσικότητα του γραμμικού αφηγήματος και στην αποφυγή πλοκής και δράσης.³¹⁸ Στη διαδικασία λογοτεχνικοποίησης της *Αυτοβιογραφίας* συμβάλλει ο εμπλουτισμός του κειμένου με ποικίλα εκφραστικά μέσα. Κυρίως το επεισόδιο της φυγής της ηρωίδας από το σπίτι είναι χαρακτηριστικό για το μυθιστορηματικό τρόπο με τον οποίο περιγράφεται. Η απρόσμενη συνάντηση της Ελισάβετ με τις δύο λαϊκές γυναίκες, έτσι όπως παρουσιάζεται, ενσωματώνει στοιχεία σκηνικής αφήγησης και δράσης, αποτυπώνοντας παράλληλα τη χαρακτηριστική λαϊκή γλώσσα της εποχής: «Κάπου την εστείλασι εις θέλημα και έχασεν η μαύρη τη ρούγα.» (165)

Επειδή η οργάνωση του κειμένου γίνεται περισσότερο με βάση την ιεράρχηση των σημαντικών γεγονότων, την επιλογή, δηλαδή, και την τοποθέτησή τους γύρω από έναν κεντρικό άξονα, προκειμένου να ανασυγκροτηθεί η προσωπική ιστορία της συγγραφέως,

---

³¹⁶ Πούχνερ (2003) : 82-83

³¹⁷Πασχαλίδης (1993): 38

³¹⁸ Πασχαλίδης (1993) :39

³¹⁹ διαπιστώνουμε πως η αφήγηση είναι αναγκαστικά ελλειπτική, και ως προς τα γεγονότα του αυθιστορούμενου βίου και επειδή αυθαίρετα - και εις βάρος της ενιαίας αφήγησης- αφαιρέθηκαν χωρία με τη λογοκριτική παρέμβαση του Ελισαβέτιου. Συγκεκριμένα, η αφήγηση διακόπτεται απότομα, με την εξιστόρηση του βίου της Ελισάβετ να μεταβαίνει από το 1822 στην αναφορά της υπόλοιπης συγγραφικής δραστηριότητας, μετά τον θάνατο του οκτάχρονου αδελφού της Μαρίνου.(144) Στο πλαίσιο της αναγνωστικής ανταπόκρισης ο αναγνώστης καλείται να συμπληρώσει το ελλείπον κείμενο και την αφήγηση σε ένα ενδιαφέρον «παιχνίδι» αναδιαπραγμάτευσης του νοήματος.³²⁰ Η χρονική στιγμή του τέλους της αφήγησης δηλώνεται από την ίδια: «Σήμερα εις τας 26 του Ιουνίου 1831, τελειώνω το ένα μέρος της ιστορίας μου, το δε άλλο μέρος θέλω το γράψω εις το γήρας (ανίσως και γηράσω), εις το οποίον θέλει κάμω γνωστόν, ανίσως και τούτος ο άνδρας οπού παίρνω είναι αληθώς τόσον ενάρητος, καθώς ο κόσμος μου τον λέγει.» (177), ενώ η χρονική αφετηρία της αφήγησης μοιάζει να μην αναφέρεται από την Ελισάβετ.³²¹ Στο σημείο αυτό ο Αρβανιτάκης επισημαίνει πως ίσως υπάρχει μια εσωτερική, κειμενική, ένδειξη σχετικά με το χρόνο συγγραφής του έργου, όταν η Ελισάβετ περιγράφει το σεισμό του 1820: «Αγκαλά και επτά χρόνοι απερασμένοι, με τα μάτια του νοός μου τώρα την βλέπω, καθώς τότε με τα μάτια του σώματος την έβλεπα.»(120-121), πιθανολογώντας πως το κείμενο γράφεται σταδιακά μετά το 1826, ύστερα από τη φυγή της συγγραφέως από το σπίτι, και ολοκληρώνεται το 1831 με τον επικείμενο γάμο της, όταν η Ελισάβετ έχει αντιληφθεί ότι κλείνει, και μάλλον οριστικά, ένας πρώτος κύκλος της ζωής της, για μια ανεξάρτητη ζωή αφιερωμένη στα γράμματα, και αποφασίζει να τον εξιστορήσει, για να διασωθεί στη μνήμη.³²²

Επιλογικά, παρόλες τις αλλοιώσεις η αυτοβιογραφική αφήγηση της Μαρτινέγκου, συνιστά ένα σημαντικό λογοτεχνικό κείμενο, η σπουδαιότητα του οποίου δεν εξαντλείται στα όρια της γλώσσας και της ποιητικής. Μια πρώτη προσπάθεια θετικής αποτίμησης και αξιολόγησης της λογοτεχνικής αξίας του έργου σε ό,τι αφορά το ύφος, τη γλώσσα, αλλά και την ιδεολογία που εκφράζεται μέσα από αυτό, συναντάται ήδη στον Επίλογο της έκδοσης της *Αυτοβιογραφίας*, που γράφεται από τον Ελισαβέτιο Μαρτινέγκο: «...το ύφος της μητρός μου εν τη εαυτής βιογραφία τυγχάνει γλαφυρώτατον, μετά εντόνου δυνάμεως, ψυχικής τε και διανοητικής, μετά αισθημάτων τρυφερων φιλανθρωπίας και

---

³¹⁹ Πολυκανδριώτη (2002) : 63

³²⁰ Χρυσανθόπουλος (2015) : 150

³²¹ Πολυκανδριώτη (2002) : 61-62

³²² Αρβανιτάκης (2005) : 402-404

πατριωτισμού και πάντων των ηθικών προτερημάτων των εν τη κοινωνία κοσμούντων τον άνθρωπον.» (179) Μπορεί το κείμενο να καταθέτει την προβληματική της σύγκρουσης της ηρώιδας με τη συντηρητική επτανησιακή κοινωνία των αρχών του 19ου αιώνα, πέρα από αυτό, όμως, η *Αυτοβιογραφία*, γραμμένη με αυθορμητισμό, διαλογικό ύφος, εξομολογητικό τόνο, ζωντάνια, ρομαντική διάθεση, αλλά κυρίως ενδοσκοπική προσήλωση, συνιστά ιδιαίτερο δείγμα αυτοβιογραφικού λόγου και μάλιστα λογοτεχνικού.

Κεφάλαιο 4

Η Αυτοβιογραφία του Ανδρέα

Λασκαράτου

Στο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν και να αναλυθούν βασικές θέσεις της *Αυτοβιογραφίας* του Ανδρέα Λασκαράτου, μέσα από την οποία ο συγγραφέας επιδιώκει να επιτελέσει το ρόλο του κοινωνικού αναμορφωτή, με σκοπό την ανθρώπινη ωφέλεια. Έτσι, καταγράφονται οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις του 19^{ου} αιώνα στα Επτάνησα, κυρίως η άνοδος του Ριζοσπαστισμού με τη διατύπωση του αιτήματος για Ένωση με την Ελλάδα, θέση την οποία αντιμάχεται ο Λασκαράτος, ακολουθώντας πιο συντηρητική ιδεολογία, ενώ αναδύονται και απόψεις νεωτερικές για την απελευθέρωση της σκέψης από τη θρησκευτική πλάνη, τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες, την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης και του κοινωνικού ρόλου των γυναικών ή τη σύμπλευση του νεοελληνικού και δυτικού προοδευτικού στοιχείου.

4.1 Το διανοητικό υπόβαθρο του Λασκαράτου

Ο Ανδρέας Τυπάλδος Λασκαράτος (1811-1901) συνιστά μια εξέχουσα μορφή των Επτανήσων του 19ου αιώνα, καθώς αποτελεί μια λογοτεχνική προσωπικότητα απρόβλεπτη και αντιφατική, δηλωτική της αντιφατικότητας που χαρακτηρίζει τον επτανησιακό πολιτισμό και την ταυτότητά του.³²³ Από τη μία διακρίνεται για τον αριστοκρατικό συντηρητισμό³²⁴ που θα τον επηρεάσει στις πολιτικές του πεποιθήσεις, ειδικά ως προς το θέμα της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα, από την άλλη διακατέχεται από ένα πνεύμα ελευθερίας, απαλλαγμένο από οποιαδήποτε μορφή δεισιδαιμονίας, που θα τον οδηγήσει στον αφορισμό του από την Εκκλησία. Οι απόψεις του για την προτεραιότητα στην κοινωνικοποίηση των γυναικών, στη διάδοση της παιδείας και στο ξύπνημα των ανθρώπων, ενταγμένες στο διαφωτιστικό ιδεώδες της εποχής, δε θα βρουν την ανταπόκριση που ο ίδιος επιθυμεί, μιας και συμπίπτουν χρονικά

---

³²³ Για την αντιφατικότητα της επτανησιακής ταυτότητας βλ. Σκλαβενίτης (2015) :153-164

³²⁴ Βλ. Αλισανδράτος (1961) :43-47 και Πυλαρινός (2003) :169-170

με τον εθνικό αγώνα για Ένωση.³²⁵ Αυτό που έχει σημασία όμως είναι ότι ο Λασκαράτος τάραξε «τα λιμνάζοντα νερά της εποχής, αποτελώντας τη φωνή της συνείδησης που κινητοποιεί τον εφησυχασμένο άνθρωπο, χωρίς την ύπαρξη της οποίας ο δουλικός μονόλογος θα οδηγούσε σε πνευματική ανελευθερία». ³²⁶

Πολυγραφότατος, σατιρικός, διηγηματογράφος, αρθρογράφος, μεταφραστής, ο Κεφαλονίτης συγγραφέας θα ασχοληθεί και με τη φιλολογική μελέτη, τους διαλόγους, ενώ θα γράψει την αυτοβιογραφία του και δύο ανολοκλήρωτα θεατρικά έργα. ³²⁷ Από το πλήθος των συγγραμμάτων η περίπτωση της αυτοβιογραφικής του προσπάθειας θεωρείται ξεχωριστή με τις πολλές συνθέσεις και ανασυνθέσεις σε διάφορες εποχές και για συγκεκριμένους κάθε φορά σκοπούς.³²⁸ Έτσι, η *Αυτοβιογραφία* διατίθεται σε εκτενή μορφή σε οχτώ αυτόγραφα και αντίγραφα στην ιταλική αλλά και σε περιληπτική μορφή (*Περίληψις Αυτοβιογραφίας*) σε δύο αυτόγραφα γραμμένα στα ελληνικά, στα οποία ο συγγραφέας παραλείπει ολόκληρα χωρία από το εκτενέστερο αυτοβιογραφικό έργο.³²⁹

Στην *Αυτοβιογραφία* διαφαίνεται το πνευματικό υπόβαθρο του ποιητή και οι επιδράσεις που ο ίδιος δέχεται στη διαμόρφωση του έργου του. Αριστοκράτης από την οικογένεια των Τυπάλδων, ³³⁰ ο Λασκαράτος θα μεγαλώσει με ιδιωτικούς δασκάλους από τους οποίους δε θα ωφεληθεί, (37) ενώ, αργότερα στο Αργοστόλι, όπου θα μεταβεί σε ηλικία δώδεκα χρονών, για να σπουδάσει με πρωτοβουλία του θείου του, κόντε Δελλαδέτσιμα, θα λάβει ιταλική και ελληνική παιδεία από τους Ιάκωβο Βαπτιστή Μπαρτολότσι, Ιταλό λόγιο και Νεόφυτο Βάμβας, καθηγητή αρχαίας ελληνικής και γνωστό δάσκαλο του γένους. (37) Ο Βάμβας, οπαδός του Διαφωτισμού, μαθητής και προστατευόμενος του Κοραή, που θα διοριστεί καθηγητής φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία το 1831, διδάσκει το Λασκαράτο στο Αργοστόλι όσο και στη σχολή του Κάστρου, την οποία ιδρύει ο λόρδος Guilford, στην πρωτεύουσα την εποχή εκείνη της Κεφαλονιάς.(39)³³¹ Σε αυτό το περιβάλλον ο συγγραφέας έρχεται σε επαφή με την

---

³²⁵ Βλ. και Πυλαρινός (2003) :171-172

³²⁶ Πυλαρινός (2003) :174

³²⁷ Τα έργα αυτά (την *Πτώση τής Τρωάδος* και τις *Δικανικές κατάχρησες*) τα παρουσιάζει ως παράδειγμα στο τρίτο κεφάλαιο του Δοκιμίου Ποιητικής, με τίτλο *Δραματική ποίηση*. Το σύνολο του έργου του εκδίδεται συγκεντρωτικά το 1959 σε τρεις τόμους: Βλ. Λασκαράτος (1959)

³²⁸ Ειδικότερα, ο Λασκαράτος αυτοβιογραφείται σε ένα μακρότατο διάστημα της ζωής του, τριάντα πέντε περίπου ετών (1863-1898) συνθέτοντας, αντιγράφοντας, τροποποιώντας με προσθήκες, διορθώσεις και διαγραφές τα σχετικά κείμενα: Λασκαράτος (1983) : 9

³²⁹ Βλ. και Λασκαράτος (1983) :10-17

³³⁰ Ζερβός (1970) : 4-5

³³¹ Ο λόρδος Guilford, που αγωνίστηκε για την προώθηση της εθνικής γλώσσας των Ελλήνων, θα ιδρύσει και το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο στην Κέρκυρα, την Ιόνιο Ακαδημία, στα 1824, στο οποίο θα στηριχτεί

αρχαία ελληνική παράδοση, την απλοελληνική γλώσσα και τις απόψεις του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού διαφωτισμού. Μάλιστα, ίσως έχει υπόψη του τις θέσεις του Βάμβα για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των κοριτσιών στο φωτισμό του γένους,³³² οι οποίες προβάλλονται συχνά στο έργο του, ενώ διαφωτιστικές αντιλήψεις, όπως η αποδέσμευση της σκέψης από τη θρησκευτική αυθεντία, η εξιδανίκευση της επιστήμης και του ορθού λόγου, η ανάγκη της σύσφιξης των σχέσεων με τον ευρωπαϊκό κόσμο πιθανώς να έχουν περάσει στη διάνοιά του μέσα από τα μαθήματα του διαπρεπούς δασκάλου του γένους.³³³ Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από τον Βάμβα θα συνεχιστεί και κατά τη διάρκεια της μαθητείας του Λασκαράτου στο Κάστρο, ενώ ο νεαρός Κεφαλονίτης, μετά την επιστροφή του στο Ληξούρι μαθητεύει δίπλα σε έναν αρχαιομαθή δάσκαλο, τον Ευγένιο Διογένη, αυτή τη φορά με μεγαλύτερη επιμέλεια: ³³⁴ «Τότε στο Ληξούρι εύρηκα ένα πολύ καλό δάσκαλο τής Αρχαίας Ελληνικής. [...] Βάλθηκα λοιπόν με ζήλο να μελετώ και όλα όσα γνωρίζω από την αρχαίαν Ελληνική, τα έμαθα τότε, σε διάστημα λίγο μεγαλύτερο του ενός χρόνου». (26)³³⁵

Στα 1828, σε ηλικία δεκαέξι χρόνων ο Λασκαράτος μεταβαίνει στην Κέρκυρα και μαθητεύει στον Ιταλό λόγιο Βικέντιο Ναννούτση³³⁶ και στον ποιητή Ανδρέα Κάλβο³³⁷ με τους οποίους θα αποκτήσει αργότερα φιλική σχέση. (41) Την εποχή εκείνη αρχίζει να γράφει στίχους, καθοδηγούμενος από τον Κάλβο, ενώ μυείται στην ιταλική λογοτεχνία – ειδικά στη σάτιρα – από το Ναννούτση, δίπλα στον οποίο παρακολουθεί και μαθήματα ρητορικής. Η μαθητεία στην Ιόνιο Ακαδημία, κοντά σε δύο σημαντικούς δασκάλους, παίζει καταλυτικό ρόλο για τη μετέπειτα λογοτεχνική πορεία του Λασκαράτου. Όπως

τη διδασκαλία της απλοελληνικής, της «ωραίας και γνήσιας κόρης ασύγκριτης μητέρας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: βλ. Μπόμπου (2008) :32

³³² Βάμβας, Αυτοσχέδιος ομιλία γενομένη εν Ερμούπολει τη ζ' Μαρτίου 1834, 3: βλ. Δαλακούρα Ζιώγου (2015) :321

³³³ Παπαγιαννοπούλου (2015) : 44-45 Γενικά για τον Διαφωτισμό και τους εκπροσώπους του Βλ. και Παναγιωτόπουλος (2003)

³³⁴ Μάλιστα, σε συνέχεια του κειμένου που υπάρχει στη μεταφρασμένη από τον Χαρίλαο Αντωνάκο Αυτοβιογραφία του Λασκαράτου ο συγγραφέας σημειώνει: «Τα τελευταία μου μαθήματα απόβλεψαν στες τραγωδίες του Ευριπίδη»: Λασκαράτος (2016) : 26

³³⁵ Στην *Τέχνη τοῦ δημηγορεῖν καὶ τοῦ συγγράφειν* ο συγγραφέας, θέλοντας να δώσει ένα παράδειγμα πετυχημένου παθητικού ύφους παραπέμπει σε στίχους από ένα άλλο έργο του Ευριπίδη, την Εκάβη. Είναι μάλλον απίθανο να μην έχει μελετήσει κριτικά αυτή την τραγωδία του Ευριπίδη, καθώς εστιάζει σε υφολογικές διαφοροποιήσεις και μάλιστα σε εκείνες στις οποίες εκφράζονται οι σοφιστικές τάσεις του ποιητή. Είναι επίσης πιθανό να έχει διαβάσει και τους υπόλοιπους δραματικούς ποιητές, καθώς σε άλλο σημείο της *Τέχνης* αντιπαραβάλλει την πλοκή του ευριπίδειου δράματος με αυτή του *Οιδίποδος Τυράννου* του Σοφοκλή, ενώ και στους *Χαρακτήρες* του χρησιμοποιεί αυτούσια σχεδόν μια φράση από την εισαγωγή του αριστοφανικού Πλούτου: βλ. Πεφάνης (2004) :181- 182

³³⁶ Vincenzo Nannucci, σημαντικό ελληνιστή από την Τοσκάνη, μέλος της Ακαδημίας της Crusca: Λασκαράτος (1983) :153

³³⁷ Ο Κάλβος ήταν Καθηγητή φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία και συνεργάτη του Ugo Foscolo: Λασκαράτος (1983) :153, βλ. και Ασδραχάς (2016) :21-25

μαρτυρεί στην *Αυτοβιογραφία*, ένα από τα αγαπημένα μαθήματα στην Ακαδημία αποτελεί η διδασκαλία της «τέχνης του συνθέτειν» από τον Κάλβο, κατά την οποία ο Λασκαράτος γράφει στιχουργικές ασκήσεις και ο Κάλβος τις διορθώνει υποδεικνύοντάς του κανόνες για την αποφυγή λαθών στο μέλλον, ενώ ο Ναννούτσης, από την άλλη, του δίνει συμβουλές για τη σύνθεση σατιρικών ποιημάτων, διότι ο ίδιος ήταν και σατιρικός ποιητής. (41)³³⁸ Η μαθητεία του Λασκαράτου στην Ιόνιο Ακαδημία δεν έχει τεκμηριωθεί με ακρίβεια, ενώ στην *Αυτοβιογραφία* ο ποιητής αφήνει χρονολογικά ακαθόριστο το γεγονός: «Στα 1828 ο θείος μου Κόμης Δάλλα-Δέτσιμας με πήρε μαζί του στους Κορφούς... και μου έδωσε για δασκάλους τους κυρίους Ανδρέα Κάλβο και Vincenzo Nannucci. [...] Αργότερα υποχρεώθηκα να φοιτήσω για έναν ολόκληρο χειμώνα ...εις την Ιόνιον Ακαδημία [...] Στα 1833, ο κόμης Δάλλα-Δέτσιμας, σύμφωνος με τον πατέρα μου, με ξαναπήρε εις τους Κορφούς.» (40-42)³³⁹ Την εποχή που ο Λασκαράτος ζει στην Κέρκυρα, κοντά στο θείο του, πολιτικό ενταγμένο στην αγγλόφιλη πολιτική, του δίδεται η ευκαιρία να παρακολουθήσει τη θεατρική ζωή του νησιού, γεγονός που θα επηρεάσει αργότερα την ανατροφή των παιδιών του, αφού θα εντάξει τη θεατρική αγωγή στο παιδαγωγικό του πρόγραμμα. (101) Παρόλα αυτά, καθώς οι παραπομπές σε θεατρικούς συγγραφείς είναι σπάνιες στα έργα του, δε μας παρέχεται μια κατατοπιστική εικόνα για τα θεατρικά διαβάσματά του.³⁴⁰

Καθοριστική αποτελεί η γνωριμία στο νησί με το Σολωμό στον οποίο ο συγγραφέας υποβάλλει ποιήματα και μεταφράσεις και από τον οποίο ενθαρρύνεται να συνεχίσει να γράφει: [...] Τότε έγνώρισα εις τους Κορφούς τον ποιητή κόντε Σολωμό. Έπήγαινα συχνά εις το σπίτι του καί του εδιάβαζα τες μικρές μου συνθέσεις, που εκείνος είχε τήν καλοσύνη να ακούει και να κάμνει πάντα χρήσιμες παρατηρήσεις.» (42) Ο Λασκαράτος συνιστά έναν από τους νέους που περιστοιχίζαν το μεγάλο ποιητή και καμάρωναν για τη συναναστροφή τους με αυτόν. ³⁴¹ Γι' αυτό η επίδραση της γλώσσας και του ύφους του Σολωμού είναι φανερή από νωρίς στα λυρικά έργα της νεανικής

---

³³⁸ Βλ. και Ανεμούδη-Αρζόγλου (1981) : 147-151 Στα 1831 δημοσιεύονται στίχοι του Λασκαράτου στο φιλολογικό ημερολόγιο του Ναννούτση. Πρόκειται για τις πρώτες του δημοσιεύσεις στο *Almanacco*, σατιρικό ημερολόγιο του καθηγητή του στην Ιόνιο Ακαδημία και αφορούν δύο ποιητικές μεταφράσεις του Λασκαράτου στα ελληνικά, οι οποίες μάλιστα αποτελούν τα μόνα ενυπόγραφα κείμενα του τόμου. Συγκεκριμένη μνεία για τις δύο αυτές συνεργασίες κάνει ο Ηλίας Τσιτσέλης (1981) : 148-149

³³⁹ Επομένως, η θητεία του συγγραφέα στην Ιόνιο Ακαδημία θα πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στα χρόνια 1828 και 1833 πριν από το διορισμό του στη Γραμματεία της Γερουσίας. : Ασδραχάς (2016): 21-25

³⁴⁰ Δημαράς (1961) :23

³⁴¹ Είναι αξιοσημείωτη, όπως περιγράφεται στην *Αυτοβιογραφία*, η επαφή του Σολωμού με νέους επίδοξους ποιητές που παρευρίσκονται στο σπίτι του, για να υποβάλλουν τα έργα τους για διόρθωση: Λασκαράτος (1983) :42-43

ηλικίας όσο και στο σατιρικό του έργο.³⁴² Αυτό το διαπιστώνουμε ήδη από τη δημοσίευση στίχων του στο φιλολογικό ημερολόγιο του Ναννούτση.³⁴³ Εξάλλου, από τους Σολωμό και Κάλβο ο Λασκαράτος αντλεί ουσιαστικά την επτανησιακή του κληρονομιά στο χώρο των γραμμάτων, ενώ οι παραπομπές στο έργο του πρώτου, δυσανάλογα πολλές σε σχέση με κάθε άλλο λογοτέχνη, συνιστούν ένα τεκμήριο της πρόσληψης του ποιητικού κανόνα του Ζακύνθιου ποιητή.³⁴⁴

Η μαθητεία του Λασκαράτου στον Σολωμό θα ενισχύσει την ανάγκη του να εκφραστεί στη γνήσια γλώσσα του λαού, την απλοελληνική, ενώ η επαφή με τους Κάλβο και Ναννούτση θα αφήσει το στίγμα της στην ενασχόλησή του με τη στιχουργία και στην κατοπινή ποιητική του εξέλιξη. Έτσι, παρατηρούμε πως στην αυστηρή μορφή του Κάλβου έχει τις ρίζες της η αρετολογία που αποτελεί το βασικό μοτίβο του έργου του, ενώ στο πρόσωπο του Ναννούτση, θαυμαστή της λαϊκής γλώσσας, φίλου του Σολωμού, ο Λασκαράτος θα βρει τον καθοδηγητή που τον μπει σε ένα ξεχωριστό και δημοφιλές στα Επτάνησα είδος, τη σάτιρα.³⁴⁵ Όπως σημειώνει ο Άλκης Αγγέλου, «ο Λασκαράτος είναι αυτός που θα φέρει την κληρονομιά του Σολωμού και του Κάλβου στην πρωτεύουσα, συνιστώντας το γνησιότερο σύνδεσμο ανάμεσα σε Επτάνησα και Αθήνα, περισσότερο και από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, καθώς δεν αφομοιώθηκε από το κέντρο, όπως οι υπόλοιποι Επτανήσιοι ποιητές».³⁴⁶ Μάλιστα, η γνωριμία του στην Κέρκυρα με το μεταρρυθμιστικό κίνημα του Βηλαρά και η επαφή με τα σατιρικά και λυρικά τραγούδια του θα επηρεάσει τη σύνθεση των δικών του *Μύθων*, με τον έντονο παιδαγωγικό χαρακτήρα και τον διδακτισμό τους.³⁴⁷ Επομένως, ανάμεσα σε αυτό το ανώτερο πνευματικό περιβάλλον διαμορφώνεται τόσο ο εσωτερικός κόσμος του ποιητή όσο και τα γλωσσικά και αισθητικά του κριτήρια.

Επιστρέφοντας στην Κεφαλονιά ο Λασκαράτος θα παραμείνει μέχρι το 1836, για να φύγει για νομικές σπουδές στο Παρίσι, και αργότερα σε Τοσκάνη και Πίζα, όπου θα αποκτήσει το διδακτορικό δίπλωμα της νομικής, ικανοποιώντας την επιθυμία του πατέρα του. (46) Τα τρία χρόνια των σπουδών παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ωρίμανση της προσωπικότητας του ποιητή, καθώς οι ιδέες του διαφωτισμού και το κλίμα της πνευματικής ανανέωσης στην Ιταλία θα επηρεάσουν το συγγραφικό του έργο. Στην

---

³⁴² Παπαγεωργίου (1961) :6-13

³⁴³ Ζερβός (1970) : 7

³⁴⁴ Πυλαρινός (2003) :175

³⁴⁵ Παπαγεωργίου (1961) :8-9 Για τον Λασκαράτο ως σατιρικό ποιητή βλ. Ανδρειωμένος (2004) :159-175 και Παπαγεωργίου (1961) : 6-12

³⁴⁶ Αγγέλου(1961) : 33-34

³⁴⁷ Παπαγεωργίου(1961) :8-12

Αυτοβιογραφία αναφέρει πως η κλίση του στη σύνθεση στίχων θα τον ωθήσει να εγκαταλείψει το επάγγελμα του δικηγόρου μόλις το 1843, για να στραφεί στην ποίηση. Μάλιστα, την εποχή της επιστροφής του στο νησί από την Κέρκυρα ο Λασκαράτος συνθέτει ένα ηρωικοκωμικό ποίημα με τίτλο *Ληξούρι στα 1836* στο οποίο αφηγείται με ύφος σοβαρό, σχεδόν επικό, μια πραγματική αντιπαράθεση μεταξύ των κατοίκων του Ληξουρίου, με αφορμή την τοποθεσία του νέου λιμανιού της πόλης. (47)³⁴⁸ Τη σύνθεση αυτή ο Λασκαράτος, σε επιστολή του προς τον Χάνσεν, την αποτιμά χωρίς καμία φιλολογική αξία³⁴⁹, η οποία περιέχει αρκετές απρεπείς ιδέες, ενώ στην *Αυτοβιογραφία* μας πληροφορεί πως την έκαψε μαζί με άλλες ανάξιες συνθέσεις. (47)

Πέντε χρόνια μετά το γάμο του, το 1846, ο Λασκαράτος θα φύγει στο Λονδίνο και στο Καίμπριτζ, όπου θα εργαστεί ως δάσκαλος ελληνικής και ιταλικής.³⁵⁰ Με την επάνοδό του στο νησί στα 1854 θα παραδώσει στο φίλο του, Ιούλιο Πρετεντέρη, μερικά ποιήματα για μια ανθολογία, με τον όρο να ξεκαθαριστούν τα άσεμνα στοιχεία πριν δημοσιευτούν: «Ήταν νομίζω τότε που ο φίλος μου Ιούλιος Πρετεντέρης μου εξήτησε μερικά μου ποιήματα για ένα είδος ανθολογίας που εσκέπτετο να κάμει και εστάθηκε η ευκαιρία να απαλλαγώ από αυτά τα ποιήματα. [...] επιβάλλοντάς του μόνο τον όρο να μη δημοσιεύσει ποτέ κανένα χωρίς προηγουμένως να το καθαρίσει από ό,τι ημπορούσε να περιέχει άπρεπο» (68-69) Τελικά, η ανθολογία δεν εκδίδεται, αλλά ο Πρετεντέρης θα χαρίσει αρκετά ποιήματα στον Βαλαωρίτη, ενώ από τα χειρόγραφα εκείνα, πολλά δημοσιεύονται στον τόμο με τίτλο *Στιχουργήματα Διάφορα* που τυπώνεται στην Κεφαλονιά το 1872. (69) Στην *Αυτοβιογραφία* ο Λασκαράτος φαίνεται να μην έχει σε εκτίμηση αρκετά από τα ποιήματά του, καθώς τα θεωρεί «άξια για θάνατο», ενώ διαπιστώνει πως δεν έχει το θάρρος να τα καταστρέψει, παρόλο που προβαίνει σε μια πρώτη εκκαθάριση των πιο άσεμνων. (68) Μάλιστα, στον Πρόλογο των *Στιχουργημάτων* σημειώνει με υπερβολική μετριοφροσύνη για το έργο του: «...μην έβγετε με την οίηση πως είστε ποιήσεις, επειδή

---

³⁴⁸ Το ποίημα αυτό μμείται ρητά το έργο *La secchia rapita* του Ιταλού ποιητή και πολιτικού στοχαστή Alessandro Tassoni, το οποίο, τυπωμένο στο Παρίσι, στα 1622, συνιστά τη σάτιρα μιας έχθρας μεταξύ δύο ιταλικών πόλεων, της Μπολόνιας και της Μοδένας εξαιτίας της αρπαγής ενός ξύλινου κλάδου. (Alessandro Tassoni: *La secchia rapita*. A cura di Pietro Papini. Nuova presentazione di Giulio Cataneo, Sansoni, Firenze 1978) Το Ληξούρι στα 1836, γραμμένο σε τέσσερις ραψωδίες, αντί για δώδεκα, όπως αρχικά σχεδίαζε ο Λασκαράτος, κατά το πρότυπο της Ιλιάδας και της Βατραχομομαχίας, θα δημοσιευτεί τελικά στα 1845, χωρίς να έχει όμως την ανάλογη ανταπόκριση από τους αθηναϊκούς φιλολογικούς κύκλους, ενώ θα ακολουθήσει και δεύτερη έκδοση στα 1872: βλ. Λασκαράτος (1983) :157 και Πεφάνης (2004) ;223-224

³⁴⁹ Λασκαράτος (1959) : 538

³⁵⁰ Στο Λονδίνο, το 1851, εξαιτίας της νοσταλγίας για το σπίτι θα γράψει και το γνωστό σονέτο στην εικόνα της γυναίκας του: *Εις Λονδίνον το 1851* ; Λασκαράτος (1959): 504, το οποίο θα αφιερώσει και ο Ξενόπουλος στη δική του γυναίκα στην *Αυτοβιογραφία* του :Τριχιά-Ζούρα (2001) : 262

ποίησες δεν είστε...»³⁵¹ Η έκδοση των *Στιχουργημάτων* θα προκύψει από την ανάγκη του Λασκαράτου να ευχαριστήσει τη γυναίκα του, που ήταν βέβαιη για τη θετική αποτίμηση των ποιημάτων, πράγμα που όμως δε συνέβη: «Μερικά λίγα αντίτυπα στάλθηκαν στην Αθήνα και πουλήθηκαν. Αλλά καμία αθηναϊκή εφημερίδα ουδέ άλλη ελληνική ανέφερε αυτή μου την έκδοση.» (137) Ο Λασκαράτος αποδίδει την μειωμένη πρόσληψη του έργου σε διάφορες λόγους: «Για κάμποσον καιρό νόμισα πως αιτία της σιωπής τους μπορεί να είχε σταθεί η εθνική γλώσσα στην οποίαν έγραφα. [...] στην Αθήνα η αναγγελία νέων βιβλίων ...είναι αρμοδιότητα των ίδιων των συγγραφέων. [...] Μου είπαν επίσης πως στην Αθήνα υπάρχει μια Εταιρίαν, ας πούμε, d' admiration mutuelle από μερικούς συγγραφείς...αλλά εγώ δεν είμαι μέλος της [...] Έπειτα η στιχουργία των ποιημάτων μου δεν είναι η δική τους.» (138-139)

Την ίδια περίοδο εργάζεται πάνω στη συγγραφή- σε συνεργασία με τη γυναίκα του- του μνημειώδους έργου, *Τα Μυστήρια της Κεφαλονιάς*, μια σατιρική ηθογραφία, συνδυασμένη με μια ριψοκίνδυνη ηθικολογία, η οποία δημοσιεύεται το 1856, όταν ο ποιητής είναι 45 ετών.³⁵² Τα *Μυστήρια*, δομημένα σε τρία μέρη, συνιστούν μια οξεία καταγγελία της κατάστασης που επικρατεί στο νησί, σε τρεις βασικούς πυλώνες της δημόσιας ζωής, την κοινωνική, τη θρησκευτική και την πολιτική.³⁵³ Το έργο εύλογα θα προκαλέσει την κοινωνική κατακραυγή, την οποία προβλέπει ο συγγραφέας στην *Αυτοβιογραφία*: «Δημιούργημα της αγανάκτησης που μου προξενούσε η διαφθορά όλων των κοινωνικών τάξεων, αυτό το βιβλίο, δεν μπορούσε παρά να διεγείρει όλες τις κοινωνικές τάξεις εναντίον μου. Αλλά εγώ είχα προβλέψει την τρικυμία και πήγαινα αποφασιστικά σε συνάντησή της.» (72) Τελικά το σύγγραμμα θα επιφέρει τον αφορισμό του από την Εκκλησία του νησιού, με αποτέλεσμα τη φυγή του αρχικά στη Ζάκυνθο, στα 1856, όπου και εκεί θα αφοριστεί, και κατόπιν στο Λονδίνο.

Ο Λασκαράτος στην Αγγλία επιδίδεται στην ανάγνωση πολλών έργων, καθώς περνά ατέλειωτες ώρες στη βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου. (80) Στο Λονδίνο θα δημοσιευτεί στην *Westminster Review* και μια κριτική για τα *Μυστήρια*,³⁵⁴ την οποία, όμως, ο ποιητής την πληροφορείται μετά την επάνοδο στην Ελλάδα (79), ενώ η φήμη του

---

³⁵¹ Λασκαράτος (1959): 158-160

³⁵² Ζερβός (1970) :19

³⁵³ Ζερβός (1970) :40 : «Μέσα από μια ειρωνική και σατιρική επίθεση εναντίον του κλήρου, ένα αλύπητο περίπαιγμα πολλών θρησκευτικών εθίμων, ένα άγριο πείραγμα των πολιτικών του τόπου, το κείμενο αντανακλά ιδέες επηρεασμένες από τον αγγλικό ορθολογισμό για τη θρησκεία και την οικογένεια, ενώ παρουσιάζει την προσωπική ηθική του συγγραφέα καθώς και την ατομική του πολιτική ιδεολογία.»

³⁵⁴ Στην κριτική αυτή ο Λασκαράτος επαινείται και παραλληλίζεται με τον Thackeray, Άγγλο συγγραφέα, γνωστό για το σατιρικό του έργο: Λασκαράτος (1983) :167

αφορισμού τον έχει ήδη κάνει γνωστό στα ευρωπαϊκά φιλολογικά σαλόνια και στον τύπο της εποχής.⁽⁸⁰⁾³⁵⁵ Η διάθεση του Λασκαράτου για σφαιρικότερη μόρφωση θα παραμείνει και μετά την οριστική επιστροφή του στην πατρίδα το 1857, όπου θα επιδοθεί στη συγγραφή και δημοσίευση ποικίλων έργων. Το γεγονός της αφοσίωσής του στη μελέτη κατά τη διάρκεια της παραμονής στην Αγγλία, μας οδηγεί στη διαπίστωση πως ίσως έχει αποκτήσει μια ευρυμάθεια που τον βοηθά στην παραγωγή των έργων του, κυρίως των δοκιμίων ποιητικής, αν και στην *Αυτοβιογραφία* παρέχονται λιγοστές πληροφορίες για τα ευρωπαϊκά κείμενα που έχει μελετήσει. Είναι βέβαιο πως γνωρίζει τις *Εξομολογήσεις* του Ρουσσώ, καθώς παραπέμπει σε αυτό παραδεχόμενος την αδυναμία να φτάσει το πρότυπό του: «θα μπορούσα να αναφέρω και άλλα παρόμοια ανέκδοτα ανάρμοστα σ' αυτήν την ηλικία, μα είναι πράγμα σκληρό να παρατείνει κανείς τη διήγηση των αδυναμιών του και εγώ δεν έχω το θάρρος του Ρουσσώ.» (53) Επίσης, πολύ συχνά διαπερνούν το έργο ονόματα συγχρόνων του, Βρετανών κυρίως συγγραφέων, που γράφουν ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα και που ενδιαφέρονται για τον ίδιο. Στην *Αυτοβιογραφία* γίνεται αναφορά στο σύγγραμμα του Ferdinand Whittingham, *For years in the Ionian Islands*, που αποτελεί μια περιγραφή της επτανησιακής κοινωνίας, και ειδικότερα του Αργοστολίου. (65) Εξάλλου, το έναυσμα για τη σύνθεση των αυτοβιογραφικών αναμνήσεων του Λασκαράτου προκύπτει από την ικανοποίηση της επιθυμίας του Whittingham, προκειμένου να καταγραφεί ο βίος του ποιητή, τον οποίο ο Άγγλος στρατηγός θαυμάζει. (35-36 και 104).³⁵⁶

Ο Δημαράς εκφράζει αμφιβολίες για το αν ο Λασκαράτος έχει διαβάσει ολοκληρωμένα τα έργα μεγάλων συγγραφέων στα οποία παραπέμπει. Ένα σταθερό υπόστρωμα που προκύπτει από τα γραπτά του, ίσως εξαιτίας μιας πραγματικής εξοικείωσης του ποιητή με τα έργα αυτά, είναι τα κείμενα της Αγίας Γραφής, κυρίως της Παλαιάς Διαθήκης.³⁵⁷ Και στην *Αυτοβιογραφία* υπάρχουν παραπομπές σε θρησκευτικά αναγνώσματα: «Ίδού λοιπόν εσυλλογίστηκα, εξηγημένη πλέον για με η Κλίμαξ του Ιακώβ και η Αποκάλυψη του Ιωάννου.» (56) Από τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ο Λασκαράτος έχει προφανώς διαβάσει Όμηρο ή Ευριπίδη, τους οποίους αναφέρει και στην *Αυτοβιογραφία*. (48) Λογικά έχει υπόψη του τους περισσότερους κλασικούς

---

³⁵⁵ Ο Λασκαράτος θα συγκεντρώσει και θα εκδώσει αργότερα (1868) όσα τιμητικά έχουν γραφτεί την περίοδο αυτή για το πρόσωπό του σε ένα έργο με τίτλο *Η ευρωπαϊκή δημοσιογραφία αντιπαραταγμένη στές υστερινότερες θρησκευτικές και πολιτικές καταδρομές του Λασκαράτου*: Λασκαράτος (1983) :167

³⁵⁶ Μάλιστα, η *Αυτοβιογραφία* θα γραφεί εν τέλει στα ιταλικά, επειδή ο Whittingham, όπως και άλλοι προσωπικοί φίλοι του Λασκαράτου (Hansen) είναι περισσότερο γνώστες της ιταλικής παρά της ελληνικής γλώσσας: Λασκαράτος (1983): 36

³⁵⁷ Δημαράς(1961) :23

συγγραφείς, ειδικά τον Αριστοτέλη ή τον Λογγίνο, όπως διαπιστώνεται από τα δοκίμια ποιητικής του, ενώ στη *Στιχουργική* παραπέμπει κυρίως στον Μπουαλώ, τον Ρουσσώ, τον Κικέρωνα και τον Μποντέν.³⁵⁸ Τον Κικέρωνα, μάλιστα, τον επικαλείται και στην *Αυτοβιογραφία* του, προκειμένου να καταδείξει τη μικροπρέπεια του εισαγγελικού λόγου στη δίκη με τη Σύνοδο: «...ο Κος εισαγγελέας εξαπέλυσε εναντίον μου έναν μακρύ φιλιππικό, αλλά πολύ διαφορετικό από εκείνους του Κικέρωνα.» (129) Συνάμα, το σατιρικό πνεύμα του Λασκαράτου τροφοδοτείται από το έργο του Αισώπου, ενώ, προκειμένου να συνθέσει τους *Χαρακτήρες* του, ο ποιητής μάλλον διάβασε το έργο του Θεόφραστου ή του Πλούταρχου.³⁵⁹

Πέρα από αυτά, τον απασχολεί *Η Στιχουργική της γρεκικής γλώσσας* του 1865, που συνιστά την πρώτη ολοκληρωμένη απόπειρα για μια θεωρητική προσέγγιση της ποίησης: «Αυτόν τον ίδιο χρόνο, το 1865, δημοσίευσα μια *Στιχουργική*, μάλλον θεωρία της στιχουργίας, η οποία αργότερα, αναθεωρημένη και αυξημένη, αλλά τρομερά φορτωμένη από τυπογραφικά λάθη και ακρωτηριασμένη, ξαναδόθηκε το 1874 από το Αθηναϊκό περιοδικό *Ο Βύρων*. (112)³⁶⁰ Ο κύκλος των δοκιμίων θα συνεχιστεί το 1877 με το *Δοκίμιον περί ποιητικής*, που διαβάζεται στον φιλολογικό σύλλογο *Παρνασσός* και δημοσιεύεται στο ομώνυμο περιοδικό την ίδια χρονιά.³⁶¹ Την *Ποιητική Τέχνη*, την οποία ο συγγραφέας συνθέτει μετά από παράκληση φίλων δεν τη θεωρεί σημαντική, γι' αυτό και την αφήνει ανέκδοτη, όπως δηλώνει στην *Αυτοβιογραφία*: «[...]Πράγματι την έγραψα, αλλά έτσι σαν εντολή για να εκτελέσω μια παραγγελία, χωρίς να βάλω αγάπη και ενδιαφέρον στη δουλειά μου και γι' αυτό δεν πιστεύω να επέτυχε. Τώρα, το 1883, την κρατώ ακόμη ανέκδοτη στα χέρια μου, και, αν κάποια μέρα εκδοθεί, ας γνωρίζει ο καθένας πως δεν τη θεωρώ αριστούργημα.» (147)

Ο Λασκαράτος θα ολοκληρώσει τα δοκίμια για την ποίηση με την *Τέχνη του δημηγορείν και του συγγράφειν*, της οποίας μια πρώτη μορφή θα διαβαστεί το 1878, στο Φιλολογικό Σύλλογο *Ο Βύρων*, και απόσπασμά της θα δημοσιευθεί στο ομώνυμο περιοδικό την ίδια χρονιά, ενώ το έργο θα ολοκληρωθεί αρκετά χρόνια αργότερα.³⁶² Στην *Αυτοβιογραφία* σημειώνεται η προτίμησή του για το τελευταίο αυτό δοκίμιο: «Εκείνο που μπορεί να έκαμα με αγάπη, βάζοντας μέσα όλη την ψυχή μου, στάθηκε η «Τέχνη του

---

³⁵⁸ Δημαράς (1961) : 23

³⁵⁹ Δημαράς (1961) : 24

³⁶⁰ Στο δοκίμιο της *Στιχουργικής*, ακολουθεί κυρίως τους κανόνες της Ιταλικής στιχουργίας και δεν παραδέχεται το δεκαπεντασύλλαβο στίχο : Ζερβός(1970) : 23

³⁶¹ Λασκαράτος (1983) : 180

³⁶² Λασκαράτος (1983) : 181

συνθέτει»[...] Έγγραφα λοιπόν σ' αυτό μου το έργο πάντα πεισματωμένος και γι' αυτό θα βρεθεί, πιστεύω, γεμάτο ζωή και αλήθειες, χρήσιμες σε όποιον θέλει να επωφεληθεί. Είναι αυτό ένα από τα έργα μου που περισσότερο αγαπώ και εκτιμώ.»(147) Μάλιστα, ο Λασκαράτος τοποθετεί την συγγραφή της *Τέχνης* πριν το 1880, αφού περνάει στη συνέχεια της *Αυτοβιογραφίας* στη συγγραφή των *Χαρακτήρων*.(147-148)

Το 1876 ο Λασκαράτος, μετά από παράκληση του βαρόνου d' Everton, επιδίδεται στη μετάφραση από τα αγγλικά εκδίδοντας τον Βίο του Αγίου Βασιλείου και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Άγγλου θεολόγου S.S. Wilson, έργα που τα συνοδεύει με παρατηρήσεις για το αφύσικο ύφος του συγγραφέα τους, καθώς και με προσωπικές θεολογικές επισημάνσεις, οι οποίες θα επιφέρουν τη δυσaréσκεια του βαρόνου. (113) Οι μεταφραστικές απόπειρες του συγγραφέα δε σταματούν εδώ, καθώς, όπως μας πληροφορεί ο Τσιτσέλης,³⁶³ ανάμεσα στα ανέκδοτα χειρόγραφα του Λασκαράτου συμπεριλαμβάνεται και μια μετάφραση της *Ποιητικής Τέχνης*, (*L' Art Poétique*), του Νικολά Μπουαλώ,³⁶⁴ ενώ γίνεται αναφορά και στην προσπάθειά του να μεταφράσει Ουγκώ και Δάντη.³⁶⁵

Στην τρίτη περίοδο της ζωής του, καθώς οδεύει προς το τέλος του βίου, δημιουργούνται οι *Χαρακτήρες*, ένα από τα πιο πρωτότυπα έργα της λογοτεχνικής του παραγωγής, που γράφονται στα 1880 αλλά τυπώνονται στα 1886 στην Κεφαλονιά με εξώτιτλο *Ιδού ο Άνθρωπος*. Σε 126 χαρακτήρες ο συγγραφέας μιμείται κυρίως το Θεόφραστο και το Λαμπρυγιέρ, ενώ στα Προλεγόμενα του έργου σημειώνει ρητά το πρότυπό του.³⁶⁶ Μέσα από το έργο αυτό ο Λασκαράτος «αναδεικνύεται περισσότερο λογοτέχνης, λεπτός παρατηρητής και ψυχολόγος, με χιούμορ και ιδιόρρυθμη ειρωνεία, που απομένει όμως πάντα σατιρικός.»³⁶⁷ Ο ίδιος δε θεωρεί αξιόλογο το σύγγραμμά του, καθώς η περιορισμένη εικόνα που διαθέτει για την κοινωνία της εποχής, δεν του επιτρέπει να γράψει κάτι αξιόλογο: «Έγγραφα πολύ βιαστικά τον καθένα τους (τους Χαρακτήρες) και το περισσότερο χωρίς να έχω μπροστά στα μάτια μου ζωντανά πρότυπα εξαιτίας της πολύ περιορισμένης κοινωνίας μας και γι' αυτό δεν πολυπιστεύω

³⁶³ Ο Τσιτσέλης χρονολογεί τη μετάφραση ανάμεσα στα 1862 και 1865, πολύ κοντά στην εποχή της *Στιχουργικής*: Βλ. Τσιτσέλης (1904) :706-729

³⁶⁴ Nicolas Boileau Despréaux: Γάλλος σατιρικός κυρίως ποιητής, τον οποίο θαυμάζει ο Λασκαράτος, αν κρίνουμε από τις πολυάριθμες παραπομπές στο έργο του. *Η Ποιητική Τέχνη*, διδακτικό ποίημα που εκδίδεται το 1674, συνιστά το σημαντικότερο έργο του Γάλλου συγγραφέα.

³⁶⁵ Βλ. Τσιτσέλης (1904) : 717, 727. Για τη μεταφραστική απόπειρα, ο συγγραφέας δίνει σαφή εντολή στα παιδιά του να μην τη δημοσιεύσουν ποτέ, μιας και τα μεγάλα έργα δεν μεταφράζονται.

³⁶⁶ Πεφάνης (2004) :269

³⁶⁷ Ζερβος (1970) : 23-24

σ' αυτό μου το έργο και δεν το θεωρώ πολύ αξιέπαινο.»(148) Παρόλ' αυτά, οι *Χαρακτήρες* αποτελούν έναν ψυχολογικό και κοινωνικό χάρτη της Κεφαλονιάς, καθώς οι τύποι των ανθρώπων αφορούν τελικά όλη την ελληνική κοινωνία του 19ου και 20ού αιώνα³⁶⁸

Με το πολύ αγαπημένο, όπως δηλώνεται στην *Αυτοβιογραφία*, έργο *Ήθη, έθιμα και δοξασίες της Κεφαλλονιάς*, που συνιστά μια σειρά από διηγήσεις όπου μεταφέρονται αυτούσιες οι λασκαράτειες ιδέες για τη θρησκεία, την κοινωνία και την πολιτική, ο συγγραφέας θα κλείσει το αυτοβιογραφικό του κείμενο. Τα είκοσι διηγήματα, που εκδίδονται συνολικά αρκετά χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα (1924) με πρόλογο του Ξενόπουλου, παρουσιάζουν ενδιαφέρον κυρίως ως προς το ύφος και τη δομή, καθώς συνδυάζουν τα ρεαλιστικά στοιχεία της κοινωνικής σάτιρας με την ειρωνεία και το grotesque, ενώ συχνή είναι η παρουσία του διαλόγου σε αυτά.³⁶⁹ Ο Λασκαράτος στην *Αυτοβιογραφία* πιστοποιεί τη μυθιστορηματική μορφή των *Ηθών* και ευελπιστεί το έργο να ωφελήσει τους μελλοντικούς αναγνώστες: «[...] επεχείρησα να γράψω σε μικρά διηγήματα με μυθιστορηματική μορφή[...] ελπίζω να γίνει ευχάριστο στο διάβασμα και χρήσιμο στο να ωφελήσει. Μερικές από τις διηγήσεις μου μου αρέσουν πολύ και μένω ευχαριστημένος που τες έγραψα.»(148)

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε πως στην *Αυτοβιογραφία* όχι μόνο παρέχονται στοιχεία της προσωπικής ζωής του συγγραφέα, αλλά δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση της πρωτότυπης δημιουργίας του. Συνάμα, η *Αυτοβιογραφία* αποτελεί μια χρήσιμη πηγή για τις πνευματικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής, ιδιαίτερα για την πνευματική αμάθεια και τη διαφθορά της επτανησιακής - και ευρύτερα της ελληνικής-κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα. Ο Λασκαράτος συνιστά μια ιδιαίζουσα μορφή των ελληνικών γραμμάτων, καθώς η αντιφατικότητα της προσωπικότητάς του διαμορφώνεται από δυο αντίρροπες δυνάμεις, τον θρησκευτικό ορθολογισμό και τη συντηρητική πολιτική ιδεολογία.³⁷⁰ Καθώς ο συγγραφέας θα έρθει πολλές φορές στη ζωή του σε επαφή με το ευρωπαϊκό πνεύμα, τόσο με τη μαθητεία του στην Ιόνιο Ακαδημία, τις σπουδές του σε Παρίσι, Τοσκάνη και Πίζα ή την παραμονή του σε Λονδίνο και Καίμπριτζ, είναι φυσικό να θεωρεί σημαντική την παρουσία του δυτικού στοιχείου για τον ελληνισμό και την ανάγκη για επίτευξη ισορροπίας μεταξύ δυτικού και ανατολικού στοιχείου στο σώμα του διαμορφούμενου νέου ελληνισμού.³⁷¹ Από την άλλη, η αντίδραση του στον ριζοσπαστισμό

---

³⁶⁸ Πεφάνης (2004) :270

³⁶⁹ Λασκαράτος (1983) :181 και 267

³⁷⁰ Αλισανδράτος (1961) :43-46

³⁷¹ Πυλαρινός (2003) : 170

της εποχής καλλιεργείται και από την αρχοντική καταγωγή και την κοινωνική του τάξη.
³⁷² Τις αντινομίες του συγγραφέα τις διαπιστώνουμε μέσα από το αυτοβιογραφικό έργο, που φιλοδοξεί να αποτελέσει ωφέλιμο ανάγνωσμα,(35-36) μιας και επιβεβαιώνει την κοινωνική αποστολή του δημιουργού,³⁷³ καταγράφοντας παράλληλα τις πνευματικές συνθήκες του 19^{ου} αιώνα.

4.2 Οι ιστορικοπολιτικές αναφορές στην Αυτοβιογραφία του Λασκαράτου

Στο διάστημα του μακρόχρονου βίου του Λασκαράτου έχουν συντελεστεί σημαντικά γεγονότα στη νεοελληνική ιστορία και ειδικότερα στην επτανησιακή. Επομένως, μέσα από την *Αυτοβιογραφία* γίνεται μνεία σε πολλά από αυτά που αφορούν κυρίως στην αφύπνιση και τη συλλογική δράση των Επτανησίων, η οποία θα κορυφωθεί με το αίτημα για απελευθέρωση από την αγγλική κυριαρχία και Ένωση με την Ελλάδα. Άλλωστε, ο Λασκαράτος θα βιώσει όλη την περίοδο της Αγγλοκρατίας, με το αυταρχικό σύνταγμα του Maitland και τις εικονικές Βουλές των «κομεστάδων», τις αντιστασιακές εκδηλώσεις των νησιών, ιδιαίτερα τις εξεγέρσεις της Κεφαλονιάς του 1848 και 1849, τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις του 1848-49 και τον αγώνα των ριζοσπαστών για την ένωση. (1848-1864) ³⁷⁴Το αυτοβιογραφικό έργο του συνιστά, λοιπόν, μια αξιόλογη πηγή για τον 19ο αιώνα, καθώς μέσα από αυτό ξεδιπλώνονται οι κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες που συνετέλεσαν στις αλλαγές στον επτανησιακό αλλά και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, ιδιαίτερα αυτές που σχετίζονται με τη συγκρότηση και δράση του ριζοσπαστικού κινήματος στα Επτάνησα, τον αγώνα των Επτανησίων για την Ένωση με την Ελλάδα αλλά και τον απόηχο της Ένωσης στο Ιόνιο και την ελληνική επικράτεια.

Όταν ο Λασκαράτος είναι δέκα χρόνων, το 1821, ξεσπά η Ελληνική Επανάσταση, η οποία φαίνεται να μην επηρεάζει άμεσα τον ποιητή, όπως τουλάχιστον διαπιστώνουμε από την *Αυτοβιογραφία*, καθώς δε γίνεται καμία ουσιαστική αναφορά στον ελληνικό ξεσηκωμό. Το μόνο που καταγράφει ο συγγραφέας είναι το όνομα του λόρδου Βύρωνα, τον οποίο θα γνωρίσει στο σπίτι του θείου του κόντε Δελλαδέτσιμα, όταν εκείνος θα βρεθεί στην Κεφαλονιά τον Αύγουστο του 1823 για την ενίσχυση του ελληνικού Αγώνα. (38-39) Είναι λογικό ο μικρός Λασκαράτος σε μια τέτοια τρυφερή ηλικία να μην είναι σε

---

³⁷² Αλυσανδράτος (1961) : 44

³⁷³ Λασκαράτος (1983) :20-21

³⁷⁴ Για τις συνθήκες κυοφορίας του ριζοσπαστικού κινήματος Βλ. Κοτινά (2011): 21-67

θέση να αντιληφθεί τη σπουδαιότητα της προσωπικότητας του φιλέλληνα λόρδου.³⁷⁵ Συνάμα, ο Λασκαράτος στρέφει τα βέλη του εναντίον του τουρκικού έθνους, όταν, με αφορμή το ταξίδι του στην Κρήτη στα 1845, περιγράφει την άθλια κατάσταση που επικρατεί στο νησί εξαιτίας της κακής οθωμανικής διακυβέρνησης: «Το περιστατικό αυτό είναι χαρακτηριστικό της κουταμάρας και του ξεπεσμού αυτού του έθνους που η ύπαρξή του στην Ευρώπη είναι πλέον ένας πραγματικός αναχρονισμός. Οι ψόφιοι σκύλοι και γάτοι και τα άλλα παρόμοια ψοφίμια, πεταμένα γύρω από το παλάτι του κυβερνήτη Πασά, είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό του γερασμένου αυτού και βάρβαρου έθνους.» (59)

Ο Λασκαράτος θα περιγράψει με γλαφυρό τρόπο την παραβατικότητα στα Επτάνησα πριν την Ένωση, η οποία σχετίζεται με τη επιθυμία των κατοίκων για διασάλευση της αγγλικής εξουσίας. Μετά την επιστροφή από το Λονδίνο, το 1857, ο ποιητής θα καταφύγει στη Ζάκυνθο, όπου μαστίζεται από εγκληματικότητα: «Τα κατώτερα στρώματα της Ζάκυνθος...είναι ένα πλήθος κτηνώδες και, στο ακρότατο της κτηνωδίας του, καταφεύγει πάντα στη δολοφονία, η οποία βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη.» (82)³⁷⁶Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφθοράς αποτελούν οι δεσμοφύλακες, που με τη συμπεριφορά τους απέναντι στους κρατούμενους καταδεικνύουν την κατάσταση του σωφρονιστικού συστήματος στα Επτάνησα και τις συνθήκες διαβίωσης των εγκλείστων. Στην *Αυτοβιογραφία* ο Λασκαράτος σημειώνει την προσωπική του εμπειρία από τις φυλακές της Κεφαλονιάς: « Σ' αυτήν τη φυλάκιση βρίστηκα και τυραννήθηκα άνανδρα από κάποιον Κασελά, που έτυχε να είναι ...φίλος, φαίνεται του Λομπάρδου. Αλλά συγχρόνως στάθηκα μάρτυρας καταχρήσεων σ' αυτό το ίδρυμα, οι οποίες αργότερα, κοινολογημένες δια του τύπου, προκάλεσαν τη μετάθεση αυτού του κτηνώδους και άτιμου δεσμοφύλακα.» (89)

Αλλά και μετά την Ένωση με την Ελλάδα (1864) ο Λασκαράτος διαπιστώνει πως η διαφθορά συνεχίζει να επικρατεί σε όλους τους τομείς. Στην *Αυτοβιογραφία* δίνεται ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τη δίκη του με τη Σύνοδο, στην οποία οι δικαστές, κατά τον ποιητή, θα συμπράξουν με την Εκκλησία βελτιώνοντας το κατηγορητήριο, για να πετύχουν την καταδίκη του. (125-126) Ο Λασκαράτος, με αφορμή τον καταστροφικό σεισμό του 1867, ο οποίος ισοπεδώνει το σπίτι του, θα αναφερθεί στις παράνομες πρακτικές της επιτροπής που ήταν επιφορτισμένη να προσφέρει χρηματική βοήθεια

---

³⁷⁵ Για την παρουσία του Byron στην Κεφαλονιά, βλ. Ραβάνης (1983)

³⁷⁶ Και στο τριακοστό πέμπτο φύλλο του *Λύχνου* γίνεται αναφορά στην προκήρυξη του Αρμοστή με την οποία εκφράζεται η ανησυχία του για τα καθημερινά περιστατικά βίας στο νησί. Λασκαράτος (1959) :374-375)

στους πληγέντες: «Μου αρνήθηκαν μια μικρή βοήθεια που θα μπορούσε να σώσει το σπίτι μου, το σπίτι ενός οικογενειάρχη, ενώ πλέον παρά γενναίες αρωγές είχαν δοθεί σε κακά υποκείμενα, σε κακοποιούς, σε πασίγνωστους κλέφτες...και ενώ έμενε ένα υπόλοιπο από χίλια τάλαρα, που υπάρχει ακόμα καταθεμένο νεκρό στην Ιόνιο Τράπεζα.» (115) Επιπλέον, θα καταγγείλει το μεροληπτικό τρόπο εξέτασης της Επιτροπής Παιδείας για την παροχή άδειας διδασκαλείου.(142) Ο ποιητής, αντίθετα, αποτυπώνει τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο διεφθαρμένο ελληνικό Βασίλειο και τα φιλελεύθερα ευρωπαϊκά κράτη, που απαλλαγμένα από μισαλλοδοξία και πνευματική μονομέρεια θα αναγνωρίσουν το έργο του και θα του συμπαρασταθούν στις περιπέτειές του:«ο αφορεσμός των παπάδων...με έκανε γνωστό σε διάφορα πρόσωπα της Ευρώπης, τα οποία εκδήλωσαν την εκτίμησή τους για μεστες εφημερίδες, τα περιοδικά και τα βιβλία τους, Χάρης σ' αυτόν, εις τους σεισμούς του 1867 στην Αγγλία και τη Δανία έγιναν ειδικά για με, δίχως εγώ να το ζητήσω, έρανοι..»(80) Παρόλα αυτά, παραδέχεται πως μετά την Ένωση σημειώνεται κάποια πρόοδος ως προς την πνευματική και πολιτισμική κατάσταση της χώρας. (118)

Το αυτοβιογραφικό έργο του συγγραφέα κατακλύζεται από αναφορές για τη σχέση των Επτανησίων με την Προστάτιδα Αγγλία. Ειδικότερα, εντοπίζονται πληροφορίες για τον τρόπο διακυβέρνησης των Βρετανών Αρμοστών στα Επτάνησα την εποχή της Αγγλικής Προστασίας. Ο ποιητής στην *Αυτοβιογραφία* περιγράφει τη δεινή θέση στην οποία θα βρεθεί η οικογένειά του, κατά την διάρκεια της θητείας του λόρδου Nugent,³⁷⁷ του οποίου η πρωτοβουλία να διαλύσει τη Βουλή, με αποτέλεσμα την εκδίωξη από τη Γερουσία του θείου του Λασκαράτου, θα επηρεάσει τη ζωή του νεαρού συγγραφέα, καθώς θα εξαναγκαστεί να αλλάξει τόπο διαμονής και επάγγελμα: «Απολαβαίναμε λοιπόν εκεί ζωήν ευλογημένη, όταν ιδού και έρχεται εις το νου της εξοχότητάς του του λόρδου Nugent, τότε λόρδου Αρμοστή, να ταράξει την ευτυχία μας διαλύοντας τη Βουλή για να απαλλαγεί εις τη Γερουσία από τον κόμη Δάλλα-Δέτσιμα, ο οποίος ζητούσε από την εξοχότητά του να είναι και εις τη Γερουσία το ίδιο φιλελεύθερος όπως ήταν και έξω απ' αυτήν.» (43) Παρατηρούμε πως ο Λασκαράτος παραδέχεται το φιλελεύθερο πνεύμα του Nugent σε άλλες στιγμές της θητείας του, όταν απέδωσε τα

---

³⁷⁷ Άγγλου Αρμοστή από το 1832-1835, ο οποίος θα διαδεχθεί τους Αρμοστές Maitland και Adam αντίστοιχα Μιχαλοπούλου (2014) :181-194

πολιτικά δικαιώματα και τις δημευμένες περιουσίες στους Επτανησίους, που είχαν διωχθεί, εξαιτίας της συμμετοχής τους στον ελληνικό Αγώνα.³⁷⁸

Ταυτόχρονα, ο ποιητής εστιάζει στο φιλελεύθερο τρόπο διακυβέρνησης του νέου Αρμοστή, του Seaton, ο οποίος, ως ο «αναθεωρητικός» Αρμοστής, θα πετύχει τον Μάιο του 1848 την παραχώρηση της ελευθεροτυπίας στα Επτάνησα και θα θέσει τα θεμέλια για την επίτευξη της ελεύθερης εκλογής των βουλευτών, στοχεύοντας στην ικανοποίηση των αιτημάτων των Επτανησίων, έτσι όπως είχαν διατυπωθεί δέκα χρόνια νωρίτερα στην περίφημη αναφορά του Μουστοξύδη.³⁷⁹ Άλλωστε, την εποχή αυτή το εθνικό φρόνημα των Επτανήσων έχει αναπτρωθεί και από την επιτυχία της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους. Σε αυτά τα πλαίσια θα κάνει την εμφάνισή του το Ριζοσπαστικό κόμμα που απαιτεί την άμεση λήξη της Προστασίας στα Επτάνησα, ως αυθαίρετης και παράνομης, που παραβίαζε το δικαίωμα της εθνικής αυτοδιάθεσης των Επτανησίων. Ο Λασκαράτος εκφράζει σφοδρή αντίθεση στην παραχώρηση αυτών των ελευθεριών, διότι προβλέπει πως θα οδηγήσουν στην επικράτηση των δημαγωγών και στην αναζωπύρωση του αγώνα για την Ένωση με την Ελλάδα, την οποία οραματίζονται οι λαοπλάνοι Ριζοσπάστες: «Οι ελευθερίες που αυθόρμητα μας έδωσε η προστάτιδα χώρα το 1848, αν δεν σφάλλω, είχαν προξενήσει ένα ολέθριο αποτέλεσμα εις τα μέρη μας. Οι πολιτικοί τσαρλατάνοι επωφελήθηκαν αμέσως, χρησιμοποιώντας τις για το δικό τους συμφέρον και εξαπατώντας τον όχλο, τον οποίον έκαναν να πιστεύει πως οι φόροι που πλήρωναν στην κυβέρνηση ήταν υπέρογκοι... και άλλες παρόμοιες ανοησίες...» (65-66). Είναι ενδεικτικό ότι στην *Αυτοβιογραφία* αποσιωπώνται οι εξεγέρσεις του 1848 (Επανάσταση του Σταυρού) και 1849 (Στάση της Σκάλας), που συγκλονίζουν την Κεφαλονιά, όταν η Αγγλική Προστασία με εντολή του Αρμοστή Ward θα επιδοθεί σε ένα όργιο τρομοκρατίας και θανατώσεων στο νησί.³⁸⁰ Ο Λασκαράτος θα μνημονεύσει και τα ονόματα των Young και Storcks, μετέπειτα Αρμοστών, μέχρι και την Ένωση, αλλά δε θα επικεντρωθεί στο πολιτικό τους έργο, παρά μόνο σε ό, τι αφορά την προσωπική σχέση μαζί τους και ειδικά στη διαφορετική στάση που εκείνοι θα κρατήσουν απέναντι στον αφορισμό του. (84)

Στην *Αυτοβιογραφία* παρατηρούμε πως γίνεται αναφορά σε όλες τις φάσεις του ανένδοτου αγώνα των Ριζοσπαστών, οι οποίοι θα κατορθώσουν να εκλέξουν τους δικούς

³⁷⁸ Λασκαράτος (1983) : 154

³⁷⁹ Μιχαλοπούλου (2014) :191 Οι συνταγματικές αυτές ρυθμίσεις στα Επτάνησα φαίνεται πως ακολουθούν το κύμα των αντιστασιακών κινημάτων εναντίον της αυταρχικής διοίκησης των Άγγλων από τα 1817 έως τα 1843 με τη βίαιη διακοπή της αυτοδιοικητικής παράδοσης των Επτανησίων και την επιβολή του συντάγματος του Maitland : Κοτινά (2011) :82

³⁸⁰ Κοτινά (2011) :149-151 και Ζαφειράτου (2014) : 195-196

τους αντιπροσώπους στην Θ' Ιόνια Βουλή το 1850. Ο Λασκαράτος καταγράφει και τη δική του αποτυχημένη προσπάθεια να εκλεγεί βουλευτής σε αυτές τις εκλογές, οι οποίες θα αναδείξουν τους πρωτεργάτες των εξεγέρσεων του 1848 και 1849, Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο, Ιωσήφ Μομφερράτο και Γεράσιμο Λιβαδά.³⁸¹ ενώ, χωρίς να τους κατονομάζει, χαρακτηρίζει τους ριζοσπάστες βουλευτές δημοκόπους: «Είχα την ιδέα να παρουσιαστώ κι εγώ στές εκλογές και να συναγωνιστώ για αντιπροσώπους στη Νομοθετική Συνέλευση...Στην ψηφοφορία εκλέχτηκαν οι δημοκόποι και εγώ απέτυχα παταγωδώς.» (66-67) Μέσα από το κείμενο, έστω και αλλοιωμένες από την λασκαράτεια οπτική, διαφαίνονται οι θέσεις του ριζοσπαστικού κινήματος που συγκροτούνται από την επίδραση πολλών πολιτικών προσανατολισμών, του πατριωτισμού της προεπαναστατικής περιόδου, του μεγαλοϊδεατισμού, του κοσμοπολιτισμού και του αιτήματος μιας αστικοδημοκρατικής κοινωνίας, που θα εξασφαλίσει λαϊκή κυριαρχία:³⁸²«[...]και υπόσχονταν (οι Ριζοσπάστες) την ένωση με τους αδελφούς Έλληνες, που κοντά τους δε θα πληρώναμε πια φόρους και θα έχουμε Ελευθερία, Αδελφότητα, Ισότητα, Ευδαιμονία και Αφθονία [...] Εύρηκα την κονίστρα γεμάτη δημαγωγούς, που υπόσχονταν στον ανόητο λαό να διώξουν τους Άγγλους, να τον ενώσουν με την Ελλάδα, να τον οδηγήσουν να πάρει την Κωνσταντινούπολη, να κάμουν να ανεμίξει στα τείχη της Αγ. Σοφιάς η ελληνική σημαία κτλ. κτλ. Έδωσα και εγώ το πρόγραμμά μου, μα ολότελα διαφορετικό από το δικό τους.» (67) Ο Λασκαράτος θα πολεμήσει το μεγαλοϊδεατισμό των Ριζοσπαστών, τον οποίο θεωρεί επικίνδυνο, διότι επιδιώκει την χειραγωγή του λαού, ενώ και αργότερα, στα 1885, θα αντιταχθεί στις μεγαλοϊδεατικές εξάρσεις του ελληνικού κράτους, όταν με αφορμή την πολεμική επιστράτευση από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη, θα ζητήσει την επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων, για να αποσοβηθεί ο πόλεμος.³⁸³

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο Λασκαράτος φαίνεται να αγνοεί τη βασική αιτία της κακοδαιμονίας στα Επτάνησα, την αγγλική κατοχή, σε αντίθεση με τους Ριζοσπάστες, που αγωνίζονται να την εξαλείψουν. Έτσι, την αγγλική παραχώρηση της Επτανήσου στην Ελλάδα ο ποιητής τη θεωρεί δυστυχή εξέλιξη, η οποία κάνει τους βουλευτές της Ιονίου Βουλής να χάσουν την καριέρα τους με τη μη εκλογή τους στην ελληνική εθνοσυνέλευση: «Οι τσαρλατάνοι μας τότε, κατάπληκτοι από την έκβαση της τακτικής τους, έμειναν απαρηγόρητοι, κλείσθηκαν και πέθαναν από σκασμό και

---

³⁸¹ Λασκαράτος (1983) :161

³⁸² Πεφάνης (2004) :164 και Κοτινά (2011) :84

³⁸³ Πεφάνης (2004) :193

μαρασμό. Ένας μόνο από τους τσαρλατάνους επρόκοψε και κέρδισε από την αλλαγή. Ο μεγάλος τσαρλατάνος της Ζάκυθος. Όλοι οι άλλοι με το χάσιμο της προστασίας έχασαν και την καριέρα τους.» (66) Ο Λασκαράτος σε αυτό το σημείο υπονοεί ως μοναδικό κερδισμένο από την αποχώρηση της Αγγλίας το μετέπειτα πολιτικό του αντίπαλό, Λομβάρδο, ο οποίος, εγκαταλείποντας τις δημοκρατικές διεκδικήσεις των πρώτων ριζοσπαστών, θα δώσει νέα μορφή στο ριζοσπαστικό κίνημα, κάνοντας άνοιγμα στο αριστοκρατικό στοιχείο και ακολουθώντας μονοδιάστατη εθνική πολιτική.³⁸⁴

Τη στήριξη του Λασκαράτου στην προστάτιδα Αγγλία και την πολιτική του εμπάθεια προς τον καθένα που μάχεται κατά της Προστασίας τη βρίσκουμε σε αρκετά σημεία της *Αυτοβιογραφίας*, όταν π.χ. αυτοεξόριστος στο Λονδίνο, ο ποιητής σημειώνει με αγανάκτηση: «Από τώρα δεν βρισκόμαστε πια στη σκλάβια και τυραννική Ιόνιο Δημοκρατία. Σκλάβια και τυραννική γιατί, ενώ η προστάτιδα χώρα δίνει ελευθερία στο να μιλούμε και να δημοσιεύουμε τα αισθήματά μας και τις ιδέες μας, εμείς, σκλάβοι της αμάθειάς μας, των προλήψεων και των παθών μας εξεγειρόμαστε εναντίον εκείνων που κάνουν χρήση της ελευθερίας για να ανοίξουν τα μάτια των αμαθών [...] Αλλά τώρα βρίσκομαι σε χώρα ελεύθερη και άξια της ελευθερίας που απολαβαίνει.»(77-78) Μάλιστα, σε άλλο σημείο θα εκφράσει την άποψη πως η πρακτική της πολεμικής στην Αγγλική Προστασία υιοθετείται από όσους στοχεύουν στην παραπλάνηση του λαού: «Για να εξαγοράσεις τότε τη γνώμη του όχλου, ένας μόνο τρόπος εσυνηθίζετο, κοινός σε όλους τους δημαγωγούς μας, «ο πόλεμος εναντίον της προστάτιδος χώρας.»» (85) Συνάμα, στο πολύστιχο ποίημά του Βάρκα-Κανονιέρα, που αναφέρεται στις ταραχές του 1833 στο Αργοστόλι, ο Λασκαράτος, υπερασπιζόμενος το θείο του, περιπαίζει το φιλελευθερισμό των Κεφαλονιτών, παραλληλίζοντας τη φιλελευθερία τους με πόρνη.³⁸⁵ Και στα *Μυστήρια της Κεφαλονιάς* θα επιτεθεί στους Ριζοσπάστες για την πρόταση του ενωτικού ψηφίσματος: «Και σεις. Κύριοι, ποία καλά, ποίες ωφέλειες επαρακινήσετε δια τον Τόπον, δια να δειχθήτε άξιοι των τιμών όπου ο Τόπος σας κάνει; Μη θα μας ειπήτε την πρόταση του να διώξουμε τους Άγγλους από την Εφτάνησο; Ντροπή! Εκείνα που λέτε του Όχλου δεν ημπορεί να τα πείτε εις ανθρώπους οι οποίοι γνωρίζουνε τη θέση της Εφτανήσου προς την Αγγλία, τη θέση της Αγγλίας εις τον Κόσμο»³⁸⁶

---

³⁸⁴ Κοτινά(2011) :88

³⁸⁵ Ζερβός (1970) :15-16

³⁸⁶ Λασκαράτος (1872) :185 (Η παραπομπή στα Μυστήρια της Κεφαλονιάς θα αναγράφεται στο κείμενο Μ.τ.Κ. από δω και στο εξής για συντομία.) βλ. και την απόπειρα εισαγωγής του πρώτου ενωτικού ψηφίσματος στις 26 Νοεμβρίου 1850 από το Ριζοσπαστικό κόμμα: Κοτινά (2011) : 87

Στην προσπάθεια να αντιταχθεί στο ριζοσπαστικό κίνημα και τον εθνικοδημοκρατικό του αγώνα, ο Λασκαράτος θα τολμήσει να υποστηρίξει ότι πίσω από τη καταδίωξη και τον αφορισμό της Εκκλησίας κρύβονται οι πολιτικοί ανταγωνιστές του, ειδικά οι Ριζοσπάστες. Ως εκ τούτου, ο Λομβάρδος, ο βασικός του αντίπαλος, μέσα από την εφημερίδα του *Φωνή του Ιονίου* θα χρησιμοποιήσει την εκκλησία, προκειμένου να κατηγορήσει τον Λασκαράτο ότι, υπηρετώντας την αγγλική πολιτική, επιβουλεύεται την ορθόδοξη πίστη προς όφελος των Διαμαρτυρόμενων. (86) Αργότερα, όταν θα τυπώσει την *Απόκριση*, Ο Λασκαράτος θα επανέλθει στο ζήτημα της σύμπραξης της Εκκλησίας και των πολιτικών, προκειμένου να επιτευχθεί με αυτόν τον τρόπο η προσωπική και πολιτική εξόντωσή του. (117) Η πίστη του ποιητή στην ηθική του ανωτερότητα απέναντι στην ανηθικότητα των συνασπισμένων αντιπάλων του είναι εμφανής στην *Αυτοβιογραφία*: «Αλλά όταν οι πρώτοι της κοινωνίας, ενωμένοι με την κυβέρνηση και τον κλήρο, σηκώνουν τον όχλο εναντίον ενός ατόμου.. δεν είναι τούτο μια αναγνώριση της ειλικρίνειας και του δίκιου του κι ακόμη μια ηθική υπεροχή του απέναντί τους; (75) Τελικά η συνωμοσία πολιτικών και κλήρου θα οδηγήσει αφενός στον αφορισμό του το 1856 και αφετέρου στην εμπλοκή του σε δίκη με το Λομβάρδο και στη συνακόλουθη φυλάκισή του. (86-90) Παρατηρούμε, βέβαια, να συμβαίνει και το αντίστροφο, δηλαδή ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός του Λασκαράτου να αποκτά πολιτική σημασία και να οδηγεί το συγγραφέα σε μια αντικληρική εκστρατεία την περίοδο που φουντώνει στα Επτάνησα ο ενωτικός αγώνας.³⁸⁷ Επομένως, ο ποιητής επιδίδεται σε μια διπλή πολεμική, θρησκευτική και πολιτική, η οποία τελικά τον εγκλωβίζει σε μια λανθασμένη ερμηνεία της κοινωνικής κακοδαιμονίας της εποχής. Όργανο της πολεμικής θα αποτελέσει η έκδοση του *Λύχνου*, μιας οικογενειακής εφημερίδας, που εκδίδεται μετά από παρότρυνση ορισμένων κυριών της Ζακύνθου, όπως σημειώνεται στην *Αυτοβιογραφία*. (83)

Καθώς ο Λασκαράτος θεωρεί πως η κοινωνική διαφθορά προέρχεται από έλλειψη θρησκευτικής πίστης της άρχουσας τάξης και από πνευματική στασιμότητα των λαϊκών στρωμάτων, θα προτείνει την εγκατάλειψη του πολιτικού αγώνα και την «ηθίκεψη της κοινωνίας» με οικογενειακές -και όχι πολιτικές- εφημερίδες, με τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας και με την «οικογενειοκρατία», την επικέντρωση δηλαδή στις οικογενειακές αρχές.³⁸⁸ Με βάση ένα σύστημα αξιών, που στηρίζεται στην τέλεια ισότητα ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, ο Λασκαράτος θα ενδιαφερθεί να επιτύχει την οικογενειακή

---

³⁸⁷ Αλυσανδράτος (1961) :44

³⁸⁸ Αλυσανδράτος (1961) :45-46

ευτυχία, που οδηγεί σε κοινωνική ευδαιμονία. (98) Στα πλαίσια αυτά ο συγγραφέας θα επιχειρήσει να δώσει έναν ιδεολογικό χάρτη με τις βασικές αρχές που πρεσβεύει, θέσεις που θα τον φέρουν αντιμέτωπο με το κοινωνικό σύνολο: « Οι γονείς κατακρινόμενοι δριμύτητα για το απάνθρωπο φέρσιμο προς τα κορίτσια τους, [...] Οι δημαγωγοί, ξεσκεπαζόμενοι στο λαό [...] Και οι παπάδες,...βλέποντας το μαγαζί τους σε κίνδυνο, ξεσηκώθηκαν μαινόμενοι εναντίον μου φωνάζοντας ότι βλαστημούσα!» (72-73) Οι απόψεις του οι σχετικές με την ηθική κατάπτωση της κοινωνίας διατρέχουν συνολικά το έργο του, αλλά ιδιαίτερα απαντώνται στα *Μυστήρια της Κεφαλονιάς* και στον *Λύχνο*. Άλλωστε, τα *Μυστήρια* αποτελούν ουσιαστικά την πρώτη φάση της αποστολής που έχει οραματιστεί ο Λασκαράτος για την αναμόρφωση της επτανησιακής κοινωνίας, ειδικά μετά την εκλογική αποτυχία του να παρέμβει κοινωνικά μέσα από το θεσμικό ρόλο του βουλευτή.

Με τον *Λύχνο* θα συνεχιστεί το αποστολικό έργο του συγγραφέα, ο οποίος, αντιλαμβανόμενος τον εαυτό του εντεταλμένο ευεργέτη της κοινωνίας, θα θεωρήσει τις διώξεις του ως ένα μαρτύριο που ενισχύει την αποτελεσματικότητα της θείας αποστολής του.³⁸⁹ Οι περιπέτειες της έκδοσης της μικρής αυτής εφημερίδας περιγράφονται στην *Αυτοβιογραφία*,³⁹⁰ ενώ η χρονολογία της έκδοσης των *Καταδρομών* συσχετίζεται με τη διακοπή του *Λύχνου*. (85) Ο *Λύχνος* συνεχίζει τη θεματική και ιδεολογία των *Μυστηρίων*, συνιστώντας ένα βήμα του συγγραφέα ενάντια στη θρησκευτική και γλωσσική τυπολατρία, στην πολιτική υποκρισία, αλλά και στις φιλελεύθερες πολιτικές διεκδικήσεις του ριζοσπαστικού κόμματος: «Τα ίδια θέματα, οι ίδιες αρχές, εκφραζόμενες συχνά με περισσότερη δύναμη στο *Λύχνο* και κάποτε ακόμα σαν ανοιχτή επανάσταση εναντίον της εκκλησιαστικής εξουσίας, αδρανούς για το κατόντημα της ηθικής σαπίλας [...] Το μικρό μου φύλλο υποχρεώθηκε από τις συκοφαντικές κατηγορίες και τους κατατρεγμούς που της έγιναν, να μετατραπεί σε εφημερίδα θρησκευτικής πολεμικής.» (90-91) Αυτό που γράφει στην εφημερίδα ο Λασκαράτος είναι «μια σχεδόν λιβελογραφική σάτιρα, με σπάνια δημοσιογραφική δύναμη και κάποτε με ένα χιούμορ μοναδικό», ως δριμεία απάντηση κυρίως στο Λομβάρδο, το βασικό του αντίπαλο.³⁹¹ Η δίκη με το Λομβάρδο θα

---

³⁸⁹ Λασκαράτος (1983) :20-24

³⁹⁰ Ο *Λύχνος* εκδίδεται το Μάιο του 1859, ενώ η έκδοση θα διακοπεί αρχικά το 1863, μετά τη δημοσίευση του έργου *Οι Καταδρομές μου εξαιτίας του «Λύχνου»*, και οριστικά το 1868 μετά από επέμβαση του εισαγγελέα. Η εφημερίδα θα ξαναβγεί στη δημοσιότητα για τελευταία φορά από το 1894 έως το 1896 : βλ. και Αλισανδράτος (1993) : 297-323

³⁹¹ Ζερβός (1970) :21 Μάλιστα, από το δέκατο τέταρτο φύλλο ο Λασκαράτος αλλάζει τον τίτλο του *Λύχνου* σε *Λυχνιές*, δηλαδή χτυπήματα με τον *Λύχνο*, μετατρέποντας με αυτόν τον τρόπο την εφημερίδα του σε όργανο πολεμικής.

τον οδηγήσει στις Φυλακές της Κεφαλονιάς (87-88) από όπου, μετά από παρέμβαση συμπολιτών του, θα αφεθεί ελεύθερος και θα εκδώσει ένα χρονικό,³⁹² τη δική του εκδοχή για τις διώξεις εξαιτίας του *Λύχνου* και την εμπειρία του στις Φυλακές, θεωρώντας το μάλιστα ιστορική πηγή για τα γεγονότα της εποχής. (90)

Μέσα από τον *Λύχνο* ο Λασκαράτος θα βρεθεί στο στόχαστρο και της βασιλικής οικογένειας, όταν στο φύλλο 49 της πρώτης Ιουλίου του 1868 θα δημοσιεύσει το σατιρικό του ποίημα *Νανάρισμα* για την κούνια του διαδόχου. (121-122)³⁹³ Στόχος της σάτιράς του δεν αποτελεί προφανώς ο θεσμός της βασιλείας αλλά η δουλοπρέπεια των αυλοκολάκων, που επινοούν υπέρογκες σπατάλες στο όνομα του βασιλιά, ζημιώνοντας το ήδη επιβαρυνμένο ελληνικό κράτος, όπως αναφέρεται στην *Αυτοβιογραφία*: «Αυτό το φύλλο είχε για στόχο και χτυπούσε εκείνους από τους κόλακες του βασιλέα μας, που επέβαλλαν στο εξαντλημένο Έθνος χρηματικές θυσίες για να ανταποκριθούν σε δαπάνες παιδαριώδεις, όπως ήταν αυτές για μια κούνια για το νεογέννητο του βασιλιά...για τα οποία μηδαμινά πράγματα έπρεπε να ξοδευτούν εκατοντάδες χιλιάδες φράγκα, αφαιρεμένα όλα από την κοινή αθλιότητα!...» (122) Ο συγγραφέας θα στείλει μάλιστα μια επιστολή στο βασιλιά που θα δημοσιευτεί στο *Λύχνο*, για να ζητήσει τη μεσολάβηση του Γεωργίου στη δίωξη που του ασκεί ο εισαγγελέας με αφορμή το ποίημά του.³⁹⁴ (122)

Στον *Λύχνο* εκφράζεται συχνά ο αντιριζοσπαστισμός και ο αντικληρισμός του Λασκαράτου, παρόλο που η εφημερίδα δεν εκδίδεται αρχικά με την πρόθεση να καταστεί ένα πολιτικό φύλλο.³⁹⁵ Για τον ποιητή αυτό που έχει σημασία είναι να στηλιτεύσει τις συμπεριφορές πολιτικών και κληρικών, όταν αυτές καθίστανται ανήθικες. Μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας θα ξεδιπλωθούν τα ονόματα των κυριότερων του αντιπάλων: Στο δέκατο φύλλο του *Λύχνου* ο Λασκαράτος γράφει: «Αναγγέλλω ευχαρίστως εις τους συνδρομητάς του *Λύχνου* μου ότι ό περίφημος παππά Ζερβός στας Αθήνας, ό περίφημος Λομπάρδος εις τη Ζάκυνθο, ο μισοπερίφημος Σακελλαριάδης κηρύττουν εναντίον του *Λύχνου* κατηγορώντας τον ως αντίθρησκον.»³⁹⁶ Και στην *Αυτοβιογραφία* μνημονεύει συχνά το όνομα του Λομβάρδου και των συνεργατών του, (66, 85, 89) ενώ άλλες φορές προτιμά να μην κατονομάσει τους εχθρούς του: «[...] όταν ένας απ' αυτούς, ένας κάποιος

---

³⁹² *Le mie sofferenze e le mie osservazioni nelle prigioni di Cefalonia, nel 1860*, γραμμένο στα ιταλικά, διότι απευθύνεται στον αρμοστή Storks, όπως εξηγείται στον πρόλογο του έργου: Λασκαράτος (1983) : 171

³⁹³ Και στο πεζό που ακολουθεί στην έκδοση θα διακωμωδήσει το μεγαλοϊδεατισμό των Ελλήνων, αποκαλώντας τον Κωνσταντίνο «μέλλοντα διάδοχο της μελλούσης Βυζαντινής αυτοκρατορίας»: Λασκαράτος (1983) : 177

³⁹⁴ Βλαχογιάννης (1933) : 360-365

³⁹⁵ Ασδραχάς (1999) :21-22

³⁹⁶ Ζερβός (1970) :21

Στέφανος,...παρουσιάζεται σαν υπερασπιστής της θρησκείας εναντίον εμέ, του θεωρούμενου άθεου!» (83) Στο αυτοβιογραφικό έργο θα παρελάσουν και οι πρωταγωνιστές που οδήγησαν στην απόφαση της Συνόδου για αφορισμό του, άλλοτε με ονόματα και άλλοτε χωρίς: «Ο επίσκοπος της Ζάκυθος ήδη στεκόταν σε επιφυλακή απέναντι σε εκείνον που του εφαινότο σταλμένος από την κόλαση για να κόψει από τους επισκόπους τιμές, δύναμη και πλούτο.» (83) «Τότε ο παπα-Μαντζαβίνος, εχθρός μου προσωπικός, ήταν ο πρωτοσύγκελος του δεσπότη και ήταν ο πραγματικός δεσπότης της Κεφαλονιάς.» (118) «Δε θα μεταφέρω εδώ τα έκτροπα που διέπραξαν οι παπάδες, οι υπηρέτες και οι δορυφόροι τους[...] Αλλά όποιος ήθελε να έχει μια ιδέα, ας κοιτάξει την απόκρισή μου στον αφορισμό, τυπωμένη στο Αργοστόλι το 1868.» (74-75) Στην επιστολή που θα στείλει ο Λασκαράτος στην Επιτροπή της Ιονίου Εκθέσεως μαζί με το κείμενο του αφορισμού του 1856 κατονομάζονται ως υπαίτιοι για τη δίωξή του ο Ριζοσπάστης Έπαρχος Καρούζος και ο γραμματέας του δεσπότη παπα- Μαντζαβίνος.³⁹⁷(91) Συνάμα, ο ποιητής παραπέμπει στις εφημερίδες που χτυπούν τον *Λύχνο*, τη *Φωνή του Ιονίου* του Λομβάρδου και τον *Λόγο* με τα επικριτικά δημοσιεύματα του Μακράκη. (121)³⁹⁸Από την άλλη, ο Λασκαράτος μνημονεύει τους ανθρώπους που τον στηρίζουν στις περιπέτειές του, μιλώντας επαινετικά για τους ίδιους. Έτσι, κάνει αναφορά στη στάση του Storcks, τελευταίου Αρμοστή πριν την Ένωση, ο οποίος, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Young, προστατεύει τον διωκόμενο συγγραφέα, (84)³⁹⁹ ενώ στέκεται στα πρόσωπα των Βαλσαμάκη, συνήγορο υπεράσπισης και Ανδρέα Μομφεράτου, προέδρου των ενόρκων, οι οποίοι με τον αγώνα τους θα επιτύχουν την αθώωση του Λασκαράτου στην περίφημη δίκη με τη Σύνοδο.(134-135)

Αυτό που διαπιστώνουμε από το λασκαράτειο έργο είναι ο επικαιρικός χαρακτήρας των αναγνώσεών του. Στην *Αυτοβιογραφία* αφενός γίνεται μνεία σε εφημερίδες και σε δημοσιεύματα της εποχής, αφετέρου αποτυπώνεται η προσπάθεια του Λασκαράτου να πολεμήσει μέσα από την προσωπική αρθρογραφία τόσο το ριζοσπαστικό κίνημα και τον εθνικοδημοκρατικό του αγώνα όσο την υποκρισία των εκπροσώπων της Εκκλησίας. Μετά τις εκλογές του 1850, στις οποίες ο συγγραφέας αποτυγχάνει παταγωδώς να εκλεγεί, θα δημοσιεύσει άρθρα στα οποία κατηγορεί τους ριζοσπάστες για δημαγωγία: « Εξαιτίας αυτού του περιστατικού δημοσίευσα εναντίον

---

³⁹⁷ Βλ. και Λασκαράτος (1983) :171

³⁹⁸ Βλ. και Λασκαράτος (2016) :128

³⁹⁹ Με τον Storcks ο ποιητής θα συναντηθεί και αργότερα, όταν εκείνος θα τεθεί διοικητής της Μάλτας, ενώ θα ανταλλάξουν και επιστολές: Λασκαράτος (1983):114 βλ. και τη μεταξύ τους αλληλογραφία: Λασκαράτος (1959): 350-371

του πολιτικού τσαρλατανισμού τέσσερα ή πέντε άρθρα που δεν έμειναν ολότελα χωρίς αποτέλεσμα.» (67) Παράλληλα, μέσω της οικογενειακής εφημερίδας με το συμβολικό τίτλο *Ο Λύχνος* θα έρθει σε σύγκρουση με τον ηγέτη των Ενωτιστών Λομβάρδο, ο οποίος με τη σειρά του του επιτίθεται αρθρογραφώντας στη *Φωνή του Ιονίου*. (86) Αργότερα, με άρθρο του στη *Μεταπολίτευση της Κέρκυρας* θα επιτεθεί στην Επιτροπή της Παιδείας και ειδικά σε ένα μέλος της, τον Μπουτουβάρη, επειδή θα αρνηθεί να δώσει άδεια στην κόρη του για διδασκαλία. (144) Η αντιπαράθεση με τον Μπουτουβάρη θα κορυφωθεί και θα καταλήξει στη δημοσίευση ακόμα πέντε άρθρων με τίτλο *Η κοινωνική μας κατάσταση*. (144)⁴⁰⁰ Έχει κανείς την εντύπωση, όπως γίνεται φανερό από την *Αυτοβιογραφία*, ότι ο Λασκαράτος ζει μέσα στην επικαιρότητα.⁴⁰¹

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως οι θέσεις του Λασκαράτου είναι σαφώς αντιριζοσπαστιστικές και αντικληρικές. Κανείς όμως δεν αμφισβητεί την εντιμότητα και την αγαθή πρόθεση του συγγραφέα στον πολιτικό και θρησκευτικό του αγώνα.⁴⁰² Εξάλλου, σε αρκετά σημεία οι απόψεις του δεν απέχουν πολύ από τις θέσεις των παλιών κυρίως ριζοσπαστών, σε ό,τι αφορά την εξυγίανση του κοινωνικού ιστού, την ηθική διάσταση των μεταρρυθμίσεων και την ειλικρίνεια των πολιτικών στοχεύσεων.⁴⁰³ Μάλιστα, ο Κονεμένος θα χαρακτηρίσει τον Λασκαράτο στη μεταξύ τους αλληλογραφία του 1860 ριζοσπάστη, στο βαθμό που εκείνος επιζητά την πρόοδο και την ανάπτυξη της κοινωνίας.⁴⁰⁴ Από την άλλη, η αντίθεση του συγγραφέα στο ριζοσπαστικό κίνημα της εποχής δεν ερμηνεύεται τόσο εύκολα από τις ιδεολογικές καταβολές του, από την κοινωνική του προέλευση ή ακόμα από τη συχνή σύμπραξη των ριζοσπαστών με τον κλήρο.⁴⁰⁵ Ο Λασκαράτος, ως πολίτης του αγγλικού προτεκτοράτου των Επτανήσων δε συγκινείται από τον ενωτικό αγώνα των Ριζοσπαστών, διότι θεωρεί πως ο αγώνας αυτός εκμεταλλεύεται το εθνικό αίσθημα του λαού για την απόκτηση εξουσίας. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές εξελίξεις στα Επτάνησα τον προβληματίζουν βαθιά, μιας και οι επιδιώξεις των ριζοσπαστών εκφράζονται κυρίως στα πλαίσια ενός στείρου εθνικισμού, ο οποίος βρίσκει αντίθετο τον ίδιο. Ταυτόχρονα, η προσοχή που δείχνει ο ποιητής στα ζητήματα της ορθόδοξης πίστης και λατρείας, δικαιολογείται από τη γενικότερη αμάθεια του κλήρου την εποχή αυτή και την εκμετάλλευση από μέρους του της ευπιστίας των λαϊκών

---

⁴⁰⁰ Λασκαράτος (1983) : 179-180

⁴⁰¹ Δημαράς (1961) : 25

⁴⁰² Αλισανδράτος (1961) :47

⁴⁰³ Πεφάνης (2004) :166

⁴⁰⁴ Πεφάνης (2004) :165-166

⁴⁰⁵ Πεφάνης (2004) :163

στρωμάτων. Παρόλα αυτά, ο αγώνας για Ένωση αποτελεί εύλογη προτεραιότητα των Επτανησίων, καθώς συντελεί και στην εδραίωση της ορθοδοξίας την εποχή που οι ξένες θρησκευτικές προπαγάνδες οργάνουν τα Επτάνησα και επιδιώκουν τη στρατολόγηση οπαδών.⁴⁰⁶ Εν τέλει, «ο αντιριζοσπαστισμός του Λασκαράτου, είτε μόνος του είτε σε συνδυασμό με τον πριν από την Ένωση αντικληρισμό του, κοιταγμένος από κοινωνική και πολιτική άποψη είναι ιστορικά καταδικασμένος».⁴⁰⁷

4.3 Οι απόψεις του Λασκαράτου για τη γλώσσα και ο αντίκτυπος του έργου του

Οι απόψεις του Λασκαράτου αναφορικά με τη γλώσσα και κυρίως η στάση του απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα είναι ενδεικτικές για τον πρωτοποριακό τους χαρακτήρα και βοηθούν στην κατανόηση της πνευματικής προσωπικότητας του ποιητή. Ο Ληξουριώτης συγγραφέας, πιστός οπαδός της δημοτικής, θα υπερασπιστεί με πάθος τη λαϊκή γλώσσα και θα πολεμήσει με σφοδρότητα τον λογιотаτισμό που κυριαρχεί την εποχή αυτή. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Παλαμά για το γλωσσικό παράδειγμα του Λασκαράτου κατά την ομιλία του στη Φοιτητική Συντροφιά στις 12 Δεκεμβρίου του 1910: «(Ο Λασκαράτος) Διαλαλούσε το δίκιο της δημοτικής πέρα ως πέρα και την έγγραφε πέρα ως πέρα [...] Πρέπει να τιμηθεί ως ένας από τους πιο μεγάλους προψυχαικούς αποστόλους της ιδέας.»⁴⁰⁸ Ας σημειωθεί πως την εποχή αυτή στο επίκεντρο της Φοιτητικής Συντροφιάς, Συλλόγου που υπερασπίζεται το δημοτικισμό με όργανό του την ομώνυμη εφημερίδα, βρίσκεται το γλωσσικό ζήτημα σε σχέση με τα εκπαιδευτικά θέματα της εποχής.

Το γλωσσικό ζήτημα, που οι απαρχές του ανάγονται στα χρόνια του νεοελληνικού διαφωτισμού, συνιστά το κύριο πεδίο αντιπαραθέσεων του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, οι οποίες πηγάζουν από την ανάγκη αναζήτησης ενός ενιαίου γλωσσικού οργάνου, προκειμένου να συγκροτηθεί η παιδεία του έθνους καθώς και από τη συστηματική καλλιέργεια και προβολή της ομιλούμενης γλώσσας από νέες κοινωνικές

---

⁴⁰⁶ Πυλαρινός (2003) :172

⁴⁰⁷ Αλισανδράτος (1961) :47

⁴⁰⁸ Πεφάνης (2004): 167-168

δυνάμεις, που επιχειρούν να διαχειριστούν με νέους όρους την αγωγή του έθνους.⁴⁰⁹ Ο Λασκαράτος, γαλουχημένος στο επτανησιακό περιβάλλον στο οποίο από νωρίς έχει καλλιεργηθεί η νεοελληνική γλώσσα, δεν μπορεί παρά να ενταχθεί στο άρμα του δημοτικισμού, ακολουθώντας τους πρωτοπόρους Ηλία Μηνιάτη και Βικέντιο Δαμοδό, που θα αναζητήσουν στη λαϊκή γλώσσα το όργανο εκείνο της διάδοσης των ιδεών του διαφωτισμού και της αναγέννησης του έθνους.⁴¹⁰

Πράγματι, η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας είναι η δημοτική, που μοιάζει ωστόσο ακαλλιέργητη αλλά συγχρόνως δυναμική, ώστε να γίνεται τελικά κατανοητή στους αποδέκτες της. Έτσι, στο έργο του συναντώνται τύποι της καθημερινής ομιλίας αλλά και πλήθος ιδιωματικών ή ακόμα και λέξεων της καθαρεύουσας, στο βαθμό όμως που αυτές δε χάνουν τη λειτουργικότητά τους.⁴¹¹ Μέσα από αυτό το ιδιόμορφο γλωσσικό πάντρεμα διακρίνεται ο ρόλος που έχει διαδραματίσει τόσο η επτανησιακή λογοτεχνική παράδοση και η κρητική λογοτεχνία, όσο και η επαφή του ποιητή με το έργο του Σολωμού και του Βηλαρά.⁴¹² Μάλιστα, ο Λασκαράτος, στην επιθυμία του να μελετήσει τη λαϊκή γλώσσα και να εκδώσει μια συλλογή από δημοτικά τραγούδια, θα στραφεί στην πηγή που τροφοδότησε την επτανησιακή παράδοση, την Κρήτη, πραγματοποιώντας εκεί ένα ταξίδι στα 1845.⁴¹³ Στην *Αυτοβιογραφία* θα καταγράψει τις εντυπώσεις από το ταξίδι, ιδιαίτερα από την επαφή του με την πρωτεύουσα και τους Λογιότατους: ««Ευρίσκονταν σε μεγάλον αριθμό στην Αθήνα και ομοίαζαν με μαθητές μόλις βγαλμένους από το γυμνάσιο: απαξιούσαν να μιλούν την κοινή εις το έθνος γλώσσα και προσπαθούσαν να διακρίνονται μιλώντας ένα σχολαστικό τεχνητό ιδίωμα που τους έκανε να θεωρούνται από τον όχλο πρόσωπα μορφωμένα» (58)⁴¹⁴ Μέσα από τον αγώνα του για τη συγκέντρωση των λαϊκών τραγουδιών αναδεικνύεται η αγάπη για τη δημοτική παράδοση και τη γλώσσα του λαού καθώς και η φιλολογική του επάρκεια. Βέβαια, εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως την εποχή που ο Λασκαράτος ταξιδεύει στην

---

⁴⁰⁹ Μπαμπινιώτης (2011) :407-408. Το γλωσσικό ζήτημα θα κορυφωθεί στο ελληνικό μεσοπόλεμο, απασχολώντας σχεδόν όλα τα έντυπα της εποχής, με εκδόσεις, όπως εκείνη της εφημερίδας *Φοιτητική Συντροφιά* ή των λογοτεχνικών περιοδικών, σαν τον *Νουμά*, τον *Πυρσό* και την *Πρωτοπορία*: Καράμπελας (2009): 24-25

⁴¹⁰ Βλ. Πυλαρινός (2003) :169 και Ζερβός (1970) : 30-31

⁴¹¹ Πυλαρινός (2003) : 174

⁴¹² Παπαγεωργίου(1961) :8-9

⁴¹³ Ο Τωμαδάκης εκφράζει την άποψη πως το ταξίδι του Λασκαράτου στην Κρήτη αποσκοπούσε στην εύρεση και μελέτη των ποιημάτων της Κρητικής Σχολής, που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη σε φτηνές λαϊκές εκδόσεις με παραλλαγές από κείμενο σε κείμενο : Λασκαράτος (1983) :158-159

⁴¹⁴ Τελικά θα καταφέρει να συλλέξει λίγα δημοτικά τραγούδια στο διάστημα εκείνου του ταξιδιού, (58) τα οποία δημοσιεύει αργότερα στον *Λύχνο* (αριθμ. 27, 22 Ιουνίου 1861), αντιπαραβάλλοντάς τα με το ποίημα του Σούτσου *Η ποίησης της νεωτέρας Ελλάδος* : Λασκαράτος (1983) :159

Κρήτη, ανάμεσα δηλαδή στα 1830 και 1850, στην πρωτεύουσα η επτανησιακή παράδοση είναι ακόμη ισχυρή και η ποίηση, παρόλη τη ρομαντική υπερβολή της υποτάσσεται στην πολιτική με κυρίαρχο το σατιρικό στοιχείο. Παρόλα αυτά, ο Λασκαράτος, ίσως εξαιτίας της βραχύβιας παραμονής του στην Αθήνα επικεντρώνεται μόνο στο γλωσσικό εξαρχαϊσμό, παραβλέποντας άλλα χαρακτηριστικά της λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου.⁴¹⁵

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, καθώς οι διαφωτιστικές ιδέες υποχωρούν και επανέρχεται η προκατάληψη της φθοράς της ελληνικής γλώσσας από τους ξένους κατακτητές, θα αναζητηθεί στα αρχαία ελληνικά υλικό γλωσσικό για την απόδοση νέων εννοιών, με αποκορύφωμα τον εξαρχαϊσμό της καθαρεύουσας.⁴¹⁶ Το τεχνητό ιδίωμα που δημιουργείται και χρησιμοποιείται κυρίως από τους λόγιους της πρωτεύουσας, συνιστά κατά τον ποιητή, μια εσφαλμένη αίσθηση της γλωσσικής πραγματικότητας που οδηγεί στην αλλοίωση της ζωντανής γλώσσας του λαού: « (Οι Λογιότατοι) καθώς δεν μπορούν και να μιλούν αυτή τη νεκρή γλώσσα, που μελετούν τη γραμματική της, ούτε και να ταιριάξουν αυτή τη γραμματική με τη γλώσσα την ομιλούμενη από το έθνος, έχουν δημιουργήσει ένα τεχνητό ιδίωμα, που δεν είναι ούτε η αρχαία, μήτε η σύγχρονη, παρά ένα ανακάτεμα λίγο εννοούμενο από το λαό.» (58) Ο Λασκαράτος εκφράζεται συχνά απαξιωτικά για τους Λογιότατους που χρησιμοποιούν με θέρμη το τεχνητό ιδίωμα τόσο στην ποίηση όσο και στην πεζογραφία, ενώ με αφορμή την έκδοση των *Στιχουργημάτων* το 1872 θα θεωρήσει υπεύθυνη για τη μειωμένη πρόσληψη του έργου την εμμονή των λογίων στην καθαρεύουσα: «Η γλώσσα που εκείνοι χρησιμοποιούσαν, τόσο στη ποίηση όσο και στο πεζό, δεν ήταν η γλώσσα του έθνους, αλλά ένα μείγμα τεχνητό, κατασκευασμένο στα γραφεία τους [...] Αυτοί οι άνθρωποι συνηθισμένοι στο τεχνητό και άψυχο, δεν θα έβρισκαν πια ευχαρίστηση στο φυσικό και ζωντανό...» (138) Άλλωστε, την εποχή αυτή, και ιδιαίτερα τα χρόνια ανάμεσα στα 1850 και 1880 στην Αθήνα η επιβολή της Αθηναϊκής Σχολής με την εμμονή στην καθαρεύουσα και τον ρομαντισμό είναι απόλυτη.⁴¹⁷

Οι απόψεις του για το γλωσσικό ζήτημα παραμένουν σταθερές σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, χωρίς να επηρεάζονται από τις τάσεις άλλων ομοτέχνων του ή από τους

---

⁴¹⁵ Αγγέλου (1961) :30-32

⁴¹⁶ Μπαμπινιώτης (2011) :407-408

⁴¹⁷ Αγγέλου (1961) :29-30. Μάλιστα, το 1853 θα δημοσιευτεί συστηματοποιημένη η εκδοχή της πλήρους επιστροφής στην αρχαία ελληνική με το έργο του Παναγιώτη Σούτσου, Νέα σχολή του γραφομένου λόγου, ενώ ο περαιτέρω εξαρχαϊσμός της καθαρεύουσας θα απαιτηθεί μέσα από το έργο του Κωνσταντίνου Κόντου, *Γλωσσικά παρατηρήσεις*, στα 1882: Μπαμπινιώτης (2011): 408-409

σφυγμούς της δημοσιότητας.⁴¹⁸ Ο Λασκαράτος θα αντιταχθεί στη μόδα της εποχής που εξιδανικεύει την ποίηση κλασικιστικών προδιαγραφών και θα χρησιμοποιήσει θέματα αντλημένα από τον τόπο του και στιχουργία που δε στηρίζεται στην αρχαία ελληνική παράδοση. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά στην *Αυτοβιογραφία* για την τάση που κυριαρχεί στην ποίηση της περιόδου με την αυστηρότητα των μετρικών σχημάτων: «Αυτοί έχουν στίχους που οι συλλαβές τους μετριούνται με τα δάχτυλα και δίχως να γνιοιάζονται για το αυτί [...] Εις τους στίχους μου δεν υπάρχει τίποτε από αυτό το απολιθωμένο που τόσο αρέσει στους λογιότατους» (139) Επομένως, η ευελιξία στη χρήση των μετρικών μορφών συνιστά πρωταρχικό μέλημα του ποιητή. Συνάμα, ο Λασκαράτος περιγράφει στο αυτοβιογραφικό έργο με γλαφυρό τρόπο την απελπισία και την αηδία που του προκαλούν τα κείμενα των λογίων της εποχής, εξαιτίας του επιτηδευμένου και δυσνόητου ύφους: «...γιατί οι λογιότατοι της Αθήνας με έκαναν να απελπίζομαι με την επιτηδευμένη και δυσνόητη γλώσσα τους. Δεν μπορούσα να διαβάσω και δεν διάβαζα ποτέ τα γραπτά τους που μου προξενούσαν οίκτο και ναυτία.»(147) Ο ποιητής αρκετές φορές παραμελεί την επιμέλεια του ύφους του, για να μπορέσει να εκφραστεί με όλη του τη δύναμη στη δημοτική γλώσσα. Εξάλλου, ο ίδιος ποτέ δε διεκδίκησε ποιητικές δάφνες ή γλωσσικά εύσημα και αυτό φαίνεται από τις αρκετές αρνητικές αποτιμήσεις του έργου του στην *Αυτοβιογραφία*.⁴¹⁹ (68-69, 147)

Ο Λασκαράτος θα επικρίνει το λογιότατισμό και για τη διάβρωση που επιφέρει στην ανθρώπινη σκέψη, όπως αποτυπώνεται στο σονέτο του με τίτλο *Οι Λογιώτατοι*, στο οποίο οι λογιότατοι χαρακτηρίζονται ως φωτοσβέστες του έθνους και συνεχιστές του έργου των βαρβάρων,⁴²⁰ ενώ η άποψη για τη στενή συνάρτηση της δημοτικής γλώσσας με την αναγέννηση του έθνους διατυπώνεται με κορυφαίο τρόπο από τον Διονύσιο Σολωμό στο *Διάλογό* του⁴²¹ Είναι αξιοσημείωτο ότι, την εποχή αυτή, παράλληλα με την εκπαιδευτική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην εθνική σημασία του, ώστε η χρήση της δημοτικής γλώσσας να συνδέεται άμεσα με την πρόοδο του έθνους. Στην *Αυτοβιογραφία* ο συγγραφέας τονίζει τη διαβρωτική δύναμη της καθαρεύουσας: ««Αυτό το σχολαστικό ιδίωμα το απολαμβάνουν μεταξύ τους οι σοφοί, ενώ το σώμα του έθνους μένει στο σκοτάδι» (58) Η γλώσσα που εκείνοι χρησιμοποιούσαν...δεν ήταν γλώσσα του έθνους, την οποίαν εξάλλου με το να βάνονται

---

⁴¹⁸ Πεφάνης (2004) :168

⁴¹⁹ Βλ. και Πυλαρινός (2003) :174

⁴²⁰ Λασκαράτος (1959) :103

⁴²¹ Σολωμός (1986) :12-13 βλ. Πεφάνης (2004) :246-247

να μάθουν στα τόσα σκολειά της γραμματικής, που ξεφύτρωναν στην Ελλάδα, ξεχνούν τη ζωντανή τους γλώσσα..» (138)

Είναι προφανές ότι ο Λασκαράτος αποδέχεται και τον κοινωνικό προορισμό της γλώσσας θεωρώντας το γλωσσικό ζήτημα όχι μόνο φιλολογικό αλλά κυρίως κοινωνικό: «Οι Λογιότατοι ... προσπαθούσαν να διακρίνονται μιλώντας ένα τεχνητό ιδίωμα που τους έκανε να θεωρούνται από τον όχλο πρόσωπα μορφωμένα.(58)[...]Αυτοί οι άνθρωποι...θα έβρισκαν κατώτερο της αξίας τους να γνοιαστούν για πράγματα γραμμένα σε γλώσσα που καθένας μπορεί να καταλάβει. (138) Επειδή, λοιπόν, η γλώσσα αποτελεί το μέσο για το φωτισμό του λαού, η θεώρηση της γλώσσας ως σκοπού και όχι ως μέσου ισοδυναμεί με αλλοίωση της φύσης της και εκφυλισμό της κοινωνικής της λειτουργίας.⁴²² Επομένως, τόσο η καθαρεύουσα όσο και τα άλλα μορφώματα του λογιότατισμού οδηγούν στον κοινωνικό ελιτισμό, αφού μόνο οι λίγοι μπορούν να μιλούν μια τεχνητή γλώσσα, η οποία καθίσταται τελικά όργανο ταξικής διάκρισης και κοινωνικής αδικίας.⁴²³

Με τα παραπάνω δεδομένα είναι λογικό ο Επτανήσιος συγγραφέας να αρχίσει να αποξενώνεται όλο και περισσότερο από το πνευματικό περιβάλλον της πρωτεύουσας, διότι αισθάνεται πως η επιμονή των λογίων στη χρήση ενός άψυχου, τεχνητού γλωσσικού μορφώματος δεν τον εκφράζει λογοτεχνικά. Ιδιαίτερη αξία έχει η επισήμανση πως η έλλειψη μαρτυριών σχετικά με τον αντίκτυπο του έργου του Λασκαράτου στην πρωτεύουσα ως το 1875 δε μας επιτρέπει να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα για τις σχέσεις του ποιητή με τους πνευματικούς κύκλους του κέντρου.⁴²⁴ Βέβαια, αξιοσημείωτη είναι η συνειδητή αποστασιοποίηση του Ροΐδη από το σατιρικό πρόγραμμα του Λασκαράτου, παρόλο που ο τελευταίος τον θεωρεί άξιο συνεχιστή του αναμορφωτικού του έργου.⁴²⁵ Ο Λασκαράτος, μάλιστα, θα εκφράσει το παράπονό του στον εκδότη του Ασμοδαίου, επειδή λογοκρίνει τα κείμενά του.⁴²⁶ Στην *Αυτοβιογραφία* αποτυπώνεται η απόρριψη που αισθάνεται ο Λασκαράτος από τους αθηναϊκούς φιλολογικούς κύκλους: «[...]στην Αθήνα υπάρχει μια Εταιρία, ας πούμε, d' admiration mutuelle από μερικούς συγγραφείς, οι οποίοι έχουν συμφωνήσει να αλληλοεγκωμιάζονται στες εφημερίδες, αλλά εγώ δεν είμαι μέλος της.» (139) Εξάλλου, ο συγγραφέας αηδιασμένος από τα

---

⁴²² Βλ. το άρθρο του Λασκαράτου με τίτλο *Η γλώσσα*, Νουμάς, 1911, αριθμ. 439, σσ. 353β-356 : Πεφάνης (2004) :169

⁴²³ Πεφάνης (2004) :169

⁴²⁴ Αγγέλου (1961) :30

⁴²⁵ Λίκα (2015) :2-3

⁴²⁶ Αγγέλου (1961) :36

επιτηδευμένα γραπτά των λογίων, φαίνεται να αδιαφορεί για τη γνώμη των λογοτεχνικών κριτικών. (147) Δεν είναι τυχαίο ότι η δημιουργία των πρώτων ουσιαστικών δεσμών του συγγραφέα με την πρωτεύουσα θα πραγματοποιηθεί κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν θα αρχίσει να εμφανίζεται η γενιά του 1880 με τα πρώτα σημάδια ανανέωσης της λογοτεχνίας.

Η πρώτη τεκμηριωμένη εκδήλωση ενδιαφέροντος από την Αθήνα θα έλθει από τον φιλολογικό Σύλλογο *Βύρωνα*, το 1874, όταν πλέον αναγνωρίζεται το έργο του Λασκαράτου με τη δημοσίευση της αναθεωρημένης *Στιχουργικής* του.⁴²⁷(112) Αξιοσημείωτη είναι και η πανηγυρική ομιλία του στον Παρνασσό, στα 1884, που επισημοποιεί την καθιέρωσή του στο κέντρο.⁴²⁸ Ο Λασκαράτος, επίτιμο πλέον μέλος του Συλλόγου από το Νοέμβριο του 1873, θα αποστείλει το υπόμνημά του *Σκέψεις επί τής Νεοελληνικής γλώσσης*, προκειμένου να διαβαστεί από το βήμα του Παρνασσού, ενώ και το *Δοκίμιον Ποιητικής* του δημοσιεύεται στο περιοδικό του Συλλόγου.⁴²⁹ Παρατηρούμε ότι, λίγο πριν την εμφάνιση της γενιάς του 1880, έχει ήδη επιτευχθεί κάποιος μετριάσμος του άκρατου αθηναϊκού ρομαντισμού με την επιρροή των Επτανήσιων λογοτεχνών. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται το ενδιαφέρον που αρχίζει να δείχνει το αθηναϊκό κοινό και η κριτική για τον Λασκαράτο.⁴³⁰ Καθώς, όμως, η *Αυτοβιογραφία* τελιώνει απότομα στα 1883, δεν είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε την απήχηση του έργου του μέσα από αυτήν.

Εν κατακλείδι, ο Λασκαράτος αναδεικνύεται υπέρμαχος του δημοτικισμού και σφοδρός πολέμιος του λογιοτατισμού, όπως φαίνεται από το σύνολο του έργου, και ειδικότερα από τις σελίδες της *Αυτοβιογραφίας*. Παρόλο που ο ίδιος χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα, την τροποποιεί, με αποτέλεσμα να αποκτά απρόοπτη ζωντάνια και λειτουργικότητα,⁴³¹ ενώ η χρήση ιδιωματισμών, που δεν αντανakλούν αυτό καθαυτό το ιδίωμα της Κεφαλλονιάς, αλλά περισσότερο μια γλώσσα πιο προσωπική με απόχρωση κεφαλλονίτικη, τον διαφοροποιούν από τους συγχρόνους του επτανήσιους λογοτέχνες.⁴³² Από την άλλη, η θέρμη με την οποία υπερασπίζεται τη δημοτική γλώσσα

---

⁴²⁷ Αγγέλου (1961) :8-9

⁴²⁸ Αυτόπτης μάρτυρας ο Ξενόπουλος θα αναφέρει με μια δόση υπερβολής το γεγονός: «Ποτέ ο Παρνασσός δεν εγέμισε όσο το βράδι εκείνο που, ύστερα απ' όσα έγραφαν επί ημέρες για τη ζωή του και για το έργο του οι εφημερίδες, επρόκειτο να εμφανισθή και να ομιλήση ο ίδιος : Μοσχονάς (1981) βλ. και Ζώρας (1993) :143-145

⁴²⁹ Ζώρας (1993): 137-138

⁴³⁰ Ζώρας (1993): 142

⁴³¹ Πυλαρινός (2003) :174

⁴³² Ζερβός (1970) :31

τον καθιστά πρωτοπόρο του γλωσσικού ζητήματος, όπως διαφαίνεται και από δυο άρθρα για το γλωσσικό ζήτημα που έγραψε το 1884 και 1885 με τίτλο *Περί γλώσσης και Η γλώσσα αντίστοιχα*.⁴³³ Ως εκ τούτου, η γενιά του 1880, η οποία θα θέσει ως στόχο την καλλιέργεια της παράδοσης και της λαϊκής γλώσσας, δεν μπορεί παρά να τιμήσει τον Λασκαράτο, τον σημαντικότερο εκπρόσωπο της γλωσσικής παράδοσης την εποχή εκείνη.⁴³⁴ Άλλωστε, οι λογοτέχνες της λεγόμενης Νέας Αθηναϊκής Σχολής οφείλουν τελικά πολλά στον απόγονο του σολωμικού κύκλου, αλλά πρόδρομο γι' αυτούς Λασκαράτο.⁴³⁵

4.4 Κοινωνικοί και θρησκευτικοί προσδιορισμοί στην Αυτοβιογραφία- Οι αντιφάσεις τους

Ο Λασκαράτος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τη δράση του στο πλαίσιο μιας πολιτισμικής και ιστορικής συνέχειας, γι' αυτό μέσα από το έργο του στοχεύει στην αναμόρφωση της κοινωνίας, αναλαμβάνοντας το ρόλο του εντεταλμένου ευεργέτη της.⁴³⁶ Μάλιστα, η επαφή του με ένα δίκτυο πνευματικών ανθρώπων, κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ευρώπη αλλά και κατά τα μικρά διαστήματα παραμονής του στο εξωτερικό, θα τον φέρουν πιο κοντά με τα ευρωπαϊκά ρεύματα του 19ου αιώνα, γεγονός που θα τον οδηγήσει στην υπερκέραση της τοπικότητας στο έργο του όσον αφορά τις θρησκευτικές απόψεις του και τους κοινωνικούς του προβληματισμούς. Στα πλαίσια αυτά, είναι λογικό να αναπτυχθεί ένας θρησκευτικός φιλελευθερισμός και ορθολογισμός στις ιδέες του Λασκαράτου.⁴³⁷ Από την άλλη, όμως, παρατηρούμε μια αντίφαση στην έκφραση της κοινωνικής του ευαισθησίας που εκδηλώνεται άλλοτε με μια ελευθερία *sui generis* και άλλοτε με έναν αριστοκρατικό συντηρητισμό.⁴³⁸

Ο Λασκαράτος, αντίθετα με τις απόψεις της κοινωνίας και του κλήρου, που αμφότεροι τον κατηγορήσαν για αθεϊσμό, ομολογεί με κάθε ευκαιρία την πίστη του στο Θεό.⁴³⁹ Άλλωστε δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στις λίγες μεταφράσεις που έκανε προτίμησε τους βίους των αγίων Χρυσοστόμου και Βασιλείου.(113) Στην *Αυτοβιογραφία* με θρησκευτική ευλάβεια επιβεβαιώνει την πίστη του στην υπέρτατη ιδέα του θείου: «Οι

---

⁴³³ Πεφάνης (2004) :169-170

⁴³⁴ Αγγέλου (1961) :32

⁴³⁵ Πεφάνης (2004) :170

⁴³⁶ Λασκαράτος (1983) :20-21

⁴³⁷ Αλισανδράτος (1961) :43 Για τη θρησκευτική θέση του Λασκαράτου βλ, και Αλιβιζάτος (1961) :2-5

⁴³⁸ Πυλαρινός (2003) :169-170

⁴³⁹ Αλισανδράτος (1961) :43-44

πεποιθήσεις μου για τη θεότητα μου απαγορεύουν να σκύψω το μέτωπο σε άλλον από το Θεό. Μπροστά από το Θεό σβήνομαι και μηδενίζομαι, αλλά ύστερα από αυτόν, ότι άλλο έχει υπάρξει εις τον κόσμο ανήκει στη δημιουργία, οφείλει να λατρεύει και όχι να λατρεύεται.» (56-57) Η βαθιά θρησκευτικότητα του διαφαίνεται και από τις επικλήσεις του στο Θεό σε στιγμές ψυχικής δοκιμασίας: «Έλεγα ότι το 1863 ευρισκόμουν, με τη χάρη του θεού, κύριος του πεδίου της μάχης εναντίον στα κακά πνεύματα που επί τόσον μακρόν χρόνον μου είχαν κινήσει πόλεμο. (104) Στο τέλος, μάλιστα, του έργου ο συγγραφέας δε θα παραλείψει να ευχαριστήσει το Θεό για την παρουσία και τη βοήθειά του στον πολύχρονο βίο του. ⁴⁴⁰ Στο σημείο αυτό ταυτόχρονα διαπιστώνεται η πεποίθηση του Λασκαράτου για τη μετά θάνατον ζωή: «Σήμερα στο 87ο χρόνο της ηλικίας μου ευχαριστώ το Θεό για όσα μου πρόσφερε...και ελπίζω στην πατρική του καλοσύνη πως θα είναι μαζί μου στην άλλη ζωή.»⁴⁴¹ Την πίστη του στην αθανασία της ψυχής τη βλέπουμε και στο έργο που θα επιφέρει τον αφορισμό του, τα *Μυστήρια της Κεφαλονιάς*: «Και πιστεύω πως όποιος ζει ευαγγελικά, εκείνος, θέλουνε- δε- θέλουνε οι παπάδες, θα πάη στον Παράδεισο.»(Μ.τ.Κ. 107)

Μέσα από τη μελέτη του έργου του διαπιστώνεται πως η προσωπικότητα του Λασκαράτου «πάλλεται από θρησκευτική συγκίνηση και στοχασμό»,⁴⁴² καθώς τα θέματα που αφορούν το Θεό, τη θρησκεία και τη θεολογία επανέρχονται πολλές φορές στα κείμενά του. Στην *Αυτοβιογραφία* θα επιχειρήσει να θέσει τους προβληματισμούς του για σημαντικά θεολογικά ζητήματα, τα οποία συναντώνται στα κείμενα των ευαγγελίων και των Πατέρων της Εκκλησίας. Με αφορμή τη μετάφραση του βίου του Ιωάννη του Χρυσόστομου, η οποία θα τον οδηγήσει σε σύγκρουση με τον βαρόνο d' Everton, ο Λασκαράτος θα μιλήσει για την παραποίηση του λόγου του Χριστού στα εκκλησιαστικά κείμενα, πρακτική που επικρατεί κυρίως κατά τα μεσαιωνικά χρόνια, ή για την υποχρέωση αμφισβήτησης θέσεων των εκκλησιαστικών Πατέρων: «Ο βαρώνος είναι ένας άνθρωπος δογματικός και πιστεύει ότι...μπροστά σε έναν άγιο Πατέρα της Εκκλησίας, οι συνειδήσεις χρωστάνε να σβήσουν και τα πνεύματα να μένουν κλειστά. Ότι τα εκκλησιαστικά βιβλία, ύστερα από την άπειρη κακομεταχείριση που τους έκαμε η βαρβαρότητα του μεσαίωνα, φέρουν απaráλλακτο και γνήσιο στες σελίδες τους το λόγο του Χριστού...» (113) Παρατηρούμε ότι τα στοιχεία που συγκροτούν τη θρησκευτική του

---

⁴⁴⁰ Λασκαράτος (2016) :112

⁴⁴¹ Λασκαράτος (2016) :112

⁴⁴² Αλισανδράτος (1961) :43

συνείδηση είναι πάνω από δόγματα και παραλλαγές⁴⁴³, γεγονός που αποδεικνύεται και από το περιεχόμενο των κατηγοριών του κακουργιοδικείου που παρατίθενται στην *Αυτοβιογραφία*. (125)

Η βαθιά θρησκευτικότητα του Λασκαράτου τον οδηγεί στο συμπέρασμα πως η εκδοχή του χριστιανισμού που εστιάζει στην τυπολατρία τραυματίζει το θρησκευτικό αίσθημα και αποδυναμώνει την πίστη: Στην *Αυτοβιογραφία*, καθώς περιγράφει τις συνθήκες συγγραφής των *Μυστηρίων*, αναφέρεται σε αυτήν την τυπολατρία: «Σκεφτόμαστε για μερικές μισοβάρβαρες συνήθειες, για μια θρησκεία των τύπων χωρίς ψυχή, δίχως θεία πνοή μέσα της.» (72) Επομένως, ο Λασκαράτος δε μένει προσκολλημένος σε δόγματα, τα οποία θεωρεί πως υποδουλώνουν τη σκέψη των πιστών, ενώ στην *Αυτοβιογραφία*, με αφορμή τη δίκη του με τη Σύνοδο, θα προσπαθήσει με επιχειρήματα να αμφισβητήσει τις θεμελιακές αρχές της Εκκλησίας: «...εβάλθηκα αμέσως να προετοιμάσω...μια δημόσια εξέταση των προδοσιών της Εκκλησίας, των υποθετικών της αξιωμάτων και της αυθάδους έπαρσης των παπάδων απέναντι στην τυφλή πίστη του κόσμου.» (127) Μάλιστα, στα *Μυστήρια* θα εκφράσει την αδιαφορία του για τα εκκλησιαστικά δόγματα: «εγώ δεν πιστεύω πως όποιος δεν ηξέρει θεολογία... εκείνος θα πάη στην Κόλαση. Εγώ πιστεύω πως είναι αδιάφορο δια τον Θεόν αν ένας καλός άνθρωπος νομίζει πως η θεότητα διαιρείται π.χ. σε δώδεκα πρόσωπα.» (Μ.τ. Κ. 108)

Οι θρησκευτικές απόψεις του Λασκαράτου δείχνουν επηρεασμένες τόσο από το φιλοσοφικό ορθολογισμό του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού όσο και από το φιλελευθερισμό της εποχής, ειδικά με τις ιδέες της Γαλλική Επανάστασης.⁴⁴⁴ Στα *Μυστήρια* ο συγγραφέας θα συνδέσει πολλές φορές την έννοια της θεότητας με τον Ορθό Λόγο.⁴⁴⁵ Αυτή η πίστη του στην ορθή λογική θα τον οδηγήσει σε διαφοροποίηση από το επίσημο δόγμα της Ορθοδοξίας και τις λατρευτικές της παραδόσεις. Άλλωστε, ο συγγραφέας θεωρεί τον εαυτό του περισσότερο οπαδό της θρησκείας του Χριστού. Μέσα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί, για να ανασκευάσει τις εκκλησιαστικές κατηγορίες, αποδεικνύεται η προσήλωσή του στις αρχές του Χριστού και στο λόγο του Ευαγγελίου, καθώς και η πεποίθησή του για την ανάγκη ουσιαστικής επιστροφής της ορθόδοξης εκκλησίας στις χριστιανικές αξίες: « Εκάλεσα, είπα, τον ορθόδοξο κλήρο και τους ορθόδοξους λαούς να

---

⁴⁴³ Αλισανδράτος (1961) :43

⁴⁴⁴ Αλισανδράτος (1961) :43

⁴⁴⁵ «Ο Θεός φωτίζει δια μέσου του Ορθού Λογικού και της συνείδησης όλους εκείνους όπου δεν καταφρονούνε το συμφέρον τους ή την ανοησία τους. Μ' αλλοίμονο! οι περισσότεροι δεν έχουνε γνωριμία με το λογικό τους, και δεν μιληόνται με τη συνείδησή τους!...» (Μ.τ.Κ. 96)

επιστρέψουν εις τη θρησκεία του Χριστού, από την οποία τους θεωρούσα παραστρατημένους.» (124) Ο διάλογός του με τον αρχιδιάκονο του επισκόπου που παρατίθεται στην *Αυτοβιογραφία* είναι ενδεικτικός για τη διαφορετική προσέγγιση του Λασκαράτου ως προς τα ζητήματα θρησκείας και θρησκευτικής παράδοσης σε σχέση με τους εκπροσώπους της ορθοδοξίας: «Ο λαός πιστεύει πως το λάδι αυτό θεραπεύει μερικές αρρώστιες, και αν αφαιρέσουμε τούτο, αν αφαιρέσουμε εκείνο...τότε τι απομένει από τη θρησκεία;» «Τότε», είπα εγώ «απομένει η θρησκεία του Χριστού.» (76) Ως εκ τούτου, ο συγγραφέας θα κατηγορηθεί για ταύτιση απόψεων με θέσεις της Αγγλικανικής Εκκλησίας και για προσπάθεια προσηλυτισμού των ορθοδόξων πιστών στο δόγμα των Διαμαρτυρόμενων: «Α», είπε, (ο αρχιδιάκονος) «η θρησκεία του Χριστού όπως την αντιλαμβάνονται οι διαμαρτυρόμενοι» [...] «Κατάλαβα», είπε, «θα θέλατε να γκρεμίσετε την υπάρχουσα θρησκεία και να στήσετε μια θρησκεία δική σας.» (77) Ο Λασκαράτος θα στοχοποιηθεί για τον ίδιο λόγο και μέσα από την εφημερίδα του Λομβάρδου, *Φωνή του Ιονίου*. (86)

Στο σύνολο του λασκαράτειου έργου διαπιστώνουμε την προσήλωση του συγγραφέα σε μια αποστολή που συνδέεται με τον δυτικής προέλευσης ιδιότυπο ορθολογισμό του.⁴⁴⁶ Για τον Λασκαράτο αυτό που έχει σημασία είναι η αναζήτηση της αλήθειας και η αποδέσμευση της θρησκευτικής σκέψης από την πλάνη: «Για με...εκείνο που περισσότερο εγέμιζε την καρδιά και την ψυχή μου ήταν το ζήτημα του δικαιώματος να προβάλλει κανείς την αλήθεια και η ελευθερία της συνείδησης απέναντι στον θρησκευτικό απολυταρχισμό.» (126-127) Η μετάδοση της αλήθειας στους άλλους αποτελεί για τον ίδιο επιτέλεση μιας αποστολής,⁴⁴⁷ εξαιτίας της οποίας ο συγγραφέας θα υποστεί δοκιμασίες και δημόσιους εξευτελισμούς, αλλά δε θα λυγίσει: «Θα πάρω μαζί μου στον τάφο το καύχημα να έχω υποστεί όλες τις δοκιμασίες [...] Ποτέ δεν εκλονίστηκε η καρδιά μου, ποτέ δεν προδόθηκε ο χαρακτήρας μου. Μια δύναμη υπεράνθρωπη με κυβερνούσε και με οδηγούσε: η Αλήθεια.» (135) Ο Λασκαράτος πιστεύει πως ανήκει στους λίγους που, λόγω των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του και κυρίως χάρη στη μόρφωσή του, έχει την ικανότητα να φέρει εις πέρας την εντεταλμένη αποστολή του. (127) Μάλιστα, στην *Αυτοβιογραφία* σημειώνεται η επιτυχημένη έκβαση αυτής της αποστολής. (117)

---

⁴⁴⁶ Λασκαράτος (1983) :24-25

⁴⁴⁷ Λασκαράτος (1983) :25

Ο Λασκαράτος θα επικεντρωθεί στο έργο του σε έναν αγώνα ενάντια σε δύο κυρίως «θηρία», όπως λέει χαρακτηριστικά στα *Μυστήρια*, την πλάνη και την ανοησία. (Μ.τ.Κ. 106) Ο ποιητής εκτιμά πως με την έλλειψη θρησκευτικής πίστης ο άνθρωπος απομακρύνεται από την ηθική, με αποτέλεσμα να οδηγείται στη θρησκευτική και πολιτική αγυρτεία, ενώ με την ανοησία του όχλου δημιουργούνται κατάλληλες συνθήκες για την οριστική επιβολή της πλάνης και της δημαγωγίας.⁴⁴⁸ Στην *Αυτοβιογραφία* αναφέρεται πολλές φορές στη θρησκευτική αγυρτεία: «Οι εχθροί μου, επίσης, για κακή μου τύχη...ήσαν κρυμμένοι κάτω από την υποκρισία και είχαν το γόητρο του ιερατικού ενδύματος [...] Τότε οι παπάδες εξαπάτησαν το λαό λέγοντάς του ότι στα Μυστήρια της Κεφαλονιάς βλαστημούσα τον Ιησού Χριστό και την Παρθένα.» (117) Μάλιστα, στο αυτοβιογραφικό κείμενο τονίζεται συχνά η σύμπραξη εκπροσώπων της θρησκείας και της πολιτικής, με σκοπό την χειραγώγηση του πλήθους και την εξόντωση του συγγραφέα. (74-75, 83, 117)

Συνάμα, ο Λασκαράτος ταυτίζει τη θρησκεία με τον ηθικό νόμο που επιβάλλει η συνείδηση και το ευαγγέλιο,⁴⁴⁹ καθώς για τον ποιητή ο χριστιανισμός συνιστά τη θρησκεία της αρετής. Στα *Μυστήρια* παραθέτει τα βασικά χαρακτηριστικά της χριστιανικής θρησκείας, την αγάπη και την ηθική αρετή: « Πραγματικώς η θρησκεία του Χριστού... σύγκειται από δύο στοιχεία, 1ον Ευγνωμοσύνη και αγάπην προν τον Θεόν, 2ον Αρετής εις τες κοινωνικές σχέσεις» (Μ.τ.Κ. 99-100) Επειδή είναι πεπεισμένος για τη δική ηθική τελειότητα,⁴⁵⁰ συχνά τονίζει την ηθική του υπεροχή έναντι των αντιπάλων του: «Αλλά όταν οι πρώτοι της κοινωνίας ενωμένοι με την κυβέρνηση και τον κλήρο, σηκώνουν τον όχλο εναντίον ενός ατόμου που δεν μπορούν νόμιμα να θίξουν, δεν είναι τούτο μια αναγνώριση της ειλικρίνειας και του δίκιου του κι ακόμα μια ηθική υπεροχή του απέναντί τους;» (75) Μάλιστα, όπως φαίνεται από τα βασικά σημεία της απόκρισής του στη Δίκη του 1869, τα οποία παρατίθενται στην *Αυτοβιογραφία*, προτρέπει τους κατηγορούς τους στη μίμηση των δικών του υποδειγματικών ηθών. (124) Η επίγνωση της ηθικής του αρτιότητας θα τον ωθήσει εν τέλει σε έναν ανηλεή αγώνα ενάντια στην ανηθικότητα του κλήρου και των πολιτικών. (73) Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο διμέτωπος αγώνας του Λασκαράτου είναι λογικό να επιφέρει τον κοινωνικό διωγμό και τον αφορισμό του από την εκκλησία: «Συκοφαντημένος τότε από τους απελπισμένους

---

⁴⁴⁸ Αλισανδράτος (1961) :45

⁴⁴⁹ Αλισανδράτος (1961) :50

⁴⁵⁰ Λασκαράτος (1983) :27-28

για το ξεσκέπασμά τους παπάδες και καταδιωκόμενος από τον ανόητο όχλο, που είχα την πρόθεση να βοηθήσω...κατέφευγα στη Ζάκυνθο.» (75)

Το θέμα του αφορισμού⁴⁵¹ θα επηρεάσει τη διαμόρφωση της διανοητικής προσωπικότητας του Λασκαράτου. Στην *Αυτοβιογραφία* περιγράφεται γλαφυρά ο μεσαιωνικού τύπου αφορισμός που θα κλιμακώσει τον αντικληρισμό του με τη μετέπειτα δημοσίευση της *Απόκρισης εις τον Αφορεσμό του 1868*⁴⁵²: «...με αφόρισαν με επισημότητα, με μεγάλη καμπανοκρουσία, όλες οι καμπάνες του τόπου να σημάνουν νεκρικά από τες 6 το πρωί μέχρι τες 12 το μεσημέρι! Και μόνο μου πρότειναν ...εγώ να κάψω όλα τα αντίτυπα του βιβλίου μου και εκείνοι να με συγχωρήσουν!...» (73) Ο Λασκαράτος αποκαλύπτει με σαρκαστική διάθεση τις πραγματικές προθέσεις του κλήρου πίσω από την πράξη του αφορισμού: « Το να αποσύρω τις δήθεν βλασφημίες διόλου δεν τους ενδιέφερε. Μια χριστιανική μετάνοια...δεν τους ενδιέφερε επίσης. [...] σε τίποτε άλλο δεν απέβλεπαν παρά στο να σταματήσουν τη δημοσίευση των εντροπών τους.» (73) Ταυτόχρονα, από το παραπάνω χωρίο διαπιστώνεται η έμφαση που δίνει ο συγγραφέας στην αξία της χριστιανικής μετάνοιας, σε αντίθεση με τους εκπροσώπους της εκκλησίας. Ο Λασκαράτος θα επιμείνει στην άποψη περί μεσαιωνικού χαρακτήρα της ποινής του και σε άλλο σημείο της *Αυτοβιογραφίας*: «Φανερή απόδειξη ότι αυτός ο μεσαιωνικός αφορισμός δεν είναι τώρα πλέον για μας παρά ένας γελοίος αναχρονισμός.» (112) Στο αυτοβιογραφικό έργο περιγράφονται όσα σχετίζονται με τον αφορισμό, ο δριμύς αγώνας που εξαπολύει εναντίων των κατηγορών, τα όπλα που χρησιμοποιεί, προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του αλλά και οι συνέπειες του αφορισμού τόσο για τον ίδιο όσο και για το οικογενειακό του περιβάλλον.

Καθώς ο συγγραφέας έχει ακλόνητη πίστη στην αναγκαιότητα του αγώνα, θα κορυφώσει την πολεμική του μέσα από τις σελίδες δύο έργων, της *Απόκρισης* και του βιβλίου *Η Δίκη μου με τη Σύνοδο*, στο οποίο περιγράφονται όσα ακολούθησαν στο Κακουργιοδικείο μετά από καταγγελία της Ιεράς Συνόδου. Μάλιστα, *Η Απόκριση*, γραμμένη τον καιρό του διωγμού και δημοσιευμένη μετά από δώδεκα χρόνια, αποτελεί, κατά τον συγγραφέα, έργο που στοχεύει στην κοινωνική ωφέλεια: «Σ αυτήν ύστερα περιλήφθηκαν προτροπές και αισθήματα θρησκευτικά, που είμαι βέβαιος, δεν θα

---

⁴⁵¹ Το κείμενο του αφορισμού έχει τίτλο *Στηλίτευσις κατά του ασεβούς βιβλιαρίου επιγραφομένου «Τα μυστήρια της Κεφαλληνίας του Ανδρέου Τ. Λασκαράτου»*: Λασκαράτος (1959) :199-202

⁴⁵² Την ίδια χρονιά με τη Στιχουργική, ο Λασκαράτος ξανατυπώνει τον *Αφορεσμό των Μυστηρίων* που είχε πρωτοεκδοθεί το 1856, προκειμένου να αναζωπυρωθεί η αντιπαράθεση με την Εκκλησία: Λασκαράτος (1983) : 112, ενώ το 1868 δημοσιεύει την *Απόκριση στον Αφορεσμό του 1856*.

λείψουν να είναι ωφέλιμα σ' αυτήν την έσχατη μερίδα του ανθρώπινου γένους που αποτελεί το έθνος μου.»(116) Το κείμενο αποστέλλεται στην Ιερά Σύνοδο, ίσως για να πάρει το ζήτημα νέες διαστάσεις, τώρα που τα Επτάνησα ανήκουν στο Ελληνικό Βασίλειο και τα πράγματα έχουν αλλάξει: «Εις τα 1856 όλες οι συνθήκες μου ήσαν ενάντιες. Εις τα 1868 οι συνθήκες όλες μου ήσαν ευνοϊκές.» (117) Στην *Αυτοβιογραφία* περιγράφονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες προέκυψε η σύνθεση και έκδοση του έργου: «Στες πρώτες σαράντα μέρες από το φτάσιμό μου εις το Λονδίνο, γράφτηκε η απόκρισή μου [...] Όχι λίγες στάθηκαν οι αιτίες που με εμπόδισαν να την τυπώσω αμέσως [...] Οι τυπογράφοι ... δεν καταλάβαιναν τους ελληνικούς χαρακτήρες [...] Αυτή μόνη η δυσκολία θα ήταν αρκετή, έστω κι αν δεν υπήρχε το μέγεθος της δαπάνης.» (78) Παρόλο που ο ποιητής θα κρατήσει το κείμενο αδημοσίευτο για δώδεκα χρόνια, προσθέτοντας συνεχώς σε αυτό παραπομπές και σημειώσεις, δε θα καταφέρει να του δώσει μια πιο φροντισμένη δομή. Άλλωστε, η *Απόκριση* αποτελεί περισσότερο ένα «έξοχο ντοκουμέντο ηθικού σθένους»,⁴⁵³ «το πιο εύγλωττο πεζό του Λασκαράτου, τόσο τεχνικό στην ειρωνεία, στη σάτιρα και στο ύφος, ώστε να διαβάζεται σαν έργο τέχνης.»⁴⁵⁴

Πέρα, όμως, από τον αντικληρικό του αγώνα, ο Λασκαράτος θα πολεμήσει μέσα από το έργο του εκείνες τις δοξασίες και τα λαϊκά έθιμα που θεωρεί ότι αντιστρατεύονται τον πολιτισμό, υποβιβάζοντας τους ανθρώπους σε άβουλο όχλο.⁴⁵⁵ Έτσι, από πολύ νωρίς θα καυτηριάσει το σύνολο των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών της Κεφαλονιάς: «Πολύν καιρό πριν είχα κηρυχτεί εναντίον εις τες προλήψεις και τες οπισθοδρομικές συνήθειες του τόπου μου.» (61) Στην *Αυτοβιογραφία* θα συνδέσει τις προλήψεις με την κατώτερη κυρίως τάξη και την πρακτική των ορθόδοξων κληρικών: « Είναι μέσα στες προλήψεις του όχλου μας ότι οι καθολικοί παπάδες συντομεύουν... το τέλος του ετοιμοθάνατου με ένα σκοινί στο λαιμό. Απ' αυτήν τη χονδροειδή πρόληψη...είναι απαλλαγμένη η ανώτερη τάξη της κοινωνίας μας. Μα είναι ύστερα να θαυμάζεις το πώς τόσο η μία τάξη όσο και η άλλη δεν βλέπουν πως απεναντίας οι ορθόδοξοι παπάδες είναι εκείνοι που συντομεύουν το τέλος των ετοιμοθανάτων μας, αν όχι με σκοινί στο λαιμό, αλλά με φόβους.» (93) Στην *Αυτοβιογραφία* συχνά σημειώνεται με γλαφυρό τρόπο η γραφικότητα των θρησκευτικών Μυστηρίων. Έτσι, ο Λασκαράτος θα περιγράψει με λεπτομέρειες τη διαδικασία του ευχελαίου, παρομοιάζοντάς τη με θεατρική παράσταση και σχολιάζοντας την παρουσία των παπάδων που τρομοκρατεί τον ετοιμοθάνατο: «Το

---

⁴⁵³ Αλισανδράτος(1961) :58

⁴⁵⁴ Ζερβος (1970) : 23 βλ. και Αλισανδράτος (1961) : 58

⁴⁵⁵ Λουκάτος (1961) :16

ευχέλαιο είναι μια μακρά και θεαματική νεκρώσιμη ιεροπραξία...ολόγυρα από το κρεβάτι του ετοιμοθάνατου...όπου τον μεταχειρίζονται σαν πεθαμένο...ενώ εκείνος βλέπει και αισθάνεται τα πάντα...ένα είδος δικής του κηδείας!» Μάλιστα, ο Λασκαράτος, θέλοντας να επικρίνει τον τρόπο τέλεσης του Μυστηρίου θα χρησιμοποιήσει βαρείς χαρακτηρισμούς, παραλληλίζοντας το ευχέλαιο με δολοφονία. (95) Και η κηδεία κρίνεται μέσα από ένα θεατρικό πρίσμα:⁴⁵⁶ «Όποιος πεθάνει στο Ληξούρι δίνει διασκέδαση και θέαμα δημόσιο στον τόπο, ντυμένος με τα επίσημά του, αν είναι άντρας και άρχοντας [...] Φέρεται ύστερα εν πομπή [...] και όλα τα παράθυρα και οι ταράτσες παντού γεμάτες από κόσμο για να ιδεί το πανηγύρι!» (96) Επομένως, ο Λασκαράτος μέσα από το σαρκασμό και την ειρωνεία εκφράζει την αντίθεσή του κυρίως στην υπερβολή των λατρευτικών εκδηλώσεων και στον εκφυλισμό του θρησκευτικού βιώματος.

Επικριτική είναι, επίσης, η στάση του απέναντι στη λατρεία των εικόνων και των λειψάνων των αγίων. Στο διάλογο με τον παπά Ρακατζή διαφαίνεται η διαφορετική προσέγγιση του ποιητή στο ζήτημα των εκκλησιαστικών παραδόσεων, η οποία επικεντρώνεται στη λογική και όχι στο συναίσθημα: «...είπα ότι αυτά τα λείψανα είναι ύλη και βρώμα [...] δεν είναι παρά βεβαίωση πραγμάτων θετικών που πέφτουν εις τες αισθήσεις.» (119) Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται μια έντονη νοησιαρχία στο λόγο που απευθύνει ο συγγραφέας στον εκπρόσωπο της εκκλησίας. Βέβαια, ο Λασκαράτος δεν κρατά ίδια στάση για όλα τα έθιμα του λαού. Καθώς η σκέψη του κυριαρχείται από έντονο ορθολογισμό, θα επιχειρήσει να κατατάξει τα έθιμα με βάση το βαθμό της λογικότητάς τους, όπως φαίνεται από το απόσπασμα του *Λύχνου*: « Η Κεφαλονιά σήμερα είναι σύμφωνη και αποφασισμένη να βάλει εμπρός της όλα μας τα πατροπαράδοτα...και να κρατήσει από αυτά όσα συμφωνούν με την αλήθειαν του Θεού και με τον βαθμό της σημερινής εξευγένισης.»⁴⁵⁷ Γι' αυτό δεν παραλείπει να δώσει τη δική του λογική ερμηνεία στα μεταφυσικά φαινόμενα και τα θαύματα, όπως γίνεται αντιληπτό από το όραμα που περιγράφει στην *Αυτοβιογραφία*: « Αυτού του είδους οι νευρικές προσβολές συνίσταντο σε ένα αίσθημα εσωτερικού χάους κι έναν παρόλογο φόβο για ό,τι με περιέβαλλε. [...] Επομένως όφειλα να αποδώσω αυτό το όραμα στην υπερβολικά διεγερμένη φαντασία μου από τον νευρικό κλονισμό. (54-56) Από την άλλη, υπάρχουν και έθιμα για τα οποία

---

⁴⁵⁶ Πεφάνης(2004) :198

⁴⁵⁷ Λουκάτος (1961) :16

κρατά μια πιο αντικειμενική στάση, χωρίς δηλαδή να φαίνεται ξεκάθαρα, αν τα ειρωνεύεται ή τα επαινεί.⁴⁵⁸(51)

Ο Λασκαράτος, επιχειρεί να αναλάβει το ρόλο του κοινωνικού αναμορφωτή, επειδή θεωρεί τον εαυτό του νεωτεριστή και προοδευτικό, γεγονός που θα τον φέρει σε σύγκρουση με την οπισθοδρομική επτανησιακή κοινωνία: «Το φέρσιμό μου...εφαινετο τώρα πλέον σαν το φέρσιμο ενός νεωτεριστή, ιδιότητα μισητή και απεχθής από όλες τις τάξεις του τόπου μου, εξαιτίας του απόλυτα στάσιμου πνεύματος της εποχής.» (62) Πράγματι, θα τολμήσει να αντιταχθεί σε όλες εκείνες τις αναχρονιστικές συνήθειες των συμπολιτών του, αρχικά μόνος του και μετά το γάμο με τη συνδρομή της γυναίκας του. Στην *Αυτοβιογραφία* περιγράφονται με γλαφυρότητα και σαρκασμό αρκετά έθιμα της εποχής, όπως τυπικές κοινωνικότητες που αφορούν στο γάμο ενός ζευγαριού, αλλόκοτες συνήθειες που σχετίζονται με τη φροντίδα των βρεφών και τον καλλωπισμό των παιδιών ή ακόμα και κοινωνικές διακρίσεις σε κοσμικές εκδηλώσεις: « Εγώ πρώτος, π.χ., δεν εδέχτηκα, την επομένη του γάμου μου επισκέψεις [...] Εμείς πρώτοι πλύναμε τα παιδιά μας!... και δεν τα εδέσαμε στες φασκιές σαν αιγυπτιακές μούμιες ... και εκόψαμε ύστερα, όσον ήσαν μικρές, τα μαλλιά των κοριτσιών μας και τα εντύναμε με κοντά φορέματα μέχρι την εφηβική τους ηλικία [...] Μια σάλα από κυρίες καθήμενες τριγύρω με τα καθίσματα απομακρυσμένα από τον τοίχο όσο αρκούσε για να αφήνει καταφύγιο στες υπηρέτριες...και τες γυναικούλες της γειτονιάς. (62-65) Ο Λασκαράτος θα χαρακτηρίσει τις συνήθειες της ιδιαίτερης πατρίδας του «μισοβάρβαρες», (72) ενώ δε θα παραβλέψει να αναγνωρίσει την πολιτισμική υπεροχή του Αργοστολίου σε σύγκριση με το οπισθοδρομικό Ληξούρι. (65) Αποτέλεσμα της μεταρρυθμιστής του προσπάθειας θα είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός και αφορισμός του, τον οποίο είχε προβλέψει, (63) ενώ θα χρειαστεί να περάσουν πολλά χρόνια, για να αποδεχτεί η κοινωνία και να αναγνωρίσει τις καλές προθέσεις του. (118) Επειδή σκοπός του Λασκαράτου αποτελεί η κοινωνική διόρθωση, ο συγγραφέας θα χρησιμοποιήσει τη σάτιρα, προκειμένου να πολεμήσει την κοινωνική παρακμή.⁴⁵⁹

Συνάμα, ο Λασκαράτος θα περιγράψει με ακρίβεια τα κακώς κείμενα της επτανησιακής κοινωνίας, και ιδιαίτερα της Κεφαλονίτικης, ξεσκεπάζοντας τους ηθικούς αυτουργούς της κοινωνικής διαφοράς, τους Ριζοσπάστες και τον κλήρο. Από τις σελίδες

---

⁴⁵⁸ Άλλωστε, η σάτιρα παρομοιάζεται με «ηθική εγχείρηση» της κοινωνίας που θα της χαρίσει την πνευματική και ηθική της υγεία: Λουκάτος (1961) :7

⁴⁵⁹ Παπαγεωργίου (1961) :7

του αυτοβιογραφικού έργου θα επιτεθεί σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, αναγνωρίζοντας, ωστόσο, την πολιτισμική υπεροχή της άρχουσας τάξης. (65 ,93) Ο Λασκαράτος, με αφορμή ένα ταξίδι στην Ιταλία, θα δείξει την συμπάθειά του για την αριστοκρατία, προσπαθώντας να βοηθήσει ένα ζευγάρι ευγενών, που πιστεύει ότι πλήττεται από την απρεπή συμπεριφορά του καπετάνιου. (44) Για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν τρέφει καμία εκτίμηση, απεναντίας, κατά τον ίδιο, αυτά βρίσκονται σε «χτηνώδη κατάσταση», όπως τα ζώα, (82-83), ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που χρησιμοποιεί υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς, αποκαλώντας τα «λαουτζίκο», «όχλο» και «ανθρωπόμορφα όντα». (82, 86) Σε άλλο σημείο της *Αυτοβιογραφίας* τονίζεται η δυσφορία του να συναναστρέφεται ανθρώπους των κατώτερων τάξεων, επειδή είναι διεφθαρμένοι: «εις το Δικαστήριο υπόφερα υλικώς και ηθικώς, υποχρεωμένος ν' αναπνέω αέρα μολυσμένον από χωριάτες βρώμικους.» (43) Και η ανώτερη τάξη δεν ξεφεύγει από το στόχαστρό του, αφού θα τη χαρακτηρίσει τιποτένια και επιπόλαιη, ενώ θα εστιάσει στην υποκρισία που κυρίως τη διακρίνει και τη διάθεσή της για επίδειξη. (82)

Με αφορμή το κοσμικό γεγονός μιας χοροεσπερίδας (63) ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να υπογραμμίσει τις κοινωνικές διακρίσεις της επτανησιακής κοινωνίας, διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, μεταξύ εύπορων και λαϊκών στρωμάτων, καθώς και ανάμεσα σε αστούς και υπηρέτες.⁴⁶⁰ Επιπλέον, ο Λασκαράτος σχολιάζει επικριτικά τις συνήθειες των συμπατριωτών του, ειδικά των αστών, όσον αφορά τη διασκέδαση, εκφράζοντας ταυτόχρονα την απογοήτευσή του για την άρνησή τους να δαπανήσουν λίγα χρήματα για τη μόρφωση των παιδιών τους. (105-106) Μάλιστα, θα στηλιτεύσει τη στάση των εύπορων γονέων απέναντι στα κορίτσια εστιάζοντας κυρίως στην σκοπιμότητα της ανατροφής που οι ίδιοι παρέχουν: «Γενικά οι πατεράδες τις έστελναν στο σχολείο, για να γίνεται λόγος ότι πήγαιναν στο σχολείο...όντας τώρα της μόδας [...] Οι μητέρες τες έστελναν για να τες βγάζουν μέσα από τα πόδια τους και να μένουν ελεύθερες εις το σπίτι.» (107-108) Ο ποιητής, αντίθετα, με τον τρόπο της ζωής του θα επιχειρήσει να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση, αποφεύγοντας την τάση για επίδειξη και στοχεύοντας στην πνευματική και ηθική καλλιέργεια. (100) Καθώς όλο το έργο πηγάζει από ένα ύψιστο ηθικό αίτημα, είναι εύλογο να διακρίνουμε σε αυτό έναν ηθικολογικό και διδακτικό προσανατολισμό, που στοχεύει κυρίως στην ηθική αναμόρφωση της κοινωνίας μέσω της παιδείας. (106)

---

⁴⁶⁰ Πεφάνης (2004) :195

Σε αυτό το συλλογιστικό σχήμα κινείται, λοιπόν, ο κοινωνικός και θρησκευτικός προβληματισμός του ποιητή. Ο αγώνας του, θρησκευτικός ή κοινωνικός, χαρακτηρίζεται αφενός από αντιφατικότητα αφετέρου από εντιμότητα και αγαθή πρόθεση. Ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός του Λασκαράτου, απόκτημα των σπουδών και της ζωής του στην Ευρώπη, σε συνδυασμό με τον ορθολογισμό του συνιστούν τη θρησκευτική συνείδησή του.⁴⁶¹ Πράγματι, ο συγγραφέας επιχείρησε να στηλιτεύσει τις υπερβολές στη λατρεία και την υποκρισία του κλήρου, μένοντας μακριά από δόγματα ή παρεκκλίσεις, ενώ η αντικληρική εκστρατεία του, παρά τις επί μέρους λεπτομέρειες και αστοχίες, δείχνει να έχει προοδευτικό χαρακτήρα. ⁴⁶² Παρόλο όμως το προοδευτικό πνεύμα ο Λασκαράτος θα πολεμήσει με πάθος τις θρησκευτικές παραδόσεις, χωρίς να αναλογιστεί την ψυχική αναγκαιότητα των εθίμων, ακόμα και των προλήψεων και δεισιδαιμονιών, που μόνο η μόρφωση του λαού και η αντικατάστασή τους από ανώτερες πολιτιστικές χαρές μπορεί να απαλείψει.⁴⁶³

Από την άλλη, τον κοινωνικό του προβληματισμό τον διαπνέει μια συντηρητική και αντιδραστική κοινωνική νοοτροπία. Και εδώ έγκειται η αντιφατικότητα του Λασκαράτου. Ενώ δηλαδή κάνει σωστή διάγνωση της κοινωνικής κατάστασης, δεν καταφέρνει να εντοπίσει την πραγματική αιτία της κοινωνικής παρακμής. Έτσι, στην προσπάθειά του να διορθώσει την κοινωνία, παραβλέπει την οπισθοδρομική προστασία των Άγγλων κατακτητών και επιτίθεται στους Ριζοσπάστες, που επιζητούν ελευθερία από τους φεουδάρχες και Ένωση με την Ελλάδα, ως βασική προϋπόθεση για τη θεραπεία του κοινωνικού κακού. Μολονότι ο Λασκαράτος φαίνεται να πιστεύει με όλες του τις δυνάμεις στον άνθρωπο, δεν αντιλαμβάνεται πως ο κοινωνικός άνθρωπος αναπτύσσεται μόνο ελεύθερος και οι κανόνες της ηθικής δεν μπορούν να ισχύουν, αν δεν υφίσταται η πρώτη ηθική αρχή, η ελευθερία.⁴⁶⁴ Απεναντίας, ο ποιητής θα προτείνει την εγκατάλειψη του πολιτικού αγώνα και την εστίαση στην «ηθίκεψη» της κοινωνίας μέσω των οικογενειακών αξιών.⁴⁶⁵ Μάλιστα, στα *Μυστήρια* θα επιχειρήσει να συσχετίσει το γάμο και την οικογένεια με την απόκτηση της ανθρώπινης ευδαιμονίας. (Μ.κ.Τ. 4) Και στην *Αυτοβιογραφία* υπογραμμίζει την αξία της οικογένειας, η οποία οδηγεί στην ολοκλήρωση και τον εξευγενισμό του ανθρώπου, (59-61) αλλά και στη βελτίωση της κοινωνίας. (103) Παράλληλα, στα θέματα της παιδείας και ιδιαίτερα στη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών

---

⁴⁶¹ Αλισανδράτος (1961) :43

⁴⁶² Αλισανδράτος (1961) :47

⁴⁶³ Λουκάτος (1961) :17

⁴⁶⁴ Τωμαδάκης (1961) :387-391

⁴⁶⁵ Αλισανδράτος (1961) :46

κρατά προοδευτική στάση, υποστηρίζοντας την αναγκαιότητα μόρφωσης του αδύναμου φύλου, ενώ δείχνει την κοινωνική του ευαισθησία σε ζητήματα διακρίσεων, ταξικά ή φυλετικά.

Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν πως ο Λασκαράτος συνιστά μια ιδιαίτερη διανοητική προσωπικότητα που με παρρησία εξέφρασε τις θρησκευτικές και κοινωνικές του θέσεις, αναλαμβάνοντας το ρόλο του κοινωνικού αναμορφωτή. Για το συγγραφέα χρέος του ενάρετου ανθρώπου αποτελεί η αποκάλυψη των κοινωνικών ελαττωμάτων, προκειμένου να επιτευχθεί η διόρθωση της κοινωνίας, έστω και αν χρειαστεί να γίνει ο ίδιος δυσάρεστος απέναντι στο κοινωνικό σύνολο: «Εγώ δεν ημπορώ, εν συνειδήσει, να ναναρίσω την κοινωνία μας με το ναρκωτικό νανάρισμα των λαοπλάνων [...] εξεναντίας ξεσκεπάζω τα ελαττώματά της με θάρρος και με εξουσίαν, με όλην εκείνην την εξουσίαν οπού μου δίνει η Αλήθεια.»(Μ.τ.Κ. 3) Τελικά, ο αγώνας του μπορεί να μη βρήκε την επιθυμητή ανταπόκριση, καθώς συγκρούστηκε με τις διαφορετικές προτεραιότητες της εποχής, τουλάχιστον όμως δεν αμφισβητήθηκε για την αγαθή του προαίρεση.

4.5 Οι παιδαγωγικές απόψεις του Λασκαράτου στην Αυτοβιογραφία

Όταν το 1856 δημοσιεύονται τα *Μυστήρια* της Κεφαλονιάς οι απόψεις του Λασκαράτου για την αναγκαιότητα της μόρφωσης του γυναικείου φύλου είναι εύλογο να θεωρηθούν προοδευτικές, καθώς τοποθετούνται στις απαρχές του προβληματισμού της εποχής για την εκπαίδευση των γυναικών. Άλλωστε, η κυρίαρχη άποψη που διαμορφώνεται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, κάτω από την επίδραση του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού Διαφωτισμού, απηχεί τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις, που σχετίζονται αφενός με την αμφισβήτηση της αναγκαιότητας της γυναικείας εκπαίδευσης και αφετέρου με την ανάγκη διαφοροποιημένης διαπαιδαγώγησης αγοριών και κοριτσιών στα πλαίσια του διαφορετικού κοινωνικού τους ρόλου. Ο Λασκαράτος θα υπεραμυνθεί του δικαιώματος κυρίως των κοριτσιών της ανώτερης τάξης να καλλιεργούν το πνεύμα τους, από την άλλη όμως θα σταθεί ενάντιος στο φεμινιστικό κίνημα, που εκδηλώνεται στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα με επικεφαλής την Καλλιρρόη Παρρέν.⁴⁶⁶ Παρόλα αυτά, οι θέσεις του

---

⁴⁶⁶ Λασκαράτος (1983) :172

αναδυόμενες μέσα από το σύνολο του έργου αποδεικνύουν την ευαισθησία του απέναντι στο γυναικείο ζήτημα.

Παρόλο που σπάνια συνδέουμε την αναβάθμιση των γυναικών με τον ελληνικό διαφωτισμό, διαπιστώνουμε πως, υπό την ευεργετική επίδραση των διαφωτιστικών ιδεών, η γυναικεία εκπαίδευση θα θεωρηθεί όχι μόνο αποδεκτή αλλά και επιθυμητή από τον κύκλο του Κοραή και των Φαναριωτών.⁴⁶⁷ Με βάση τις ιδέες αυτές, οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού διαφωτισμού επιχειρούν σοβαρές αλλαγές στην εκπαίδευση, επιδιώκοντας να δημιουργήσουν ένα σχολείο, απαλλαγμένο από το γραμματικό σχολαστικισμό, που θα αξιοποιεί τη γλώσσα του λαού, θα στηρίζεται στη διδασκαλία και τη διάδοση των επιστημών και θα εφαρμόζει σύγχρονες παιδαγωγικές και διδακτικές μεθόδους.⁴⁶⁸ Την εποχή που ζει ο Λασκαράτος, είναι ήδη διαδεδομένες οι θέσεις γνωστών διανοούμενων, όπως του Κούμα και του Κοραή, που υποστηρίζουν την άμεση σχέση σχολείου και κοινωνίας και προτείνουν ως αναγκαία την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, διαφοροποιημένη όμως ως προς το σκοπό και την οργάνωσή της.⁴⁶⁹ Ελάχιστοι είναι οι παιδαγωγοί, που προβάλλουν προοδευτικά αιτήματα, όπως η Σαπφώ Λεοντιάς, στη δεκαετία του 1850, η οποία προτείνει για τα κορίτσια εκπαίδευση ίση με αυτή των αγοριών και ο Ειρηναίος Ασώπιος, ο οποίος υποστηρίζει την ισότιμη ανάπτυξη των δυο φύλων σε όλους τους τομείς.⁴⁷⁰ Έως τη δεκαετία του 1860 σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης είναι η μετάδοση του αστικού προτύπου ηθικής, με αποτέλεσμα η γνώση να θεωρείται μέσο ηθικοποίησης και όχι μέσο διανοητικής τελειοποίησης, ενώ μετά τη δεκαετία του 1860 δίνεται έμφαση στον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, καθώς συνδέεται με τον προβληματισμό που αρχίζει να αναπτύσσεται σχετικά με την κοινωνική θέση των μορφωμένων γυναικών.

⁴⁷¹ Μέσα στα πλαίσια αυτά θα διαμορφωθούν οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Λασκαράτου, που παρουσιάζονται με ακρίβεια στο αυτοβιογραφικό έργο. Συγκεκριμένα, στην *Αυτοβιογραφία* προβάλλονται οι βασικές αρχές του παιδαγωγικού προγράμματος, που θα εφαρμόσει τόσο στα παιδιά του όσο και στο διδασκαλείο που θα διευθύνει αργότερα η γυναίκα του. Ο Λασκαράτος υπογραμμίζει τη συμβολή του διαλόγου και της συζήτησης στην πνευματική ανάπτυξη των κοριτσιών από τη νηπιακή ακόμα ηλικία, (99)

---

⁴⁶⁷ Denissi (2017) :45-46

⁴⁶⁸ Μπουζάκης (2011) : 404

⁴⁶⁹ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :40

⁴⁷⁰ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :31 βλ. και Παπαγιαννοπούλου(2015) :9

⁴⁷¹ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :59:

ενώ ταυτόχρονα επισημαίνει τη σημασία της πρακτικής διδασκαλίας, η οποία, σε αντίθεση με τη θεωρητική, κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον των μαθητευομένων: «Η γυναίκα μου ...τους μιλούσε πάντα για ιστορικά γεγονότα και άλλες χρήσιμες γνώσεις σε τρόπο που να λαβαίνουν ενδιαφέρον για τες διηγήσεις, γιατί ελέγοντο χωρίς διόλου να έχουν το ύφος του μαθήματος [...] αυτές οι πρακτικές διδασκαλίες...έτρεφαν και διαμόρφωναν το πνεύμα τους χωρίς να το αντιλαμβάνονται.» (99-100) Έτσι, οι ιδέες του Λασκαράτου απηχούν παιδαγωγικές θέσεις του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, που εστιάζουν στην αναθεώρηση των προγραμμάτων σπουδών, ώστε να προσφέρουν όχι μόνο θεωρητική και απομακρυσμένη από την καθημερινή εμπειρία γνώση, αλλά ουσιαστική και θεμελιωμένη στις ανάγκες της νέας κοινωνικής και πνευματικής πραγματικότητας.⁴⁷²

Συνάμα, ο Λασκαράτος εμμένει στη σημασία της καλλιέργειας των έμφυτων κλίσεων και ενδιαφερόντων των παιδιών. Έτσι, ανιχνεύει διακριτικά τις προδιαθέσεις των κοριτσιών του, στρέφοντάς τα δοκιμαστικά σε ποικίλες δραστηριότητες, όπως τη μουσική, το θέατρο, τη ζωγραφική και τη δημιουργική γραφή. (100-101) Από τα παραπάνω καταδεικνύεται η πεποίθηση του συγγραφέα πως η αγωγή συνιστά το μέσο που βοηθά στην εκδίπλωση των εγγενών τάσεων του παιδιού. Ο Λασκαράτος σημειώνει πως η ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος σύμφωνα με τις κλίσεις του κάθε ανθρώπου τον οδηγεί στην κατοπινή εξέλιξη και πρόοδό του. Άλλωστε, ο ίδιος, επειδή έχει βιώσει την πατρική καταπίεση στον επαγγελματικό προσανατολισμό του, είναι σε θέση να κατανοήσει καλύτερα την αξία της ενθάρρυνσης και ανάπτυξης των φυσικών κλίσεων: (100-101) Μάλιστα, με αφορμή το προσωπικό του βίωμα επιχειρεί να δώσει χρήσιμες συμβουλές προς τους γονείς: «Θα επιθυμούσα αυτό το περιστατικό να εχρησίμευε ώστε να μην επιμείνουν πολύ εις το να αναγκάσουν τα παιδιά τους σε σπουδές, για τες οποίες αυτά δεν αισθάνονται παρά αντιπάθεια. Απόδειξη φανερή ότι η φύση δεν τους έπλασε γι' αυτές τες σπουδές και ότι για τούτο δεν θα επρόκοβαν ποτέ επιδιδόμενοι εις αυτές.» (47) Οι απόψεις του θυμίζουν σε πολλά σημεία το έργο *Αιμίλιος ή Περί Αγωγής* του Rousseau, στο οποίο αποτυπώνεται η σημασία της μελέτης των φυσικών τάσεων του παιδιού και της αγωγής σύμφωνα με αυτές, έργο που έχει συμβάλει στη διαμόρφωση μιας νέας παιδαγωγικής αντίληψης για την εποχή του.⁴⁷³

---

⁴⁷² Μπουζάκης (2011) :401

⁴⁷³ Μπουζάκης (2011) :401-402

Από την άλλη, ο συγγραφέας δεν παραβλέπει να αναφέρει την αξία του παραδείγματος και του σωστού προτύπου στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών. (100) Μάλιστα, μέσα από το αυτοβιογραφικό έργο δίνεται έμφαση στον διαπαιδαγωγικό ρόλο της οικογένειας: «Εκεί είναι (στην οικογένεια) που του δόθηκε το παράδειγμα της μητρικής και της πατρικής αγάπης, που του εμπνεύστηκε η υϊκή αγάπη και η υπακοή. Εκεί είναι που αρχίζει να μυείται στις πρώτες αρχές των σχέσεων με τον κόσμο.» (103-104) Καθώς η οικογένεια συνιστά πρωταρχικό φορέα αγωγής, ο Λασκαράτος θα σχολιάσει επικριτικά την αμέλεια ή αδιαφορία που επιδεικνύουν οι γονείς, και ιδιαίτερα οι μητέρες, όσον αφορά τη σωστή ανατροφή των κοριτσιών τους: «Οι μαθήτριές μας, γυρίζοντας κάθε μέρα στο σπίτι...εύρισκαν τη μητέρα να ετοιμάζεται για το θέατρο ή για τη συναναστροφή. Και σ' αυτές τες τελευταίες περιστάσεις ή τες έπαιρναν κι αυτές στη διασκέδαση της βραδιάς ή τες άφηναν εις το σπίτι να περάσουν τη βραδιά τους συντροφιά με τη δούλα, αφού και ο πατέρας ήταν έξω, στο καζίνο, στη συναναστροφή, στο θέατρο.»(109-110)⁴⁷⁴ Από τα παραπάνω καταδεικνύεται η σημασία που δίνει ο συγγραφέας στην οικογενειακή διαπαιδαγώγηση και στη φθοροποιό επίδραση του κακού παραδείγματος στην ψυχή των παιδιών.

Επιπλέον, στο αυτοβιογραφικό κείμενο του Λασκαράτου επικρίνεται η συνήθεια των περισσότερων γονέων να σπαταλούν το χρόνο των κοριτσιών αναθέτοντάς τους τις καθημερινές οικοκυρικές εργασίες και αποσπώντας τους από τη μελέτη των μαθημάτων, πρακτική που δε βοηθά στη σχολική τους πρόοδο: «Οι μαθήτριές μας, γυρίζοντας κάθε μέρα στο σπίτι τους, βάνονταν το πλείστον στο νοικοκυριό. [...] Αυτή η διαφορά στο να χρησιμοποιούν τον καιρό έξω από το σχολείο δεν μπορούσε παρά να επιδρά ύστερα εις το σχολείο και να δημιουργεί διαφορά στην ικανότητα των κοριτσιών, επομένως στο βαθμό του προβαδίσματος και της πνευματικής προόδου...και αυτή ήταν η πραγματική αιτία που τα κορίτσια τους δεν ωφελούντο το ίδιο.» (110) Στην *Αυτοβιογραφία* διαγράφεται η γενικότερη τάση της εποχής στην παραμέληση της μόρφωσης των κοριτσιών, μια και οι γυναίκες χρειάζεται να αναλάβουν αποκλειστικά το ρόλο της μητέρας και συζύγου. Έτσι, είναι εύλογο το σχολείο να θεωρείται απλά ένα πανδοχείο που παρέχει σίτιση και κατάλυμα στις μαθήτριες για το μεγαλύτερο διάστημα της ημέρας. (108)

---

⁴⁷⁴ Αξίζει να σημειωθεί πως, παρόλο που στο χώρο των εκπαιδευτικών προβληματισμών του Λασκαράτου, το θέατρο θεωρείται ξεχωριστό παιδαγωγικό αγαθό, στο χώρο της διασκέδασης εντούτοις δείχνει να χάνει την ευεργετική του δράση: Πεφάνης (2004) : 203

Ο Λασκαράτος θα επιχειρήσει να κρατήσει τις κόρες του μακριά από την κακή επιρροή συνομηλίκων και θα προτιμήσει για εκείνες την κατ' οίκον διδασκαλία. Εξάλλου, η οικοδιδασκαλία είναι προτιμητέα στα Επτάνησα την εποχή αυτή κυρίως από τις οικογένειες των ανώτερων τάξεων, όπως φαίνεται από τα χαμηλά ποσοστά πρόσβασης των κοριτσιών στο σχολικό δίκτυο.⁴⁷⁵ Το ρόλο του οικοδιδάσκαλου αναλαμβάνει κατά κύριο λόγο η γυναίκα του Λασκαράτου, στρέφοντας τα κορίτσια στη μελέτη ξένων γλωσσών, αγγλικά, ιταλικά, γαλλικά, ενώ θα φροντίσει με ιδιαίτερα μαθήματα να μάθουν και αρχαία ελληνικά. (100) Άλλωστε, την εποχή αυτή τα κορίτσια των καλών οικογενειών επιδίδονταν στην εκμάθηση των ξένων γλωσσών. Μάλιστα, στα 1873 ο Ξανθόπουλος, στο έργο του οποίου αναλύεται η εκπαίδευση των κοριτσιών του 19ου αιώνα, συνιστά τη μελέτη κυρίως της αγγλικής, διότι συντελεί στην καλή ανατροφή των κοριτσιών.⁴⁷⁶ Ο ποιητής θα συνδράμει και αυτός με τις γνώσεις του πάνω στον Όμηρο στην εκπαίδευση των κοριτσιών αναλαμβάνοντας το ρόλο του καθοδηγητή και διορθωτή: «...όταν κάθε βράδυ συνάθροιζα τρεις ή τέσσαρες από τις μεγαλύτερες κόρες μου και τους εξηγούσα Όμηρο, ύστερα από δύο-τρεις ραψωδίες...είχε τόσο εξοικειωθεί με τον ποιητή,...ωστε...μου πρόσφερε να εξηγήσει εκείνη το μάθημα [...] Τότε εγώ παράστεκα σαν διορθωτής σ' αυτήν τη μετάφραση.»(102) Η διδασκαλία του Ομήρου θεωρείται ενδεδειγμένη για τη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών, καθώς περιέχει αξίες που βοηθούν στην ηθική τους συγκρότηση,⁴⁷⁷ γι' αυτό και στα σχολεία προτιμάται η διδασκαλία των ομηρικών επών και των τραγικών ποιητών, ενώ αργότερα η *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία* θα επιμένει και στην αρχαιομάθεια των διδασκαλισσών, μιας και συμβάλλει στην εθνική διάσταση του ρόλου τους.⁴⁷⁸

Εντύπωση προκαλεί η ποικιλία και το περιεχόμενο των μαθημάτων που διδάσκονται τα κορίτσια του Λασκαράτου. Σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη, κατά την οποία οι μαθήτριες πρέπει να προετοιμάζονται κυρίως για το ρόλο της μητέρας και συζύγου, αντίληψη που επηρεάζει, όπως είναι φυσικό, το πρόγραμμα μαθημάτων,

---

⁴⁷⁵ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :191

⁴⁷⁶ «Εκ των ξένων γλωσσών, αίτινες είνε σπουδαιότατα διά την επιδιωκομένην πνευματικήν μόρφωσιν διά τε το αλλοίον της γλώσσης και διά το περιεχόμενον αυτής, το πνεύμα των νεωτέρων συγγραφέων και ποιητών, προτιμότεραι είνε η Γαλλική και η Αγγλική, όχι και αι δύο ομού· αν τις άφινεν εις εμέ την εκλογήν, θα επροτίμων διά τα κοράσια μάλλον την Αγγλικήν· διότι έχει συγγραφείς και ποιητάς εμβριθεστέρους και διότι ο βίος του έθνους τούτου είνε πολύ κοσμιώτερος και υγιεστέρα η φιλολογία των.» : Αποσπάσματα από το βιβλίο του Κ.Σ. Ξανθόπουλου, Πρώτη και μέση εκπαίδευσις: Φουρναράκη (1987): 266-275

⁴⁷⁷ «Μετά τους πεζούς τούτους η διδασκαλία της Οδυσσεΐας του Ομήρου είνε διά τας Ελληνίδας μορφωτικών πάνυ δίδαγμα και ακρόαμα και σπούδασμα· [...] το παν θεότης και φυσικότης, το παν θρησκευτικότης και απλοϊκότης, πλήρης βίος και έξωθεν και έσωθεν και δημόσιος και οικογενειακός βίος» : Αποσπάσματα από το βιβλίο του Κ.Σ. Ξανθόπουλου, Πρώτη και μέση εκπαίδευσις: Φουρναράκη (1987): 266-275

⁴⁷⁸ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :237

αφού δίνεται προτεραιότητα σε αντικείμενα, όπως η ραπτική και τα χειροτεχνήματα, ο ποιητής θα δώσει τη δυνατότητα στα παιδιά του να διδαχθούν μαθήματα άλγεβρας και λογαρίθμων. (102) Βέβαια, στα πλαίσια του διαφωτισμού, στα ανώτερα τμήματα των αλληλοδιδασκτικών σχολείων διδάσκονται μαθήματα νεότερων επιστημών, τα οποία αργότερα, μετά το 1860, θα θεωρηθούν επιβλαβή για τη γυναικεία φύση και είτε θα αφαιρεθούν είτε θα περιοριστούν,⁴⁷⁹ ενώ την εποχή αυτή επίσης διαμορφώνεται η εκπαιδευτική θέση ότι στα δημοτικά σχολεία των κοριτσιών τα μαθήματα πρέπει να είναι πιο απλά. Μάλιστα, η αντιμετώπιση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, που προϋποθέτει απλούστερες γνώσεις, επειδή προετοιμάζει τη μαθήτρια για έναν ειδικό και πιο περιορισμένο ρόλο από τον αντίστοιχο των αγοριών, έχει άμεσες επιπτώσεις και στην εκπαίδευση της δασκάλας.⁴⁸⁰

Ο Λασκαράτος στην *Αυτοβιογραφία* θα σχολιάσει απαξιωτικά την εκπαίδευση που παρέχουν τα δασκαλεία, εστιάζοντας στην ανεπάρκεια των διδασκαλισσών και στο κακό παράδειγμα των μαθητριών μέσα σε αυτά: «Τα σκολειά μας είναι απαίσια, υπό τη διπλή έποψη των δασκαλισσών και των μαθητριών. Λίγα καλά μπορεί κανείς να μάθει από τις πρώτες, πολλά κακά από τις δεύτερες.» (103)⁴⁸¹ Καθώς το παιδαγωγικό μοντέλο της εποχής βασίζεται στη μητρική συμπεριφορά των διδασκαλισσών, η δασκάλα διδάσκει, αλλά παράλληλα καθοδηγεί, φροντίζει και κοινωνικοποιεί τις μαθήτριες στις αρχές των μελλοντικών, κοινωνικών τους ρόλων. Η διάσταση αυτή του διδασκαλικού έργου γίνεται περισσότερο εμφανής στα οικοτροφεία, τα οποία επικεντρώνονται στην καθημερινή παρακολούθηση των μαθητριών, στην εποπτεία της συμπεριφοράς και στη μύησή τους στις αρχές της «καλής κοινωνικής συμπεριφοράς».⁴⁸² Ο Λασκαράτος δε θα παραβλέψει να αποδοκιμάσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των οικοτροφείων, το οποίο, κατά τη γνώμη του, δε συνδράμει στην εκδήλωση και ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των οικοτρόφων, διότι οδηγεί στην απομόνωση των μαθητριών: [...] Η ζωή στο ίδρυμα είναι ζωή σε μοναστήρι. Ζωή πλαστή, γιατί είναι στερημένη από δεσμούς και αισθήματα οικογενειακά...[...] Τα οικοτροφεία...ανατρέφουν το μαθητή σε μια κοινωνία πλαστή, εφήμερη και από όντα απομονωμένα. (103-104) Παράλληλα, στην *Αυτοβιογραφία* παρατηρούμε πως η εκπαίδευση των μαθητριών συχνά γίνεται στα

⁴⁷⁹ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :46

⁴⁸⁰ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :63

⁴⁸¹ Πράγματι, οι σπουδές των διδασκαλισσών την εποχή αυτή ταυτίζονται με τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, ενώ από τη δεκαετία του 1870 αποκτούν χαρακτηριστικά επαγγελματικής εκπαίδευσης: Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :229

⁴⁸² Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :242-243

πλαίσια της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, κατά την οποία τα μεγαλύτερα κορίτσια αναλαμβάνουν το ρόλο της δασκάλας για τα μικρότερα. (107)⁴⁸³

Στο αυτοβιογραφικό του έργο περιγράφεται ο τρόπος λειτουργίας των ιδιωτικών κυρίως σχολείων, όπου συχνά προτιμώνται Αγγλίδες ή Γαλλίδες παιδαγωγοί για τη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών. «Την εποχή εκείνη δεν είχαν ακόμη αρχίσει τα γαλλικά και η μητέρα της αποφάσισε να τη στείλει μαζί με τη μεγαλύτερη αδελφή της σε ένα παρθεναγωγείο διευθυνόμενο από μια Γαλλίδα. [...] Οι κόρες μου λίγο εφοίτησαν σε σχολεία έξω από το σπίτι και η διδασκαλία σχεδόν ολόκληρη τους έγινε από μας και μερικές Αγγλίδες παιδαγωγούς που για μερικά χρόνια είχαμε. (102-103) Γενικά, διαπιστώνουμε πως η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι αυτή που αναλαμβάνει, ολόκληρο τον 19ο αιώνα, την ευθύνη για τη διαμόρφωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών.⁴⁸⁴ Ως εκ τούτου, η αναζήτηση του κατάλληλου παρθεναγωγείου δε σχετίζεται με την παροχή της καλύτερης δυνατής εκπαίδευσης για τα κορίτσια, αλλά στηρίζεται στην εύρεση της πιο συμφέρουσας τιμής για τους γονείς ή στις συστάσεις των υπολοίπων γονέων αναφορικά με το κάθε σχολείο. (108).

Τα παρθεναγωγεία, επίσης, αποτελούν την εποχή αυτή τα ιδρύματα εκπαίδευσης και κατάρτισης των διδασκαλισσών. Μετά την αποφοίτηση από το ίδρυμα, οι απόφοιτες που στοχεύουν στο διδασκαλικό επάγγελμα υφίστανται ειδικότερες εξετάσεις για την απόκτηση του διδασκαλικού πτυχίου ενώπιον ειδικής εξεταστικής επιτροπής.⁴⁸⁵ Στην *Αυτοβιογραφία* παρέχονται πληροφορίες σχετικά με τη διαδικασία απόκτησης άδειας διδασκαλείου: «Γι' αυτό αναγκαιούσε κάποια από τές θυγατέρες μου να υποστεί τές συνήθεις εξετάσεις για να αποκτήσει το δίπλωμα της δασκάλας. [...] Η επιτροπή της δημοτικής εκπαίδευσης συνίστατο, εκτός από τον παραπάνω δάσκαλο, από τον γιατρό Κο Δαλλαπόρτα και από δύο γεροαγράμματους, ένας από τους οποίους...εξυψωμένος σε μέλος της επιτροπής για τη δημοτική εκπαίδευση χάρη στον κυρίαρχο ψηφοφόρο όχλο.» (142) Βέβαια, ο Λασκαράτος, καταγράφοντας την προσωπική του εμπειρία, θα επικρίνει

---

⁴⁸³ Εξάλλου, τα πρώτα σχολεία που συστήνονται στον ελλαδικό χώρο ήδη από το 1840 είναι οργανωμένα σύμφωνα με την αλληλοδιδακτική μέθοδο, ενώ ο τρόπος αυτός διδασκαλίας αρχίζει να εγκαταλείπεται στον αστικό χώρο στις αρχές της δεκαετίας του 1870 με την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, σύμφωνα με το οποίο επιδιώκεται η γενίκευση της εφαρμογής του συνδιδακτικού συστήματος διδασκαλίας. : Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 49

⁴⁸⁴ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 65

⁴⁸⁵ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015): 235

τη διαδικασία που ακολουθείται, διότι αποδεικνύεται αρκετές φορές αδιαφανής και ανεπαρκής.(143)

Μέσα από το αυτοβιογραφικό κείμενο καταγράφονται οι προσπάθειες του Λασκαράτου και της γυναίκας του να συνεισφέρουν στη βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, με πρωτοποριακές για την εποχή ιδέες, καθιστώντας το σχολείο πραγματικά χρήσιμο για την πνευματική και ηθική συγκρότηση των κοριτσιών, όταν στα 1863 αναλαμβάνουν τη διεύθυνση ενός παρθεναγωγείου: «Προσθέσαμε λοιπόν δασκάλους και μαθήματα στους δασκάλους και τα μαθήματα που είχαμε εύρει και σκοπεύαμε να φέρουμε και από την Ευρώπη μερικά πρόσωπα, αν το σχολείο ευδοκίμούσε, αλλά απογοητευθήκαμε σκληρά στές ελπίδες μας» (105) Ο Λασκαράτος, όμως, θα απογοητευθεί γρήγορα από την αδιάφορη στάση των γονέων απέναντι στο εγχείρημα του για εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. (108) Μέσα από τις σελίδες της *Αυτοβιογραφίας* διαπιστώνουμε το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι γονείς αντιμετωπίζουν την διαπαιδαγώγηση αγοριών και κοριτσιών, καθώς η εκπαίδευση για τις γυναίκες έχει ως επί το πλείστον διακοσμητικό χαρακτήρα: «Γενικά οι πατεράδες τες έστελλαν στο σχολείο για να γίνεται λόγος ότι πήγαιναν στο σχολείο και μάθαιναν, όντας τώρα της μόδας να στέλλουν τα κορίτσια να μαθαίνουν γράμματα, αντίθετα από ό,τι γινόταν παλιά.» (107) Σε αυτό το σημείο, βέβαια, ο Λασκαράτος αναγνωρίζει την αλλαγή τουλάχιστον στη στάση των γονέων ως προς την αναγκαιότητα μιας στοιχειώδους μόρφωσης για τα κορίτσια, συγκρίνοντας την τωρινή κατάσταση, του 1880, με αυτήν πριν από μισό αιώνα: «Πενήντα ή εξήντα χρόνια πριν οι γραμματικές γνώσεις εθεωρούντο ολέθριες για τές γυναίκες και ήσαν απαγορευμένες. (107)

Επιλογικά, στην *Αυτοβιογραφία* του Λασκαράτου καταγράφονται ενδιαφέρουσες απόψεις αναφορικά με τη μόρφωση των κοριτσιών του 19ου αιώνα. Ο Επτανήσιος συγγραφέας σε αρκετά σημεία του έργου φαίνεται να παρεκκλίνει από την επικρατούσα αντίληψη, που επιθυμεί αποκλειστικά την καλλιέργεια των γυναικών σύμφωνα με το ιδανικό της σωστής οικοδέσποινας και μητέρας, αναγνωρίζοντας πως η μονόπλευρη διαπαιδαγώγηση δε συντελεί στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας των κοριτσιών: «Όταν ύστερα μεγαλώσουν αυτά τα κορίτσια, έτσι κούφιας καθώς είναι στο εσωτερικό τους, δεν μπορούν να εύρουν καμιά πηγή εις τον εαυτό τους και ψάχνουν για κάθε βοήθεια στον έξω κόσμο, εις τα μηδαμινά της ζωής.» (109) Έτσι, ενθαρρύνει τα κορίτσια να ακολουθήσουν τις κλίσεις τους, προσφέροντας σε αυτά, κατά το δυνατόν, όλα τα μέσα για μια ουσιαστική εκπαίδευση. Οι εκπαιδευτικές θέσεις του Λασκαράτου δείχνουν να

συγκλίνουν με τις θέσεις των δημοτικιστών, που θα εκφράσουν αργότερα μια πιο συγκροτημένη εναλλακτική πρόταση για τη μόρφωση των κοριτσιών. Στα πλαίσια αυτά στα 1908, ο Νουμάς θα ασκήσει με τη σειρά του κριτική στα παρθεναγωγεία που κατασκευάζουν είτε κυρίες των σαλονιών είτε «σκολαστικές» δασκάλες, μορφές που αδυνατούν να μεταβιβάσουν στα παιδιά τους την εθνική συνείδηση, καθώς είναι αποξενωμένες από τα πραγματικά προβλήματα της ζωής και του έθνους, από τη γλώσσα και την παιδεία του λαού.⁴⁸⁶ Παρόλα αυτά και οι απόψεις των πρώτων δημοτικιστών δεν ξεφεύγουν από τη γενικότερη αντίληψη για την εστίαση της γυναικείας διαπαιδαγώγησης στις ανάγκες εκπλήρωσης του γυναικείου ρόλου.⁴⁸⁷ Με βάση τα παραπάνω, αναλογιζόμενοι την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του 19ου αιώνα, οι παιδαγωγικές θέσεις του Λασκαράτου μοιάζουν αρκετά προοδευτικές, εκφράζοντας παράλληλα μια γενικότερη ευαισθησία του ποιητή αναφορικά με το γυναικείο ζήτημα.

4.6 Έμφυλες ταυτότητες στην *Αυτοβιογραφία του Λασκαράτου*

Στο αυτοβιογραφικό έργο του Λασκαράτου παρατηρούμε να αποτυπώνονται συχνά χαρακτηριστικά γυναικείας και ανδρικής ταυτότητας. Παρόλο που η επτανησιακή κοινωνία του 19ου αιώνα έχει υιοθετήσει σε γενικές γραμμές μια τυπική εικόνα για το γυναικείο φύλο, με την οποία το σύνολο των γυναικών οφείλει να ευθυγραμμίζεται, οι απόψεις του Λασκαράτου διαφοροποιούνται σε αρκετά σημεία από τη επικρατούσα αντίληψη. Στην *Αυτοβιογραφία* διαφαίνεται ότι ο Επτανήσιος συγγραφέας άλλοτε αναπαριστά τις έμφυλες ταυτότητες που συμβαδίζουν με τις κυρίαρχες όψεις της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας και άλλοτε αποκλίνει από αυτές τις αναπαραστάσεις, εκφράζοντας παράλληλα τη στήριξή του στο αίτημα των γυναικών για αξιοπρέπεια και μόρφωση. Αν, λοιπόν, σοβαρό κριτήριο για την ανωτερότητα του άνδρα αποτελούν οι ιδέες του για τη γυναίκα, ο Λασκαράτος φαίνεται να κατέχει την ανώτατη βαθμίδα στη σχετική κλίμακα, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Σπηλιοτόπουλος.⁴⁸⁸

---

⁴⁸⁶ Φουρνάρη (1987): 67

⁴⁸⁷ Έτσι, μέσα από τις σελίδες του *Νουμά* περιγράφεται το ιδανικό παρθεναγωγείο: «εκείνο στο οποίο οι κοπέλες το πρωί διδάσκονται από "Δελμούζους" Σολωμό και Ψυχάρη, Γκαίτε και Σαίξπηρ, και το απόγευμα μαθαίνουν τα "μυστικά" της "τέχνης" του νοικοκυριού.» ("Ηγερία", "Κουβέντες με την κόρη μου", Ο Νουμάς, έτος ΣΤ', αρ. 318, 16 του Νοέβρη 1908, σ. 5-6)

⁴⁸⁸ Σπηλιοτόπουλος (1951) :259-263

Στην *Αυτοβιογραφία* παρουσιάζεται η θέση της γυναίκας στην επτανησιακή κοινωνία αρκετά υποδεέστερη συγκριτικά με την αντίστοιχη θέση των ανδρών. Καθώς η πατριαρχική νοοτροπία αντιλαμβάνεται το γάμο ως τον αποκλειστικό προορισμό της γυναικείας φύσης, η γυναίκα πρέπει να διαθέτει τις αρετές εκείνες που θα την κάνουν να μοιάζει ιδανική στα μάτια των υποψήφιων γαμπρών. Η γυναίκα λοιπόν οφείλει να είναι σοβαρή, υπάκουη, καλή νοικοκυρά και αφοσιωμένη στον σύζυγό της: «Αυτή η δεσποινίδα είχε πολλά προτερήματα, πολλά ταλέντα. Θα τα αφήσω όλα και θα αναφέρω μόνο ένα, το πιο σπουδαίο, το πιο ικανό να κερδίσει την εκτίμηση και τον έρωτα ενός συζύγου. Κάθε βράδυ θα εσηκώνετο από τη νύχτα, θα εζύμωνε το ψωμί και το πρωί ενωρίς θα μου το έφερνε εις το κρεβάτι ψημένο και ζεστό.» (51) Διαπιστώνουμε από τα παραπάνω πως το πρότυπο της γυναίκας-συζύγου προϋποθέτει την περιποίηση του άνδρα, ακόμα και μέσα από την προετοιμασία ενός γεύματος, ενώ ο ρόλος του άνδρα σχετίζεται με την απόλαυση της περιποίησης αυτής. Και στα *Μυστήρια* ο Λασκαράτος αναφέρεται στο θεσμό του γάμου, που επικεντρώνεται στην ικανοποίηση αποκλειστικά των ανδρικών επιθυμιών, περιορίζοντας τη γυναίκα στο ρόλο της υπηρέτριας, αδιαφορώντας ταυτόχρονα για τις δικές της ανάγκες.⁴⁸⁹ (Μ.τ. Κ. 7)

Καθώς η εκλογή συζύγου αποτελεί σημαντική υπόθεση, οι γονείς επιδίδονται στην εύρεση κατάλληλου γαμπρού για την κόρη τους. Ο συγγραφέας στο έργο του αναφέρεται συχνά στο θεσμό των συνοικεσίων που συνιστά μια συνήθη πρακτική του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτόν οι γονείς, στην προσπάθειά τους να αποκαταστήσουν με κάθε θυσία την κόρη τους, συχνά μέσω της προικοδότησης υποβιβάζουν την αξία της σε εμπόρευμα, με πωλητή τον πατέρα και αγοραστή το γαμπρό, με αποτέλεσμα ο γάμος να παίρνει τη μορφή οικονομικής συναλλαγής: «Εκείνος όπου παντρέβει τη θυγατέρα του της δίνει και το προικιό της. Προικιό που σε τούτους τους ύστερους χρόνους έφθασε να ήναι συμαντικώτατο. Τούτο έκαμε ώστε, όταν ένας έχει χρεία για χρήματα και δεν έχει μέσο άλλο κανένα για να λάβη, αποφασίζει να παντρευθεί [...] Πολύ συχνά συνεβαίνει που ο γαμπρός σε τέτοιες περιστάσεις μηνάει ενταυτώ σε πολλά σε σπήτια, για να μπορή να ανοίξη πλειστηριασμό.» (Μ. τ. Κ. 9) Στην *Αυτοβιογραφία* παρουσιάζεται ο θεσμός του συνοικεσίου, μέσω του οποίου ο γαμπρός στοχεύει με την εύρεση της κατάλληλης νύφης στην κοινωνική άνοδο και στην οικονομική αποκατάσταση: «Έτσι σκεφτόμενος και αισθανόμενος, απόρριψα διάφορα συνοικέσια που μου έκαναν όχι μόνο τιμή, αλλά και

---

⁴⁸⁹ «Καθένας έχει χρεία να βρίσκη το φαΐ του μαγερεμένο, το σπίτι του σαρομένο, τα σκουτιά του πλυμένα και κάθε πράμμα σε τάξη μέσα στο σπήτι του...δια τέτοι'αράδα, το καλύτερο που μπορεί να κάμη είναι να πάρη γυναίκα» : Λασκαράτος (1872) :7

αύξαιναν τα χρηματικά μου συμφέροντα. Τα απόρριψα γιατί δεν εγνώριζα τα πρόσωπα που μου επρότειναν για σύζυγο.» (60) Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως η κόρη δεν έχει ενεργό συμμετοχή ούτε λόγο στη διαδικασία επιλογής γαμπρού, αλλά υποτάσσεται στη θέληση του πατέρα, γνωρίζοντας τον μέλλοντα σύζυγό της, όταν η συμφωνία έχει πια ολοκληρωθεί: «Και ύστερα εθεωρούσα τον εαυτό μου πλέον ως παντρεμένον και εξητούσα έξι μήνες καιρό για να γνωρίσω εκείνη που πλέον έβλεπα σαν μέλλουσα σύζυγο και να αποφασίσω! Έχοντάς μου παραχωρηθεί αυτή η προθεσμία, έπειτα από δεκαπέντε μέρες εξήτησα να γίνει γρήγορα ο γάμος.» (61) Μάλιστα, στα *Μυστήρια* ο Λασκαράτος θα ειρωνευτεί την τακτική των γονέων να μη λογαριάζουν τη θέληση της κόρης στην εκλογή συζύγου: « Πριν όμως γένη η τελετή του γάμου, οι γονέοι φανερόνουν της κόρης τους πως την επαντρέψανε, της λένε τον γαμπρό που της δίνουνε και πολλοί μάλιστα σπρώχνουνε τη φιλοστοργία σε τόσο, ώστε ναν τήνε ρωτήσουνε κηόλες αν τονε θέλη.» (Μ.τ. Κ. 9)

Συχνά, ένα πρόσωπο με ρόλο διαμεσολαβητικό ανάμεσα στους γονείς και στον μέλλοντα γαμπρό διαχειρίζεται την υπόθεση του συννοικεσίου και αναλαμβάνει να μεταφέρει το ενδιαφέρον είτε στη μία είτε στην άλλη πλευρά, ενώ συνήθως το ρόλο αυτό αναλαμβάνουν γυναίκες, άλλοτε εθελοντικά και άλλοτε με το αζημίωτο. Στην *Αυτοβιογραφία* ο Λασκαράτος καταγράφει τη φιλότιμη προσπάθεια της δασκάλας του να του προξενέψει τη γειτόνισσά της: «Μέσα στές τόσες υποχρεώσεις μου ήτο και το να επισκεφτώ την παλιά μου δασκάλα. [...] Με αγκάλιασε και μου έκαμε αμέσως μίαν πρόταση να με παντρέψει! Ήθελε να μου δώσει για σύζυγο μία γειτόνισσά της, που τα χαρίσματά της εγκωμιάζε με ενθουσιασμό.» (51) Παρατηρούμε πως με αυτόν τον τρόπο και οι ίδιες οι γυναίκες συμβάλλουν με τη σειρά τους στη διαίωνιση των πατριαρχικών αντιλήψεων, καθώς με την ενεργό συμμετοχή τους στη διαδικασία του συννοικεσίου συναινούν στη χρησιμότητα του θεσμού της προικοδότησης και του καταναγκαστικού για τη νύφη γάμου.

Αν για τους περισσότερους ο γάμος συνιστά μια εμπορική συναλλαγή, για το Λασκαράτο αποτελεί κάτι παραπάνω από μια τυπική, νομική και οικονομική ένωση, μιας και στηρίζεται στη συντροφικότητα και την αμοιβαία κατανόηση: «Δεν αναζητούσα μία πλούσια κληρονόμα ούτε μίαν Αφροδίτη ούτε μια σοφή. Μήτε η καταγωγή και η κοινωνική τάξη δελέαζαν την καρδιά μου. Αλλά αισθανόμουν την ανάγκη μιας συντρόφου που να με καταλαβαίνει, να έχουμε αμοιβαία κατανόηση, να συμφωνεί στές ιδέες και να συμπαθεί.» (60) Ο συγγραφέας θεωρεί το γάμο ως το αρμονικό ταίριασμα των ψυχών που οδηγεί στην ολοκλήρωση και στην ευδαιμονία του ατόμου: «: «Από τα

πρώτα νεανικά μου χρόνια είδα πάντα τη γυναίκα σαν το συμπλήρωμα του ανδρός, τον άνδρα σαν το συμπλήρωμα της γυναίκας. Ένας άνδρας δίχως γυναίκα, μία γυναίκα δίχως άνδρα, μου φάνηκαν πάντα σαν το μισό από σελίδες κάθετα σχισμένες. [...] Αλλά με μίαν που η ψυχή της θα ομοίαζε με τη δική μου, ήταν βέβαιο πως θα γινόμουν ευτυχημένος, απέραντα ευτυχημένος.» (59-60) Επομένως, καθώς εκτιμά πως η ομοιότητα των χαρακτήρων οδηγεί στην αρμονική συνύπαρξη του ζευγαριού, συμβουλεύει τους άνδρες να είναι προσεχτικοί στην αναζήτηση συζύγου και να μην παρασύρονται από οικονομικές ή άλλου είδους σκοπιμότητες. (98-99) Με αφορμή την άρνησή του να γίνει μέλος της Τεκτονικής Στοάς της Κέρκυρας, υποστηρίζει πως ένας επιτυχημένος γάμος στηρίζεται στην ηθική υποχρέωση του ζευγαριού να μη κρατά μυστικά: «Αλλά το μυστικό από τη σύζυγο, τη σύντροφο της ζωής μας, το άλλο μισό μας, με την οποία δεν έχουμε και δεν πρέπει να έχουμε χωριστά συμφέροντα...Α! το μυστικό είναι ανήθικο, είναι εγκληματικό, είναι απαίσιο!» (140) Στην *Αυτοβιογραφία* βλέπουμε τη γυναίκα να ανυψώνεται τελικά σε «κέντρο λατρείας»,⁴⁹⁰ ενώ αυτή ακριβώς «η υψηλή ιδέα» του Λασκαράτου για τη γυναίκα είναι η αιτία που στα τριάντα πέντε του χρόνια δεν είχε ακόμα παντρευτεί, παρόλο που είχε ήδη φτάσει στην κατάλληλη ηλικία, την «ανδρική», όπως χαρακτηριστικά λέει. (53, 59)

Ο Λασκαράτος διαφοροποιείται από την πατριαρχική νοοτροπία που αντιμετωπίζει το γυναικείο φύλο ως κατώτερο του ανδρικού. Γι' αυτό μας εκπλήσσει με τη νεωτερικότητα των αντιλήψεών του, όταν στο αυτοβιογραφικό κείμενο συχνά παρουσιάζει τη γυναίκα του ανώτερη από τον ίδιο, αναγνωρίζοντας την καθοριστική συμβολή της στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του: «Ανώτερη από όσο θα είχα ποτέ δυνηθεί να ελπίσω, πραγματικά με κατάλαβε, με έκρινε, με εύρηκε κατώτερον από τον εαυτό της και μπόρεσε να εξευγενίσει τον χαρακτήρα μου τον αδιάλλακτο και σκληρό.» (61) [...] Η γυναίκα μου... με είχε μεταβάλει σε έναν άλλον άνθρωπο. Ένα από τα αποτελέσματα της ευεργετικής της επίδρασης εστάθηκε το ότι παραδέχτηκα την απρέπεια των ποιημάτων μου.» (68) Μάλιστα, σε ό,τι αφορά την οικονομική διαχείριση του σπιτιού η γυναίκα αναλαμβάνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο, μιας και θεωρείται ικανότερη από τον ίδιο. (97) Την ανωτερότητά της ο συγγραφέας την επικαλείται και για το επίπεδο της μόρφωσής της, με αποτέλεσμα να της αναθέσει την σχεδόν αποκλειστική επιμέλεια στη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών. (99-100) Παράλληλα, σε αντίθεση με την πατριαρχική αντίληψη, κατά την οποία η γυναίκα δεν παίρνει μέρος σε συζητήσεις ούτε

---

⁴⁹⁰ Σταθάτος (1951) :265-266

έχει δική της γνώμη, αλλά αναπαράγει τη γνώμη του άνδρα, ο Λασκαράτος θεωρεί τη σύζυγό του ισότιμη συνομιλήτρια, ώστε πολλές φορές να βασίζεται στη δική της κρίση ή ακόμα και να εμπνέεται από αυτήν: «Η τότε ολιγάριθμη οικογένειά μου μου επέτρεπε να έχω μακρές συζητήσεις με τη γυναίκα μου, πάντα γύρω από τον χαμηλό πολιτισμό του τόπου. [...] Πολλές από τές παρατηρήσεις μου, τές πιο φιλοσοφημένες, η γυναίκα μου μου τές ενέπνευσε και ήταν το περισσότερο ύστερα από παρόμοιες συζητήσεις που αποσυρόμουν στο γραφείο μου και έγραφα τές παρατηρήσεις μου σε κομμάτι χαρτί...» (72) Η ισοτιμία του ζευγαριού αποδεικνύεται και από τις αποφάσεις που λαμβάνει από κοινού για τα οικογενειακά ζητήματα. Άλλωστε, για τον Λασκαράτο η ισότιμη μεταχείριση της γυναίκας από τον άνδρα είναι αυτή που συμβάλλει στην αρμονία του ζευγαριού και τη οικογενειακή ευτυχία. (98)

Ενώ κατά την πατριαρχική κοσμοαντίληψη βασικό στοιχείο της αρρενωπότητας αποτελεί η δύναμη,⁴⁹¹ στο αυτοβιογραφικό κείμενο η γυναίκα εμφανίζεται ως φορέας αυτής της ισχύος. Ο Λασκαράτος εκφράζει το θαυμασμό για τη γυναίκα του που στις δύσκολες περιστάσεις δείχνει θάρρος και δύναμη ψυχής, καθώς παροτρύνει τον άνδρα της να μη δειλιάσει στις κακοτυχίες, εμπνέοντάς του αντίστοιχο με εκείνη θάρρος: «Σε παρόμοιες περιστάσεις η σύζυγος, αν είναι ένα πρόσωπο ευγενικής και δυνατής ψυχής, είναι μια δύναμη, μια ισχύς, ένας κόσμος. Και αν, ευγενικά αλαζονική και αγανακτισμένη εναντίον στους διεφθαρμένους διώκτες μας, έρχεται να εμπνεύσει θάρρος, μπορεί να κάμει λέοντες, να κάμει ήρωες.» (74) Μάλιστα, η Πηνελόπη Κοργιαλένια θα σταθεί προστάτης των γραπτών του Λασκαράτου, τη στιγμή που ολόκληρη η κοινωνία τα κατέκρινε. (74) Επομένως, ο συγγραφέας αμφισβητεί τα στερεότυπα που είναι συνδεδεμένα με το γυναικείο φύλο, όπως η αδυναμία, η έλλειψη πρωτοβουλίας και η δειλία. Ως εκ τούτου, δε θα παραλείψει να σημειώσει πως η αναγνώριση της γυναικείας αξίας από τον άνδρα και η παραχώρηση σε αυτήν πρωτοβουλιών δεν ταπεινώνει τον ανδρικό εγωισμό, σε αντίθεση με την πατριαρχική ιδεολογία της εποχής: «Κάμνοντας έτσι ο άντρας διόλου δεν ταπεινώνεται, όπως θα πίστευαν οι οπαδοί των παλαιών συστημάτων. Διατηρεί απaráλλαχτα τη θέση του στην οικογένεια, εξακολουθεί να είναι απaráλλαχτα ο κύριος μαζί με τη σύζυγό του...» (98)

Στην *Αυτοβιογραφία* τόσο ο Λασκαράτος όσο και η γυναίκα του εναντιώνονται συχνά απέναντι στη νοοτροπία του 19ου αιώνα που συνιστά τον εγκλεισμό των γυναικών στο σπίτι, ιδιαίτερα των καλών οικογενειών: «Εστάθηκε η γυναίκα μου που

---

⁴⁹¹ Παντελίδου- Μαλούτα (2015) :51-52

έκαμε τές άλλες κυρίες του τόπου να καταλάβουν πως μια κυρία μπορούσε να πάει η ίδια στα καταστήματα για να αγοράσει φορέματα, ενώ ως τότε έπρεπε ο έμπορος να στείλει εις το σπίτι το καθετί.» (63) Μολονότι ο περιορισμός του γυναικείου φύλου στην ανδροκρατική κοινωνία δεν επιτρέπει στις γυναίκες να ξεφύγουν από τον παραδοσιακό ρόλο και να εκφράσουν τις ικανότητές τους, ο Λασκαράτος θα πρωτοπορήσει, παίρνοντας τις κόρες του για έναν περίπατο, πράξη που δε συμπεριλαμβάνεται στα πατρικά καθήκοντα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής. (63) Έτσι, οι κόρες του Λασκαράτου απολαμβάνουν από μικρές την ελευθερία προβολής στο δημόσιο χώρο που θεωρείται συνήθως ανδρική υπόθεση, τόσο με βόλτες στην εξοχή ή στο θέατρο. (101) Βέβαια, ο εγκλεισμός των γυναικών των αστικών κοινωνικών στρωμάτων αρχίζει να υποχωρεί προς το τέλος του 19ου αιώνα, υπό την επίδραση των ευρωπαϊκών ηθών, όταν οι γυναίκες παίρνουν όλο και συχνότερα μέρος σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως σε χοροεσπερίδες και σε οικογενειακές συνεστιάσεις.⁴⁹² Ακόμα και εκεί, όμως, η θέση τους είναι εντελώς διαφοροποιημένη από τη θέση των ανδρών, αφού αναγκάζονται να περιορίζονται σε συγκεκριμένο χώρο του σπιτιού, μακριά από εκείνους: «Οι κύριοι αποτραβηγμένοι στα άλλα δωμάτια και ελεύθεροι από τές επιφυλάξεις που απαιτεί η παρουσία του ωραίου φύλου, περνούσαν ευχάριστα τη βραδιά τους καπνίζοντας και δροσιζόμενοι με παγωτά και άλλα αναψυκτικά, από τα οποία λίγο ή και τίποτε δεν επερίσσευε για τές κυρίες. [...] Πράγματι...εύρηκα τα πάντα στη θέση τους, δηλαδή τές κυρίες φυλακισμένες στη σάλα και τους άνδρες, όπως πρώτα, στο υπόλοιπο του σπιτιού.» (64) Αλλά και ανάμεσα στις γυναίκες είναι ευδιάκριτες οι κοινωνικές και ταξικές διακρίσεις, μιας και οι κυρίες των ανώτερων τάξεων κάθονται απομακρυσμένες από τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων και τις υπηρέτριες. (63-64)

Η κυρίαρχη νοοτροπία αποδίδει στην εκπαίδευση των γυναικών καθαρά διακοσμιακό χαρακτήρα, καθώς τα κορίτσια δεν είναι απαραίτητο να πηγαίνουν σχολείο.⁴⁹³ Εξάλλου, η προσπάθεια των γυναικών να λάβουν ανώτερη μόρφωση υπονομεύεται από τους φορείς της πατριαρχικής εξουσίας με την αιτιολογία ότι παραμελούν τις σπιτικές τους ενασχολήσεις.⁴⁹⁴ Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης Ο Λασκαράτος θα προσφέρει ολοκληρωμένη μόρφωση στις κόρες του, σε αντίθεση με τη διαπαιδαγώγηση των υπολοίπων κοριτσιών που είναι ελλιπής, αφού δε συντελεί στην ηθική και συναισθηματική ολοκλήρωσή τους: «Δεν μπορείς να φανταστείς μου έλεγε

---

⁴⁹² Καραμάνου (2013):628

⁴⁹³ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015):65

⁴⁹⁴ Βαρίκα(2011) :66

συχνά η γυναίκα μου, το κενό στα κεφάλια και την ψυχή αυτών των κοριτσιών που έρχονται σε μας. [...] Όταν ύστερα μεγαλώσουν αυτά τα κορίτσια, έτσι κούφιας καθώς είναι στο εσωτερικό τους, δεν μπορούν να εύρουν καμιά πηγή εις τον εαυτό τους και ψάχνουν βοήθεια στον έξω κόσμο» (108-109) Πολλές φορές η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν ενισχύεται από τους γονείς, και ιδιαίτερα από τις μητέρες, αλλά απεναντίας παρακωλύεται. (107-108) Παρατηρούμε πως η ίδια η μητέρα ενσωματώνει και αναπαράγει το πατριαρχικό μοντέλο που προϋποθέτει βασική εκπαίδευση των κοριτσιών, προκειμένου εκείνα να προετοιμαστούν για την καλύτερη εκπλήρωση του ρόλου της γυναίκας ως συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας, ενώ συνάμα αποδέχεται την αδιαφορία ή αποχή του πατέρα από τη διαδικασία της γυναικείας μόρφωσης: «Οι μαθήτριάς μας, γυρίζοντας κάθε μέρα στο σπίτι τους, βάνονταν το πλείστον στο νοικοκυριό ή εύρισκαν τη μητέρα να ετοιμάζεται για το θέατρο ή για τη συναναστροφή. Και σε αυτές τις τελευταίες περιστάσεις ή τές έπαιρναν κι αυτές στη διασκέδαση της βραδιάς ή τές άφηναν εις το σπίτι...συντροφιά με τη δούλα, αφού ο πατέρας ήταν έξω, στο καζίνο, στη συναναστροφή, στο θέατρο» (109- 110)

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι γυναίκες αντιμετωπίζονται όχι μόνο ως πνευματικά αλλά και ως κοινωνικά και οικονομικά εξαρτημένα και υποδεέστερα υποκείμενα, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες ιδέες του διαφωτισμού για ανεξαρτησία του πολίτη, ισότητα, δικαιοσύνη και ατομικά δικαιώματα.⁴⁹⁵ Στην *Αυτοβιογραφία* ο Λασκαράτος προσφέρει στη γυναίκα τουλάχιστον στα οικογενειακά πλαίσια όλα εκείνα τα δικαιώματα που η κοινωνία της εποχής δεν της αναγνωρίζει: «Μόλις παντρεύτηκα, δήλωσα στη γυναίκα μου ότι δεν σκόπευα να επωφεληθώ από το δικαίωμα που μου έδινε η κοινωνία να είμαι ανώτερος και ότι ανάμεσά μας θα υπήρχε η πιο τέλεια ισότητα. Κάτω απ' αυτό το πνεύμα την ενημέρωσα για όλα τα συμφέροντά μου, που τώρα έγιναν και δικά της, και έτσι βρισκόμαστε πάντοτε και οι δύο μαζί στη διεύθυνση και διαχείριση των υποθέσεών μας.» (97) Την ίδια δημοκρατική συμπεριφορά θα επιδείξει και στα ανήλικα κορίτσια του: «Οι κόρες μου ανατράφηκαν στους κόλπους μιας μικρής δημοκρατίας. Γιατί, αντίθετα απ' ό,τι κάνουν οι δημοκράτες, εγώ είχα δώσει στην οικογένειά μου σύσταση δημοκρατική.» (97) Επιπλέον, θα παραχωρήσει στη γυναίκα του το δικαίωμα της οικονομικής διαχείρισης του οίκου, πράγμα, που, όπως παραδέχεται, ήταν «έξω από το συνηθισμένο» για την εποχή: «Επί πλέον ευρήκαμε πως,

---

⁴⁹⁵ Καραμάνου (2013) :623

στα συμφέροντα της οικογενείας μας, η γυναίκα μου θα έπρεπε να είναι ο ταμίας, και ως τώρα αυτή κράτησε το χρήμα.» (97)

Μάλιστα, η σύζυγος του Λασκαράτου θα εργαστεί για ένα διάστημα, αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση ενός παρθεναγωγείου, επάγγελμα που θα επιχειρήσουν να ακολουθήσουν αργότερα οι κόρες του συγγραφέα. (142-143) Βέβαια, ο Λασκαράτος δεν παραλείπει να τονίσει πως η δυσχερής οικονομική κατάσταση της οικογένειας ανάγκασε τη γυναίκα του να δεχτεί τη διεύθυνση του σχολείου. (105) Άλλωστε, έως τα τέλη του 19ου αιώνα η διεύρυνση και η αποδοχή της επαγγελματικής δραστηριότητας των γυναικών είναι επιτρεπτή μόνο για κοινωνικούς και ανθρωπιστικούς λόγους, ενταγμένη στα όρια του φύλου τους και σύμφωνα με τις προδιαγραφές του κοινωνικού τους ρόλου.⁴⁹⁶ Ως εκ τούτου, το επάγγελμα της δασκάλας θεωρείται σε γενικές γραμμές αποδεκτό από την κοινωνία, μιας και τα «φυσικά» μητρικά χαρακτηριστικά δίνουν στις γυναίκες ένα επαγγελματικό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ανδρών, χωρίς να λείπουν βέβαια και οι αντίθετες γνώμες.⁴⁹⁷ Ωστόσο, ο Λασκαράτος θα αμφισβητήσει την επαγγελματική καταλληλότητα των διδασκαλισσών, συμπνέοντας με την επικρατούσα αντίληψη που προσάπτει στις δασκάλες γνωστική ανεπάρκεια, θέση που συναντάμε και σε γυναικεία έντυπα της περιόδου, με σημαντικότερο την *Εφημερίδα των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν, όπου, όμως, η έλλειψη επιστημοσύνης των παιδαγωγών αποδίδεται κυρίως στην αδιαφορία της πολιτείας.⁴⁹⁸

Επειδή οι παραδοσιακές έμφυλες συμπεριφορές διαμορφώνονται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες της εκάστοτε εποχής, η αρρενωπότητα συνιστά μια πολιτισμικά κατασκευασμένη κατηγορία, σύμφωνα με την οποία οι άνδρες οφείλουν να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους.⁴⁹⁹ Στην *Αυτοβιογραφία* βλέπουμε τα νεαρά αγόρια να κάνουν αταξίες και να απολαμβάνουν μια σχετική αυτονομία, σε αντίθεση με τα κορίτσια που αναγκάζονται λόγω του φύλου τους να ζουν περιορισμένα στο σπίτι. (39-40) Την περίοδο που ο νεαρός ποιητής εργάζεται στη Γραμματεία της Γερουσίας, οι έξοδοι και οι διασκεδάσεις είναι στο ημερήσιο πρόγραμμά του, γεγονός που καταδεικνύει τη διαφορά της κοινωνικής θέσης ανδρών και γυναικών ως προς το επίπεδο της ελευθερίας. (42) Από την άλλη, καθώς η αρρενωπότητα σχετίζεται κυρίως με την παρουσία των ανδρών στον δημόσιο βίο και την έξοδό τους από τα στενά όρια του

---

⁴⁹⁶ Αναγνωστοπούλου (2010) :133

⁴⁹⁷ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :253

⁴⁹⁸ Δαλακούρα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015) :253

⁴⁹⁹ Αφένδρα Μέργου (2014) :22

οίκου, είναι λογικό να προϋποθέτει την ατομική διάκριση και την επίτευξη κατορθωμάτων από εκείνους.⁵⁰⁰ Στην *Αυτοβιογραφία* ο πατέρας αλλά ιδιαίτερα ο θεός ενσαρκώνουν τα πρότυπα της κοινωνικής διάκρισης. (47) Γι' αυτό ο νεαρός Λασκαράτος από νωρίς θα λάβει στοχευμένη εκπαίδευση, πρώτα στην Κεφαλονιά και κατόπιν στην Κέρκυρα, η οποία, παρόλο που δε συμβαδίζει με τις ιδιαίτερες κλίσεις και τα ενδιαφέροντά του, επιβάλλεται από τους φορείς της πατριαρχικής εξουσίας, τον πατέρα και τον θείο, μιας και έχουν ήδη προδιαγράψει το μέλλον του προστατευόμενού τους: «Ο πατέρας και ο θεός μου, που επιθυμώντας με στο πολιτικό στάδιο, ήσαν δυσσχεσμένοι για την άρνησή μου, και με κακή τους θέληση με έστειλαν εις την Ευρώπη. [...] Με ήθελαν δικηγόρο σε πείσμα της φύσεως.» (45)

Ο Λασκαράτος αρκετές φορές θα δείξει πυγμή επαναστατώντας στη βούληση των φορέων της πατριαρχίας, παρόλο που στο τέλος θα λυγίσει και θα συμμορφωθεί με τις επιταγές τους: «Όταν ο πατέρας μου και ο θεός μου ηθέλησαν να με βγάλουν από το ιταλικό σχολείο...ευρέθηκα να έχω και εγώ μίαν θέληση και μάλιστα μίαν θέληση αντίθετη προς την εδική τους. (37) [...] Μόλις έφθασα, ο θεός μου μού πρόσφερε τη θέση του δικαστή, που δεν εδέχτηκα δηλώνοντας πως δεν ήθελα θέσεις. (46) Μάλιστα, θα χρησιμοποιήσει συχνά μέσα, όπως κλάμα και παρακλήσεις, που δε συμβαδίζουν με το πρότυπο της αρρενωπότητας, αλλά συνάδουν περισσότερο με την έκφραση της θηλυκότητας, η οποία ταυτίζεται με τον έντονο συναισθηματισμό⁵⁰¹ «Επαρακάλεσα, διαμαρτυρήθηκα, εστάθηκε ανώφελο. [...] Επανάλαβα την έφοδο στην τρυφερότητα και την ευθυκρισία του πατέρα μου... παρακαλώντας και διαμαρτυρόμενος, αλλά ο πατέρας μου παρέμεινε αμετάπειστος. (45-46) Μιας και η ανδρική ταυτότητα συνδέεται με τη ρώμη και τον ηρωισμό, διαπιστώνουμε πως στην *Αυτοβιογραφία* ο Λασκαράτος θα συμπεριφερθεί με γενναιότητα και ψυχική δύναμη στις δύσκολες περιστάσεις του βίου, όπως αρμόζει στο φύλο του. Αντίθετα, όμως, με την πατριαρχική νοοτροπία, θα αναγνωρίσει πως η γυναίκα του τού ενέπνευσε αυτό το σθένος, για να ανταπεξέλθει στις περιπέτειες της ζωής. (61-62) Καθώς τα στερεότυπα του φύλου αντανακλούν συγκεκριμένες κοινωνικές προσδοκίες για το ρόλο ανδρών και γυναικών, η αυτοαντίληψη του κοινωνικού υποκειμένου διαμορφώνεται βάσει στερεοτυπικών θέσεων οι οποίες υιοθετούνται είτε γιατί θεωρούνται φυσικές είτε γιατί η απόκλιση

---

⁵⁰⁰ Κατσαβέλη (2017) :331

⁵⁰¹ Αφένδρα Μέργου (2014) :26

συνοδεύεται από κοινωνικό στιγματισμό ή και αποκλεισμό.⁵⁰² Έτσι ο Λασκαράτος θα αναγκαστεί αρχικά να δεχτεί την έδρα του ειρηνοδίκη στο δικαστήριο του Ληξουρίου, ενώ αργότερα, μετά το θάνατό του πατέρα, θα υποχρεωθεί να αναλάβει τη διεύθυνση της οικογένειας και τη διαχείριση της περιουσίας της, (53, 57) διότι την εποχή αυτή ο πρωτότοκος γιος θεωρείται προστάτης οικογενείας μετά το θάνατο του πατέρα και οποιαδήποτε απόκλιση από αυτή την υποχρέωση είναι κοινωνικά κατακριτέα.

Τέλος, στην *Αυτοβιογραφία* αποτυπώνεται η κυρίαρχη ανδρική νοοτροπία που αφορά κυρίως την εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων απέναντι στη γυναίκα και τα παιδιά, παραμελώντας ωστόσο την κάλυψη των συναισθηματικών τους αναγκών: «...Οι οικογενειάρχες δαπανούν κατά τη διάρκεια του χρόνου μεγάλο μέρος του εισοδήματός τους εις αναψυκτήρια και παιγνίδι εις τα καζίνα. Και γενικά οι σύζυγοι σκορπούν με απλοχεριά για λούσα και μόδες για να στολίσδουν τές γυναίκες και τές κόρες τους.» (105-106) Καθώς το «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» αποτελούν τα πλαίσια στα οποία κατασκευάζονται οι έμφυλες ταυτότητες και οργανώνεται η κοινωνική δράση,⁵⁰³ η διαφοροποίηση του Λασκαράτου από την πατριαρχική κοσμοαντίληψη, που θέλει τους άνδρες να απουσιάζουν από το σπίτι και να απέχουν από τη διαπαιδαγώγηση των τέκνων, είναι δηλωτική του προοδευτικού του χαρακτήρα. Επομένως, η διαμόρφωση της ταυτότητας και της κοινωνικής θέσης των κοριτσιών του Λασκαράτου είναι αποτέλεσμα και της συμβολής που έχει ο ίδιος στη διαπαιδαγώγησή τους.

Επιλογικά, στην *Αυτοβιογραφία* διαφαίνεται ότι ο Επτανήσιος συγγραφέας με τις προσωπικές και οικογενειακές επιλογές του αμφισβητεί συχνά τους κυρίαρχους ρόλους ανδρών και γυναικών, αποκλίνοντας από τα στερεότυπα της εποχής. Ο Λασκαράτος εκφράζοντας την επιθυμία «να είναι η γυναίκα ισότιμη με τον άνδρα, βοηθός και συμπαραστάτης του συντρόφου της, με δική της πρωτοβουλία, με τα ίδια δικαιώματα στο σπίτι»,⁵⁰⁴ απέδειξε με τη συμπεριφορά του απέναντι στη γυναίκα πως είναι αρκετά κοντά στις πρώιμες φεμινιστικές απόψεις του 19ου αιώνα για την ανάγκη αλλαγής της κοσμοαντίληψης ως προς την κοινωνική και πνευματική θέση των γυναικών. Παρόλα αυτά, ο δρόμος μέχρι τη γυναικεία χειραφέτηση είναι μακρύς, αφού από τις αρχές του 20ού αιώνα και ύστερα θα παραδοθεί η σκυτάλη στον φεμινισμό, για να διατυπώσει τους

---

⁵⁰² Αφένδρα Μέργου (2014) :26-27

⁵⁰³ Μπακαλάκη (2010) :63

⁵⁰⁴ Σπηλιοτόπουλος (1951) :259-263

νέους όρους των γυναικείων διεκδικήσεων, δίνοντας έμφαση στην αναγνώριση των πολιτικών τους δικαιωμάτων.⁵⁰⁵

4.7 Ο αληθειακός χαρακτήρας στην *Αυτοβιογραφία* του Λασκαράτου

Το αυτοβιογραφικό έργο του Λασκαράτου με τις ποικίλες παραλλαγές συνιστά ιδιαίζουσα περίπτωση στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Και αυτό γιατί οι πολλές συνθέσεις και ανασυνθέσεις της *Αυτοβιογραφίας*, γραμμένες ανά διαφορετικές χρονικές στιγμές και με διαφορετικούς στόχους κάθε φορά,⁵⁰⁶ αποδεικνύουν τη συνεχή προσπάθεια του συγγραφέα σε ένα μακρότατο διάστημα της ζωής του να αποτυπώσει την εξέλιξη των πεποιθήσεών του, προκειμένου να γίνει γνωστός στους αναγνώστες ο αγώνας του για τη βελτίωση της κοινωνίας και να δικαιωθεί. Επομένως, ο Λασκαράτος θα επιχειρήσει να δικαιολογήσει ηθικά τη συγγραφή της *Αυτοβιογραφίας*, προβάλλοντας την έντονα ιδεολογική σκοπιμότητά της: ««Η βιογραφία, ομοίως όπως και η φωτογραφία, χρωστάει και αυτή να μεταδίδει στους άλλους πλήρη την εικόνα του εαυτού μας. [...] Εξάλλου, η βιογραφία, περιορισμένη και κλεισμένη σε μόνη την έκθεση του χαρακτήρος, θα καταντούσε στείρα, λιγότερο διδαχτική και λιγότερον ενδιαφέρουσα στους αναγνώστες. (35) Έτσι, το αυτοβιογραφικό πόνημά του μοιάζει με μια κοινωνική αποστολή, προκειμένου να μεταδοθεί η αλήθεια και να ωφεληθεί η κοινωνία:⁵⁰⁷ «Αν δεν είχα γεννηθεί ίσως θα ήταν καλύτερο για με και για την αθώα οικογένειά μου. Μα όχι γι' αυτούς τους ηλίθιους και διεφθαρμένους που δυσαρέστησα ζητώντας να τους ωφελήσω υλικώς και ηθικώς.» (36)

Καθώς ο λόγος της αυτοβιογραφίας αυτοσυστήνεται συνήθως ως λόγος αληθείας, στον πρόλογο οι αυτοβιογράφοι επιλέγουν να προσδιορίσουν το είδος του κειμένου τους, να δικαιολογήσουν την επιλογή τους ή να εκθέσουν τη μέθοδο που ακολούθησαν για τη σύνθεσή του.⁵⁰⁸ Στην *Αυτοβιογραφία* ο Λασκαράτος αισθάνεται την ανάγκη να συστήσει το λόγο του ως αληθή μέσα από ένα κείμενο προοιμιακού χαρακτήρα, όπου καταγράφονται τα κίνητρα και η μέθοδος συγγραφής της αυθιστόρησης, όπως συμβαίνει

---

⁵⁰⁵ Αναγνωστοπούλου(2010) :134

⁵⁰⁶ Λασκαράτος (1983) :10

⁵⁰⁷ Λασκαράτος (1983) :22-23

⁵⁰⁸ Πασχαλίδης (1993) :95

με τις περισσότερες αυτοβιογραφίες του συμβατικού κυρίως τύπου. Βέβαια, μέσα από την προγραμματική δήλωση στην αρχή της *Αυτοβιογραφίας* αποκαλύπτεται όχι μόνο η πρόθεση του συγγραφέα αλλά και η δομή του αυτοβιογραφικού έργου, η οποία χαρακτηρίζεται από εσκεμμένη αποσπασματικότητα: «Μα νομίζω πως επίσης, μέσα εις τα όρια αυτού του χρέους να συνθέτει κανείς την πλήρη βιογραφία, είναι και το να αποφεύγει το καθετί που δεν θα χρησίμευε στο να δείξει τον χαρακτήρα. [...] Γι' αυτό και εγώ επιτρέπω μερικά ανέκδοτα διαφωτιστικά αυτού μου του αφηγήματος». (35) Ο Λασκαράτος, επιχειρώντας μία συνοπτική εξιστόρηση της ζωής και της δράσης του, αποσκοπεί σε μια περιορισμένη αυτοαναπαράσταση, για την οποία δικαιολογείται, προβάλλοντας διαφορετικούς λόγους κάθε φορά ανάλογα με την περίσταση, όπως φαίνεται και από την εισαγωγή της *Αυτοβιογραφίας*: «Έχω παραλείψει περιόδους ολόκληρες της ζωής μου και γιατί δεν τές ενθυμούμαι πλέον και για να σεβαστώ το χρόνο του αναγνώστη και έτσι να αξίζω τουλάχιστον την ευγνωμοσύνη του.» (35) Έτσι, αποσιωπά γεγονότα, καθώς ο όγκος των πληροφοριών τους θα έβλαπτε τη συνοχή του αυτοβιογραφικού κειμένου ή επειδή τα συμβάντα έχουν συμπεριληφθεί σε άλλα έργα του συγγραφέα: «Δε θα μεταφέρω εδώ τα έκτροπα που διέπραξαν οι παπάδες, οι υπηρέτες και οι δορυφόροι τους στές λίγες μέρες πριν την αναχώρησή μου από το νησί για να μην κάμω το ανάγνωσμα αυτό πολύ ογκώδες.» (74-75) [...] «Δε θα εκθέσω εδώ την ιστορία του Λυχνού μου και των διωγμών που υπόφερα...αφού δημοσιεύτηκε σε χωριστό βιβλίο με τον τίτλο Οι καταδρομές μου εξαιτίας του Λύχνου.» (84-85)

Καθώς ο συγγραφέας επιλέγει ποια γεγονότα θα προβάλλει και ποια θα παραλείψει, είναι λογικό να στέκεται επίμονα σε όσα θεωρεί ότι έχουν μία ιδιαίτερα σημασία γι' αυτόν: «Μα δε θα καταχραστώ την υπομονή του αναγνώστη μου. Θα του διηγηθώ μόνο ένα ή δύο από τα περιστατικά αυτά, τα πιο σπουδαία.» (48) Με αυτόν τον τρόπο ο βίος του αποκτά τη συνεκτικότητα, τη συνέχεια και τη λειτουργική ενότητα ενός παραδειγματικού μύθου.⁵⁰⁹ Από την άλλη, περιστατικά που για τους περισσότερους θεωρούνται ήσσονος σημασίας, ενσωματώνονται τελικά στο αυτοβιογραφικό κείμενο, καθώς εξυπηρετούν μια ιδεολογική σκοπιμότητα: «Ήταν περίπου αυτήν την εποχή που μου συνέβη κάποιο περιστατικό, από το οποίο οι αναγνώστες μου θα μπορούσαν ίσως να ωφεληθούν και γι' αυτό το αναφέρω.» (110) Ο συγγραφέας εμμένει σε ασήμαντα επεισόδια της ζωής του, διότι, όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος «σ' αυτά μπορούν να δουν κάτι που δείχνει τον χαρακτήρα του ανθρώπου τους. [...] Το τι έκαμε ο καθένας εις

---

⁵⁰⁹ Πασχαλίδης (1993) :160-161

την ζωή του θα κρέμεται από τις περιστάσεις. Αλλά το πώς εφέρθηκε κρέμεται ολοκλήρως από αυτόν.»⁵¹⁰ Επομένως, είναι δυνατόν να εξηγηθεί η εκτενής αναφορά σε συμβάντα, που φαίνονται να μην έχουν κάποια λειτουργική αξία στο κείμενο, όπως το επεισόδιο με τους ευγενείς Κερκυραίους στο δρόμο για Ιταλία ή η περιγραφή του ταξιδιού του Λασκαράτου στο Τούνεζι, (44-45, 69-71) μιας και στις περιπτώσεις αυτές βασικός στόχος του συγγραφέα είναι η διαβεβαίωση των αναγνωστών για την ηθική του ανωτερότητα, η οποία πιστοποιείται μέσα από τη στάση που κράτησε σε αυτά τα συμβάντα.

Επειδή η *Αυτοβιογραφία* ανήκει στο συμβατικό τύπο αυθιστόρησης, που χαρακτηρίζεται από έμφαση στην εργογραφία, στα πλαίσια ενός αναπτυγμένου βιογραφικού αφηγήματος, η εξιστόρηση προσωπικών εμπειριών και γεγονότων που αφορούν στο έργο και τα επιτεύγματα του συγγραφέα έχουν στόχο να διαφωτίσουν τις συγκεκριμένες περιστάσεις που προσδιόρισαν την πνευματική εξέλιξη και φυσιογνωμία του.⁵¹¹ Ο Λασκαράτος θα επιχειρήσει να παρουσιάσει το συγγραφικό του έργο, δίνοντας έμφαση σε περιστατικά της ζωής του, που αποτελούν τα καλύτερα δυνατά παραδείγματα, προκειμένου να δικαιολογηθεί η χρησιμότητα της αυτοαναπαράστασης. Έτσι, αποκαλύπτοντας τις συνθήκες σύνθεσης των *Μυστηρίων* σημειώνει στην *Αυτοβιογραφία*: «Ως αυτό το σημείο η ζωή μου δεν εστάθηκε παρά ένα είδος προεισαγωγής για τον προορισμό που, καθώς φαίνεται, έμελλε να εκπληρώσω στον κόσμο.» (72)

Ως εκ τούτου, η εξιστόρηση της σύγκρουσης με τον εκκλησιαστικό κλήρο θα ρίξει φως στις περιστάσεις που αφορούν στη συγγραφή των έργων πολεμικής του, όπως είναι η *Απόκριση εις τον Αφορεσμόν*, για την οποία αναφέρει: «Τώρα θα μάθω στους πανούργους παπάδες που σε έφτιαχναν (αναφέρεται στο κείμενο του αφορισμού) ότι, εκείνοι που ξέρουν πως είναι ένοχοι, πρέπει να αποφεύγουν το θόρυβο. Στές πρώτες σαράντα μέρες από το φτάσιμό μου εις το Λονδίνο, γράφτηκε η απόκρισή μου.» (78) Συνάμα, η λεπτομερής αναφορά στα πεπραγμένα της περίφημης δίκης του με τη Σύνοδο (125-135) είναι δηλωτική για την κατανόηση της ανάγκης του να γνωστοποιήσει στο κοινό μέσα από το βιβλίο του *Η δίκη μου με τη Σύνοδο* την καταδίωξη του από την Εκκλησία, την υπεράσπιση των αρχών του αλλά και την τελική νίκη έναντι των διωκτών του. (135) Το ίδιο συμβαίνει και με τη λεπτομερή περιγραφή των προσπαθειών του να πολεμήσει το κίνημα και τις θέσεις των Ριζοσπαστών, γεγονός που θα οδηγήσει στην

---

⁵¹⁰ Λασκαράτος (1959) :219

⁵¹¹ Βλ. Πασχαλίδης (1993) :35

έκδοση του *Λύχνου* και στον εγκλεισμό του στη φυλακή, για τον οποίο θα δημοσιεύσει *Τα παθήματά μου και τές παρατηρήσεις μου στές φυλακές της Κεφαλονιάς*. (82-91) Καθώς η *Αυτοβιογραφία* ανήκει στη συμβατική εκείνη μορφή που εξυπηρετεί μία πιο σύνθετη σκοπιμότητα, είναι λογικό να οργανώνεται σε μία μεταφορική βάση, παρουσιάζοντας το έργο και τη ζωή του με μία σχέση ομοιότητας και αντιστοιχίας.⁵¹²

Μέσα από τις σελίδες της *Αυτοβιογραφίας* θα εμφανιστούν σημαντικά γεγονότα της επτανησιακής ιστορίας του 19ου αιώνα αλλά και αρκετά ονόματα των πρωταγωνιστών της, τα οποία ενισχύουν την αληθοφάνεια του κειμένου. Έτσι, παρέχονται πληροφορίες τόσο για το κίνημα και τις πολιτικές επιδιώξεις των Ριζοσπαστών όσο και για τις βουλευτικές εκλογές του 1850 και τη Θ' Ιόνια Βουλή, που προέκυψε από αυτές, όπου θα κατατεθεί το Νοέμβρη του 1850 το περίφημο ψήφισμα της Ένωσης. (65-66) Ταυτόχρονα, καταγράφεται, η δράση του νέου ηγέτη των Ριζοσπαστών, Λομβάρδου και των συνεργατών του, (66, 82-83, 85-89) οι ενέργειες του ανώτερου και κατώτερου εκκλησιαστικού κλήρου, (75-77, 118-120) που κλιμακώνονται με τον αφορισμό του ποιητή, αλλά και η στάση των Άγγλων Αρμοστών (83-84, 86, 114), πάντα βέβαια σε σχέση με τις προσωπικές περιπέτειες του Λασκαράτου. Ως εκ τούτου, στην *Αυτοβιογραφία* παρουσιάζονται εκτενώς περιστατικά που στιγμάτισαν τον ποιητή, όπως ο αφορισμός, ο σεισμός του 1867 και η δίκη του με τη Σύνοδο. Καθώς η λεπτομέρεια αποτελεί σημαντικό σημείο αυθεντικότητας, η εμμονή του συγγραφέα σε περιττά στοιχεία προσδίδει στο κείμενο αληθοφάνεια. Μάλιστα, διαπιστώνουμε μια κλιμάκωση των λεπτομερειών στην αναλυτική παρουσίαση των γεγονότων μετά την δημοσίευση της *Απόκρισης*, τα οποία οδήγησαν στην παραπομπή του σε δίκη, καθώς και στη διεξοδική περιγραφή της ίδιας της δίκης. (116-135) Συνάμα, γίνεται μνεία σε ανθρώπους της επτανησιακής κυρίως διανοήσης, όπως είναι ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Βαλαωρίτης, ο Ιούλιος Πρετεντέρης, οι οποίοι έχουν επηρεάσει με το δικό τους τρόπο τη ζωή και το έργο του Λασκαράτου, αλλά και αναφορά σε αλλοεθνείς διανοητές, σαν τον Nannucci, τον Whittingham και τον βαρόνο d' Everton, ενώ δε λείπουν οι παραπομπές σε εφημερίδες και περιοδικά εποχής, που ενισχύουν την αληθοφάνεια του κειμένου.

Επειδή η αληθοφάνεια αποτελεί βασικό συστατικό της αυτοβιογραφίας, η παραγωγή της εξασφαλίζεται είτε με την εξιστόρηση πραγματικών γεγονότων είτε μέσα από τεχνικές αναπαράστασης της ομιλίας.⁵¹³ Ο Λασκαράτος από την αρχή διασαφηνίζει ότι απευθύνεται στους αναγνώστες των έργων του. (35) Στην *Αυτοβιογραφία*

---

⁵¹² Πασχαλίδης (1993) :161

⁵¹³ Πασχαλίδης (1993) :93

παρατηρείται η αφήγηση σε αρκετά σημεία να αποκτά τη μορφή ενός φανταστικού διαλόγου με τον υποτιθέμενο αναγνώστη, κυρίως με τη μορφή προτροπών προς το πρόσωπό του: «Αλλά όποιος θα ήθελε να έχει μια ιδέα, ας κοιτάξει την απόκρισή μου στον αφορεσμό. (75) [...] Γι' αυτό το θέμα βλέπε, Οι καταδρομές μου εξαιτίας του Λύχνου.» (114) Παράλληλα, μέσα από τον πρωτοπρόσωπο λόγο του αφηγητή επιδιώκεται η πιστή αναπαραγωγή των συμπτωμάτων ομιλίας. Έτσι, η χρήση του εσωτερικού μονόλογου προσδίδει ψυχολογική αληθοφάνεια στην αναπαράσταση του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου: «Μια πόρτα του καμπαναριού ήταν εις το πλευρό μου, όταν ατενίζοντας προς τα εκεί εσκέφθηκα: Αν τώρα αυτή η πόρτα άνοιγε και έβγαινε ένας άνθρωπος τέτοιος...(55) [...] Ω και τούτο! Το κουδούνι έπρεπε να βρίσκεται στο ύψος του χεριού...Ω πόσο είναι αδέξιοι οι Άγγλοι! Συλλογιζόμουν...» (81) Μερικές φορές ο Λασκαράτος καταφεύγει στα ρητορικά ερωτήματα ή στις προσωποποιήσεις, που προσδίδουν ένα δραματικό τόνο στο κείμενο: «Ω, αν είχα δυνηθεί να το φανταστώ!...Φτωχέ μου, Άτλαντα!» (52) [...] Τώρα, ποιος ήταν ο σκοπός, ποια η αφορμή που ο κύριος Stivens βασάνιζε και ζημίωνε έτσι μια τίμια και όχι πλούσια οικογένεια; Αυτό μένει πάντα για με ένα μυστήριο.» (71) Η πιο χαρακτηριστική όμως προσπάθεια αναπαράστασης της ομιλίας είναι η εκτεταμένη χρήση του διαλόγου σε κομβικά σημεία της *Αυτοβιογραφίας* (76-77, 118-119) ή η συμπλοκή του με τον πλάγιο και τον ελεύθερο πλάγιο λόγο σε μεγάλο εύρος του αυτοβιογραφικού κειμένου.

Ένα από τα θεμελιακά χαρακτηριστικά της αυτοβιογραφίας είναι οι διακειμενικές σχέσεις μεταξύ των κειμένων διαφορετικών αυτοβιογράφων, που άλλοτε παίρνουν τη μορφή ενός έμμεσου διαλόγου και άλλοτε τη μορφή μιας άμεσης συζήτησης ή λογομαχίας.⁵¹⁴ Ο Λασκαράτος, σε απάντηση προς το πρότυπο που διαμόρφωσε ο Rousseau, δηλώνει στην *Αυτοβιογραφία*: «Θα μπορούσα να αναφέρω και άλλα παρόμοια ανέκδοτα ανάρμοστα σ' αυτήν την ηλικία, μα είναι πράγμα σκληρό να παρατείνει κανείς τη διήγηση των αδυναμιών του και εγώ δεν έχω το θάρρος του Ρουσσώ.» (53) Παρατηρούμε πως το αυτοβιογραφικό κείμενο αποκαλύπτει με αυτόν τον τρόπο την πραγματική καταγωγή και παραγωγή του με βάση κάποιο πρότυπο, που ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες ή συμβάσεις, ενώ παράλληλα δηλώνει τη διαφοροποίησή του, με τη μορφή της αντίθεσης από το πρότυπο έργο.⁵¹⁵ Έτσι, ο Λασκαράτος αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί ως προς τον περιορισμένο βαθμό της δικής του εξομολόγησης, διατυπώνοντας τουλάχιστον την αρχική του πρόθεση να πει την αλήθεια για τα

---

⁵¹⁴ Πασχαλίδης (1993): 86

⁵¹⁵ Πασχαλίδης (1993): 87

περισσότερα περιστατικά του βίου του, ειδικά αυτά που μπορούν να διαφωτίσουν την ποιότητα του χαρακτήρα του. Ωστόσο, παρόλο που η αληθοέπεια αφορά κυρίως στην υπόσχεση του συγγραφέα για πιστή εξιστόρηση των γεγονότων του δημόσιου βίου, η πρόθεση ή βούληση για αλήθεια δε θα πρέπει να θεωρείται πάντα ως η πηγή της αλήθειας, ακόμα και στις συμβατικές μορφές αυτοβιογραφίας.

Τέλος, στην *Αυτοβιογραφία* διαπιστώνεται η τάση του Λασκαράτου να συμπληρώνει σταδιακά το έργο του με την παράθεση πρόσθετων γεγονότων, που είτε ακούσια παραλήφθηκαν την πρώτη φορά ή που έχουν προηγουμένως παρουσιασθεί, με αποτέλεσμα η καινούρια αναφορά να ολοκληρώνει την προηγούμενη: « Αλλά ας επιστρέψουμε στην εποχή των δώδεκα χρόνων μου.» (38) [...] «Λησμόνησα να πω ότι, εις το Λονδίνο, η φήμη των Μυστηρίων της Κεφαλονιάς και του αφορεσμού τους με είχε συνοδεύσει...» (79) [...] «Ξαναγυρίζω στο Λονδίνο...» (80) Οι λεπτομέρειες που προστίθενται εξυπηρετούν την αληθοφάνεια του αυτοβιογραφικού κειμένου, καθώς αποτελούν μια πράξη αυτοδιόρθωσης του συγγραφέα:⁵¹⁶«Παρέλειψα να μιλήσω για την ανατροφή που έδωσα στές κόρες μου.» (96) Παρόλο που το αυτοβιογραφικό έργο του οργανώνεται γενικά στη βάση μιας χρονολογικής τάξης, δε λείπουν οι περιπτώσεις που το κείμενο δεν ακολουθεί τη γραμμική του πορεία: «Μα ανάγκη να γυρίσω ένα βήμα πίσω... (47) [...] Πηδάω τώρα αλλού...(54) Εξάλλου, η αυτοβιογραφία αποτελεί ένα κείμενο που υπόκειται σε συνεχείς αναθεωρήσεις, αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο το ανέφικτο της ολοκλήρωσής της.

Η *Αυτοβιογραφία* του Λασκαράτου, τουλάχιστον στο αντίγραφο της συλλογής του Legrand, έχει τη μορφή ενός ανολοκλήρωτου, αποσπασματικού κειμένου, μιας και η αφήγησή του έργου σταματά απότομα στα 1883. Σε γενικές γραμμές, όμως, η προσπάθεια αυθιστόρησής του αφορά ένα κείμενο το οποίο αναθεωρείται συνεχώς από τον συγγραφέα υπό το φως διαφορετικών κάθε φορά κινήτρων και περιστάσεων. Καθώς η χρονική απόσταση μεταξύ της πρώτης γραφής και της επανεξέτασης λειτουργεί ως δυνατότητα ανανέωσης και επανάληψης της ερμηνευτικής δραστηριότητας του αφηγητή, η αυθερμηνεία αποδεικνύεται αναπόφευκτα ασταθής και συναρτάται στη συγκυρία που την υπαγορεύει κάθε φορά.⁵¹⁷Επιπλέον, η *Αυτοβιογραφία*, όπως και κάθε συμβατική μορφή αυτοβιογραφικού λόγου οργανώνεται με βάση συγκεκριμένες τεχνικές, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η αληθοφάνεια. Η χρήση πρωτοπρόσωπου λόγου,

---

⁵¹⁶ Πασχαλίδης (1993): 118

⁵¹⁷ Πασχαλίδης (1993): 119

η εξιστόρηση πραγματικών γεγονότων, η αναφορά σε σημαντικές ημερομηνίες και ιστορικά συμβάντα, η αναλυτική παρουσίαση της εργογραφίας του συγγραφέα σε συνύφανση με τον προσωπικό του βίο, η εμμονή στις περιττές λεπτομέρειες και η αναπαράσταση της ομιλίας αποτελούν μερικά από τα συστατικά στοιχεία της δημιουργίας ενός λόγου αληθείας. Και είναι λογικό ο Λασκαράτος να επιμένει στην αλήθεια του λόγου του, διότι αυτός έχει τη σκοπιμότητα μιας «αποστολής», που σχετίζεται με την ωφέλεια των μελλοντικών αναγνωστών και την αναμόρφωση της κοινωνίας.

Κεφάλαιο 5

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, μέσα από τη συγκριτική μελέτη των *Αυτοβιογραφιών* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και του Ανδρέα Λασκαράτου προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα ως προς τα σημεία σύγκλισης ή απόκλισης των δύο αυθιστοριών από ιδεολογικής και ειδολογικής σκοπιάς. Διαπιστώνεται, λοιπόν, πως τα αυτοβιογραφικά αυτά πονήματα συνιστούν προϊόντα ενός πλούσιου διανοητικού υπόβαθρου δύο Επτανήσιων συγγραφέων του 19ου αιώνα, μπολιασμένα κυρίως με τα διαφωτιστικά ιδεώδη της εποχής. Από τη μία, στο αυθιστορικό κείμενο της Μαρτινέγκου, με εφόδια τη γλωσσομάθεια και την αρχαιογνωσία της και κυρίως μέσα από την επαφή της με έργα παιδαγωγικού χαρακτήρα, η νεαρή Ζακύνθια αξιοποιεί βασικές ιδέες του Διαφωτισμού που επικεντρώνονται στην αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των δύο φύλων, την πίστη στη βελτίωση της κοινωνίας μέσω της ατομικής ηθικής συγκρότησης καθώς και στην εμπιστοσύνη στη δύναμη του ορθού λόγου. Ακόμα και οι όποιες αντιφάσεις παρατηρούνται στον αυτοβιογραφικό λόγο της Μαρτινέγκου, που έχουν να κάνουν με την παλινδρόμηση της σκέψης της μεταξύ λογικής και συναισθήματος ή την πεποίθησή της στην επενέργεια της Θείας Πρόνοιας στην ανθρώπινη μοίρα, αποτελούν συνέπεια του μεταιχμιακού χαρακτήρα των αντιλήψεών της, οι οποίες περνούν από έναν συμβατικότερο τρόπο σκέψης σε μια κοσμοαντίληψη με έμμεσες αλλά σαφείς απηχήσεις του πνεύματος του Διαφωτισμού.⁵¹⁸

Στα ίδια πλαίσια, στον αυθιστορικό λόγο του Λασκαράτου ανιχνεύονται επιδράσεις από την επαφή του συγγραφέα με εκπροσώπους του Διαφωτιστικού κύκλου και Επτανήσιους ποιητές, όπως και από τη γνωριμία του με το ευρωπαϊκό πνεύμα και τη μελέτη ευρωπαϊκών έργων κατά τη μαθητεία του στην Ιόνιο Ακαδημία, αλλά και κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ευρώπη. Οι λασκαράτειες απόψεις, ενταγμένες στο διαφωτιστικό κλίμα της εποχής, εστιάζουν τόσο στην αναγκαιότητα διάδοσης της παιδείας, προκειμένου να αναζητηθεί η αλήθεια και να απαλλαγεί η σκέψη από τη θρησκευτική πλάνη όσο και στην προτεραιότητα της εκπαίδευσης και της

---

⁵¹⁸ Χρυσανθόπουλος (2015) :143

κοινωνικοποίησης των γυναικών. Ως εκ τούτου, παρατηρείται ένας έντονος θρησκευτικός φιλελευθερισμός και ορθολογισμός στις ιδέες του Λασκαράτου, μιας και ο ίδιος, στην προσπάθειά του να συνδέσει την έννοια της θεότητας με τον Ορθό Λόγο, αντιμαχόμενος ταυτόχρονα δοξασίες και λαϊκά έθιμα, δείχνει να αποκτά μια θρησκευτική συνείδηση πάνω από δόγματα, χωρίς, ωστόσο, να απομακρύνεται από τη θρησκευτική ευλάβεια και την πίστη στην ιδέα του υπέρτατου θείου. Συνάμα, ενδεικτική για τον πρωτοποριακό χαρακτήρα του συγγραφέα είναι και η στάση του απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα, καθώς, επικρίνοντας τον λογιότατισμό της εποχής για τον ελιτισμό του, αποδέχεται τον κοινωνικό προορισμό της γλώσσας, θεωρώντας το γλωσσικό ζήτημα όχι μόνο φιλολογικό αλλά κυρίως κοινωνικό.

Εκτός όμως από τα παραπάνω αξιακά προτάγματα των αυτοβιογράφων, αναδύονται ζητήματα που συνδέουν το γραμματειακό είδος της αυθιστόρησης με την έμφυλη ταυτότητα του κάθε συγγραφέα. Η *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη διαφορετική θέση γυναικών και ανδρών του 19ου αιώνα, που αφορούν στην αποδοχή της κατωτερότητας της γυναικείας φύσης και τη συνακόλουθη παροχή διαφορετικής εκπαίδευσης στα κορίτσια, στον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς των γυναικών, ο οποίος επιτυγχάνεται με την απουσία τους από το δημόσιο χώρο, στην ανάδειξη του γάμου ως μοναδικού προορισμού της γυναικείας φύσης, προκειμένου να διατηρηθεί η πατριαρχική δομή της κοινωνίας. Από την πλευρά του, και ο Λασκαράτος αναπαριστά έμφυλες ταυτότητες άλλοτε συγκλίνουσες και άλλοτε αποκλίνουσες από τις κυρίαρχες όψεις αρρενωπότητας και θηλυκότητας. Έτσι, παρουσιάζει κι αυτός με τη σειρά του υποδεέστερη τη θέση της γυναίκας στην επτανησιακή κοινωνία σε σχέση με αυτή του άνδρα, εστιάζοντας στον εγκλεισμό των γυναικών στο σπίτι και στην αντιμετώπιση των τελευταίων ως πνευματικά, κοινωνικά και οικονομικά εξαρτημένων υποκειμένων.

Έχει, ωστόσο, ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι και στις δύο αυτοβιογραφίες απηχούνται ιδέες ενός πρώιμου φεμινισμού. Ειδικότερα, στο αυτοβιογραφικό κείμενο της Μαρτινέγκου καταγράφεται το αίτημα για μόρφωση και δημόσιο λόγο των γυναικών, ενώ ταυτόχρονα καταδικάζεται ο γυναικείος κοινωνικός αποκλεισμός και δίνεται έμφαση στην ελεύθερη επιλογή των πράξεών τους. Επομένως, οι θέσεις της νεαρής συγγραφέως, ισορροπώντας ανάμεσα στην αποδοχή του γυναικείου προτύπου κατά την πατριαρχική νοοτροπία και σε μια ήπιας μορφής διαμαρτυρία, με μικρές μόνο εξάρσεις, που δε φτάνει βέβαια τη συνθετότητα της θεωρητικής διατύπωσης αναδεικνύονται πρωτοποριακές για τα δεδομένα του 19ου αιώνα. Συνάμα, και η

Αυτοβιογραφία του Λασκαράτου φιλοξενεί απόψεις κοντά στις πρώιμες φεμινιστικές θέσεις του 19ου αιώνα, αφού η σύζυγός του συχνά εμφανίζεται στο έργο ανώτερη, ως φορέας δύναμης, που εναντιώνεται στον περιορισμό, απολαμβάνοντας την ελευθερία προβολής στο δημόσιο χώρο, ενώ της αναγνωρίζονται και ατομικά δικαιώματα. Παράλληλα, η παρέκκλιση του Λασκαράτου- με την ολοκληρωμένη διαπαιδαγώγηση που προσφέρει στις κόρες του- από την επικρατούσα αντίληψη, που επιθυμεί την καλλιέργεια των γυναικών σύμφωνα με το ιδανικό της σωστής οικοδέσποινας και μητέρας, συνάδει με την αξία που προσδίδει ο συγγραφέας στην επίδραση του σωστού προτύπου στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών. Οι εκπαιδευτικές θέσεις του, επικεντρωμένες στη συμβολή του διαλόγου κατά τη μαθησιακή διαδικασία, στη σημασία της πρακτικής διδασκαλίας και της ποικιλίας των μαθημάτων ή στην καλλιέργεια των έμφυτων κλίσεων και ενδιαφερόντων των παιδιών, δείχνουν να συγκλίνουν με τις θέσεις των πρώτων δημοτικιστών, οι οποίοι ευαγγελίζονται ένα σχολείο πραγματικά χρήσιμο για την πνευματική και ηθική συγκρότηση των κοριτσιών.⁵¹⁹

Από την άλλη, μιας και τα δύο αυτοβιογραφικά έργα ανήκουν σε διαφορετικά είδη αυθιστόρησης –λογοτεχνικό και συμβατικό τύπο αντίστοιχα- γίνεται αντιληπτό πως τα κείμενα αυτά οργανώνονται βάσει διαφορετικών τεχνικών για την εξασφάλιση της αληθοφάνειας. Καθώς, λοιπόν, η έμφαση στο ιστορικό γεγονός ποικίλει ανάλογα με τα βιώματα και το βαθμό εμπλοκής του αυτοβιογράφου, ⁵²⁰ στην *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου, τα λιγοστά γεγονότα του εξωτερικού κόσμου, που συναρτώνται πάντα σε σχέση με τα εμπόδια στα σχέδια της ηρωίδας, επιβεβαιώνουν τον ορισμό του λογοτεχνικού τύπου αυτοβιογραφίας ως μιας επί το πλείστον ενδοσκοπικής γραφής. Μαζί με την ενδοσκοπική προσήλωση της συγγραφέως η λογοτεχνικότητα ενισχύεται από τη ρομαντική διάθεση σε ορισμένα σημεία, τον εξομολογητικό τόνο και το διαλογικό ύφος του κειμένου. Απεναντίας, η *Αυτοβιογραφία* του Λασκαράτου, καθώς ανήκει στο συμβατικό τύπο αυθιστόρησης, χαρακτηρίζεται από την εξιστόρηση γεγονότων που έχουν στόχο να διαφωτίσουν τις συγκεκριμένες περιστάσεις, οι οποίες οδήγησαν στην πνευματική πορεία του συγγραφέα. ⁵²¹ Γι' αυτό το λόγο, αποτελεί χρήσιμη πηγή για τις ιστορικοπολιτικές εξελίξεις της εποχής, αφού μέσα από την αφήγηση των προσωπικών εμπειριών του Λασκαράτου αναδύονται σημαντικά γεγονότα, όπως η περίοδος της Αγγλοκρατίας με τη δράση των Αρμοστών και την παραχώρηση συνταγματικών

---

⁵¹⁹ Φουρνάρη (1987): 67

⁵²⁰ Πασχαλίδης (1993): 62-63

⁵²¹ Πασχαλίδης (1993): 36

ελευθεριών στα Επτάνησα, η συγκρότηση του ριζοσπαστικού κινήματος και η ανάδειξη των εκφραστών του, ο αγώνας των Επτανησίων για Ένωση με Ελλάδα, αλλά και ο απόηχος της Ένωσης σε Ιόνιο και ελληνική επικράτεια.

Επιπλέον, στα πλαίσια της αυθιστόρησης, ο αυτοβιογράφος παρέχει πληροφορίες σχετικά με την αφορμή, σύνθεση και πρόσληψη των έργων του. Μία τέτοια αποσαφήνιση μπορεί να έχει μία καθαρά πρακτική σκοπιμότητα, όπως τη σκιαγράφηση του διανοητικού ή αισθητικού δόγματος του συγγραφέα.⁵²² Στην περίπτωση της Μαρτινέγκου η εσωτερική διακειμενικότητα του αυτοβιογραφικού της λόγου συνιστά ένα μέσο αυτοσήμανσης. Συγκεκριμένα, η Ελισάβετ βλέπει την πραγμάτωση της ύπαρξής της μέσα από το συγγραφικό της έργο και εύλογα αναφέρεται εκτενώς σε αυτό, παραθέτοντας αποσπάσματα από τα θεατρικά της κυρίως έργα. Έτσι, η *Αυτοβιογραφία* καθίσταται ως μία «κιβωτός σωτηρίας» για το συγγραφικό έργο της Ελισάβετ, καθώς οι πληροφορίες και τα λιγοστά δείγματα κειμένων που η ίδια έχει συμπεριλάβει στο αυτοβιογραφικό κείμενο διασώζουν συνάμα τον συγγραφικό εαυτό της.⁵²³ Από την άλλη, ο Λασκαράτος μέσα από την *Αυτοβιογραφία* και την παράθεση της εργογραφίας του παρουσιάζει το έργο και τη ζωή του με μία σχέση ομοιότητας και αντιστοιχίας, εξυπηρετώντας μία πιο σύνθετη σκοπιμότητα, την παρουσίαση του βίου του ως υποδειγματικής ιστορίας, αντίστοιχης προς την ιδεολογία του.⁵²⁴ Επιχειρεί, δηλαδή, να αναλάβει το ρόλο του κοινωνικού αναμορφωτή, χωρίς να διστάζει να συγκρουσθεί με την οπισθοδρομική επτανησιακή κοινωνία, δείχνοντας κοινωνική ευαισθησία σε ζητήματα διακρίσεων, ταξικά ή φυλετικά, θεωρώντας συνάμα ως υπαίτιους της κοινωνικής διαφθοράς τους Ριζοσπάστες και τον κλήρο.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως ένα χαρακτηριστικό του αυτοβιογραφικού λόγου, δεδομένου ότι αυτός γράφεται ή τουλάχιστον ολοκληρώνεται σε μια προχωρημένη ηλικία, συνιστά η οψιμότητα του είδους. Επομένως, η αυτοβιογραφία, ακόμα κι όταν δεν αποτελεί ένα όψιμο κείμενο, έχει τη λειτουργία ενός καταληκτικού λόγου, λόγω του απολογιστικού χαρακτήρα της.⁵²⁵ Παρατηρώντας, όμως, την αυθιστόρηση της Μαρτινέγκου, διαπιστώνουμε ότι αυτή αφορά ένα συγγραφικό έργο «μισοτελειωμένο», τόσο ως προς την ιστορική πραγμάτωσή του, όσο και ως προς την αφηγηματική ανασυγκρότησή του.⁵²⁶ Εξάλλου, η *Αυτοβιογραφία* αποτελεί τη μαρτυρία μιας γυναίκας

---

⁵²² Πασχαλίδης (1993): 81

⁵²³ Χρυσανθόπουλος (2015) :148

⁵²⁴ Πασχαλίδης (1993): 161

⁵²⁵ Πασχαλίδης (1993):81

⁵²⁶ Χρυσανθόπουλος (2015) :149

που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη συγγραφική της δραστηριότητα, για να παντρευτεί.⁵²⁷ Βέβαια, και η *Αυτοβιογραφία* του Λασκαράτου έχει τη μορφή ανολοκλήρωτου κειμένου, με την απότομη διακοπή της αφήγησης στα 1883. Όμως, ο αυθιστορικός λόγος του Λασκαράτου αφήνει την εντύπωση ενός εν δυνάμει καταληκτικού λόγου, παρόλο που αφορά ένα κείμενο το οποίο αναθεωρείται συνεχώς από τον ίδιο τον αυτοβιογράφο υπό το φως διαφορετικών κάθε φορά συνθηκών.⁵²⁸ Ίσως, τελικά, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί πως οι αυτοβιογραφίες των ανδρών χαρακτηρίζονται συνήθως από την προσπάθειά τους να κατανοήσουν την πορεία της ζωής τους ως οργανικό σύνολο, ενώ οι γυναικείες αυθιστορήσεις διακρίνονται από αποσπασματικότητα, με κυρίαρχη την απουσία της γραμμικότητας στην αφήγηση, αφού και η ίδια τους η πορεία ζωής δεν εκλαμβάνεται ως ένα ενιαίο σύνολο, στο οποίο να διακρίνεται η σχέση αιτίου και αποτελέσματος.⁵²⁹

---

⁵²⁷ Σηφάκη (2015) : 20

⁵²⁸ Λασκαράτος (1983) :9-10

⁵²⁹ Σηφάκη (2015) : 20-21

Κεφάλαιο 6

Επίλογος

Όπως έχει αναφερθεί, η αυτοβιογραφία στοχεύει στην όσο το δυνατόν πιο πιστή αναπαράσταση του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου, υπογράφοντας ένα «συμβόλαιο πίστης» με τον υποτιθέμενο αναγνώστη.⁵³⁰ Ωστόσο δεν περιορίζεται μόνο στην απόδοση της βιοματικής υποκειμενικότητας του συγγραφέα, αλλά ανάγεται και σε πολύτιμο δοκίμιο για την κοινωνική και πολιτική κατάσταση της εποχής. Ως εκ τούτου, οι *Αυτοβιογραφίες* δύο Επτανήσιων συγγραφέων, της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και του Ανδρέα Λασκαράτου, οι οποίες γράφονται τον 19^ο αιώνα, υπό το πρίσμα των διαφωτιστικών ιδεών, σε μια μεταβατική εποχή για την ευρωπαϊκή και νεοελληνική διάνοηση, αποτελούν σταθμό για την ανάπτυξη του αυτοβιογραφικού είδους στην Ελλάδα. Και αυτό διότι τα αυτοβιογραφικά αυτά έργα διαπερνούν ξεχωριστές απόψεις όσον αφορά τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου, την αποδέσμευση της σκέψης από τη θρησκευτική πλάνη, την ανάγκη ηθικής και πνευματικής βελτίωσης της κοινωνίας κ.α. Με αυτόν τον τρόπο, οι *Αυτοβιογραφίες* της Μαρτινέγκου και του Λασκαράτου ξεπερνούν την ατομικότητά τους, καθώς θίγουν μέσα από την προσωπική εμπειρία των συγγραφέων τους θέματα ευρύτερου πολιτισμικού ενδιαφέροντος. Στα πλαίσια αυτά, αλλά και εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών συγκρότησης της επτανησιακής ταυτότητας την εποχή αυτή,⁵³¹ οι *Αυτοβιογραφίες* τους συνιστούν πολύτιμες προσπάθειες αποτύπωσης βασικών όψεων της επτανησιακής κοινωνίας, διαφορετικά φιλτραρισμένες βέβαια μέσα από τον αναστοχαστικό λόγο μίας γυναίκας και ενός άνδρα αντίστοιχα.

---

⁵³⁰ Βλ. το αυτοβιογραφικό συμβόλαιο του Lejeune (1975): 13-46

⁵³¹ Βλ. Σκλαβενίτης (2015): 153-164

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bryson, V. (2005). *Φεμιστική Πολιτική Θεωρία*, μτφ. Πανάγου Ε.. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- De Man, P. (1979). *Autobiography as De-facement*. The Johns Hopkins University Press, σσ. 919-930.
- Denissi, S. (2017). *Ο Ελληνικός Διαφωτισμός και η Μεταβολή της Πολιτισμικής Θέσης των Γυναικών*. Σύγκριση, τ. 12, σσ. 42-47. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/comparison.10813>.
- Gunn, J. (1982). *Autobiography Toward a Poetics of Experience*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gusdorf, G. (1948). *La Decouverte de Soi*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Holquist, M. (2014). *Διαλογικότητα, Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*, μτφ. Σταματάκη Ι. Αθήνα: Gutenberg.
- Kitromilides, P. (1983). *The Enlightenment and Womanhood. Cultural change and the politics of exclusion*, Journal of Modern Greek Studies 1, pp. 39-61.
- Lejeune, P. (1975). *Le pacte autobiographique*. Paris: Du Seuil.
- Luciani, C. (2013). *Elisavet Mutzà(n)-Martinengu. Autobiografia e teatro*. Roma: Studi Neogreci.
- Northrop, F. (1996). *Ανατομία της κριτικής : Τέσσερα δοκίμια / Northrop Frye*, επιμ- μτφ. Γεωργουλέα Μ.. Αθήνα: Gutenberg.
- Olney, J. (1980). *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Pascal, R. (2015). *Design and Truth in Autobiography*. New York: Routledge Library.
- Pernot, H. (1920). *Études de littérature grecque moderne. 2° série : Le roman crétois d'Erotokritos, André Kalvos, Autobiographie d'André Laskaratos*. In: *Échos d'Orient*, tome 19, n°118, 1920. pp. 248-253.
- Renza, L. (1977, Autumn). *The Veto of the Imagination: A Theory of Autobiography*. New Literary History, σσ. 1-26.

- Tabaki, A. (1996). Το Δραματικό Έργο Της Ελισάβετ Μοντζάν – Μαρτινέγκου. Σύγκριση, 7, σσ. 59-74. doi: <http://dx.doi.org/10.12681/comparison.10740>
- Αγγέλου, Α. (1961). *Ο Λασκαράτος και η Πρωτεύουσα*, τ. 827, Νέα Εστία, σσ. 29-34.
- Αθήνη, Σ.-Ξούριας, Γ. (2015). *Νεοελληνική Γραμματεία 1670 – 1830*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ελληνικά Συγγράμματα. doi: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3325/10/00_master_document.pdf
- Αλισανδράτος Γ.Γ. (1993). *Αρχαιακές έρευνες για τον Ανδρέα Λασκαράτο. Τα τέσσερα τελευταία τεύχη του "Λύχνου" (1894, 1896)*, Ο Ερανιστής, ,19, σσ. 297-323.
- Αλισανδράτος, Γ. Γ. (1970). *Οι πολιτικές σάτιρες του 1830 στην Κεφαλονιά και ο Παναγιώτης Βεργωτής*, Ο Ερανιστής, 8, σσ. 243-259.
- Αλισανδράτος, Γ.Γ. (1961). *Λασκαράτος και Ροϊδης*, τ.χ. 827, Νέα Εστία, σσ. 35-58.
- Αλιβιζάτος, Α. (1961). *Η Κοινωνική και Θρησκευτική Θέση του Λασκαράτου*, τχ. 827, Νέα Εστία, σσ. 2-5.
- Αναγνωστοπούλου , Χ. (2010). *Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό η Βοσπόρις*. Αθήνα: Μνήμων.
- Ανδρειωμένος, Γ. (2006). *Ο Ανδρέας Λασκαράτος στην Αθήνα και η συνεργασία του με τον Ραμπαγά (1879-1889)*, Επιστημονικό Συνέδριο: Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004. Πρακτικά. Τόμος Β΄. Ιδεολογία - Πολιτισμός, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων - Ακαδημία Αθηνών, σσ. 197-219.
- Ανδρειωμένος, Γ. (2004). *Ο Ανδρέας Λασκαράτος στην εκπαίδευση: Καυστική σάτιρα ή ηθική διδαχή;*, περιέχεται στο *Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από τον θάνατό του*, Κέρκυρα 2002 [Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών], 11-22 [πρβλ. τον τόμο: «Ανδρέας Λασκαράτος». 100 χρόνια από τον θάνατό του (1901-2001), Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, σσ. 159-175].
- Ανδρειωμένος, Γ. (2003). *Η Σάτιρα στην Εκπαίδευση. Ανδρέας Λασκαράτος και Γεώργιος Σουρής*. Αθήνα: Πορεία.

- Ανεμούδη-Αρζόγλου, Κ. (1981). *Δύο μεταφράσεις του Ανδρέα Λασκαράτου στο κερκυραϊκό Almanacco per l'anno 1831*. *The Gleaner*, 17, 146-161. doi:http://dx.doi.org/10.12681/er.309
- Αποστολίδου, Ν. (1987). *Μουτζάν – Μαρτινέγκου Ελισάβετ*. Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό τ.6. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Αρβανιτάκης, Δ. (2005). *Η αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου: Οι ρωγμές της σιωπής και οι πολλαπλές διαστάσεις του κόσμου*. *Τα Ιστορικά*, τ.22, τχ.43, σσ. 397-420.
- Ασδραχάς, Σ. (2016). *Ο χρόνος της φοίτησης του Α. Λασκαράτου στην Ιόνιο Ακαδημία*. *The Gleaner*, 2, 21-25. doi:http://dx.doi.org/10.12681/er.9627.
- Ασδραχάς, Σπ. (1999). *Ο "Λύχνος" του Ανδρέα Λασκαράτου. Κατά των "νέων" Ριζοσπαστών και του "αναρχισμού", του Παναγιώτη Πανά*. Η Καθημερινή: επτά ΗΜΕΡΕΣ, τ. Ο Τύπος στα Επτάνησα της Αγγλοκρατίας, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΑΕ, σσ. 21-22, 30- Μάϊου - 1999.
- Αφένδρα Μέργου, Μ.-Ζ. (2014). *Η Αναπαράσταση του Φύλου στη Σύγχρονη Γυναικεία Δραματολογία στην Ελλάδα: Πολιτικές και Ιδεολογικές Διαστάσεις*. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Βαρίκα, Ε.(2011). *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Βαρίκα, Ε. (1988). *Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της γυναικείας φυλής. Γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα*. *Διαβάζω* 198, σσ. 6-12.
- Βαρίκα, Ε. (1980). *Γυναικείος Λόγος (Ποιος Γυναικείος Λόγος;)*. *Διαβάζω* 36, σσ. 30-35.
- Βασιλειάδης, Β. (2018). *Αυτοβιογραφικά Κείμενα Γυναικών τον 19ο αιώνα, Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία τόμος Β'*, στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για τα 20 χρόνια Λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ., Κομοτηνή, Απρίλιος 2018. Κομοτηνή: Σαΐτα.
- Βλαχάκη, Σ.Π. (2004). *Η αυτοβιογραφία στην Ιταλία του 18ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- Βλαχογιάννης, Γ. (1933). *Ανέκδοτα Γράμματα Επιφανών Λογίων προς το Βασιλιά Γεώργιο Α΄*. Αθήνα: Νέα Εστία, σσ. 360 – 365.
- Γερούση, Ε. (2014). *Ανθρώπινη Φύση και Ιστορία στη Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Φιλοσοφική Σχολή.
- Γεωργόπουλος, Δ. (2015). *Το Γυναικείο Φύλο στα Λογοτεχνικά και Αυτοβιογραφικά Κείμενα της Πηνελόπης Δέλτα: Γυναικείοι Λογοτεχνικοί Χαρακτήρες και Έμφυλες Αποτυπώσεις τους*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Δαλακούρα, Κ., & Ζιώγου - Καραστέργιου, Σ. (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος - 20ός αι.)*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα.
- Δημαράς, Κ. Θ. (2009). *Ελληνικός Ρωμαντισμός*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1961). *Από τις πηγές προς τη μορφή του Λασκαράτου*, τ.χ. 827, Νέα Εστία, σσ. 20-28.
- Ζαφειράτου, Θ. (2014). *Πληροφορίες για τη Δημόσια Τάξη και την Ασφάλεια στην Κεφαλονιά την Περίοδο 1860 – 1870.*, στο Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (2014). *Τα πρακτικά. ΙΙ. Ιστορία – Εκκλησία – Ιστορία της Τέχνης*, επιστ. επιμ. Πυλαρινός Θ., Τζιβάρα Π., Καρύδης Σπ.. Κέρκυρα 2016 [Κερκυραϊκά Χρονικά Θ΄ (2016)]. 30 Απριλίου - 4 Μάϊου 2014, σσ. 195 – 205.
- Ζερβός, Ι. (1970). *Άνδρας Λασκαράτος*. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός.
- Ζήρας, Α. κ.α. (2007). *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας: πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ζώρας, Γ. (1993). *Οι λογοτέχνες της Παλαιάς και της Νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ. Σ. Παρνασσός, Αρχαιακή Έρευνα*. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός.
- Ιγγλέση, Χ. (1990). *Πρόσωπα γυναικών - προσωπεία της συνείδησης: Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ιωαννίδου, Μ. (2003). *Μια Λόγια Επτανήσια την Εποχή του Διαφωτισμού: Ελισάβετ Μουντζάν - Μαρτινέγκου*, τ.60, Αθήνα: Β΄ Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Φιλολογική Πρωτοχρονιά.

- Ιωαννίδου, Μ. (2001). *Γράφουσες Ελληνίδες τον 19ο - αρχές του 20ού αιώνα. Η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου*. Groningen: Rijksuniversiteit.
- Καραμάνου, Α. (2013). *Ελλάδα - Τουρκία: Εξευρωπαϊσμός και Έμφυλη Ισότητα (συγκριτική ανάλυση)*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καράμπελας, Σ. (2009). *Το Περιοδικό τα Νέα Γράμματα (1935-1940, 1944-1945)*. Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κατσαβέλη, Ε. (2017). *Η μόρφωση ως χειραφέτηση (;) Έμφυλες ταυτότητες στην Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία*, στα Πρακτικά Προσυνεδριακής Συνάντησης Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψήφιων Διδασκτόρων για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ., Κομοτηνή, Οκτώβριος 2015. Κομοτηνή: Σαΐτα.
- Κεχαγιόγλου, Γ. (1999). *Ελισάβετ Μουτσά(ν) – Μαρτινέγκου, Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως το πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τ. Β', τ.χ.1*. Αθήνα: Σοκόλης.
- Κιτρομηλίδης, Π. (2009). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. οι πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, μτφρ. Νικολούδη, Σ.. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κοτινά, Μ. (2011). *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864)*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Κοινωνιολογίας .
- Λάμπας, Κ. (2004). *Επτανησιακά βιογραφικά "Σχεδάρια" στον 19ο αιώνα, στο Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου, τόμος Α', Πρώτο Τμήμα: Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*. Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, σσ. 181-193.
- Λασκαράτος, Α. (2016). *Η Αυτοβιογραφία*. Ρόδος: Βερέττας.
- Λασκαράτος, Α. (2002). *Ιδού ο Άνθρωπος*, επιμ. Αλισανδράτος Γ. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Λασκαράτος, Α. (2004-2005). *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, τόμ. 37. Αθήνα: Πάπυρος.

- Λασκαράτος, Α. (1991). *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 5. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1991. σσ. 183δ.184α 184β.
- Λασκαράτος, Α. (1983). *Αυτοβιογραφία*, μτφ. Θεοδωράτου Π.. Αθήνα: Γνώση.
- Λασκαράτος, Α. (1959). *Άπαντα*, επιμ. Παπαγεωργίου Αλ.. Αθήνα: Διαγόρας – Άτλας.
- Λασκαράτος, Α. (1872). *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς*. doi: <https://www.openbook.gr/tamystiria-tis-kefallonias>.
- Λεοντσίνης, Γ. (2011). *Ελληνική ταυτότητα – «ιονική» και «επτανησιακή» ταυτότητα. Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών (σσ. τ. 5, σσ. 799-812)*. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.
- Λίκα, Φ. (2015). *Επίγονοι του Γιουβενάλη ή του Ορατίου; : ο Ροΐδης, ο Λασκαράτος και η σάτιρα του 19ου αιώνα, περιέχεται στο Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον Ελληνικό κόσμο (1204 - 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία: Ευρωπαϊκό Συνέδριο των Νεοελληνικών Σπουδών*. Θεσσαλονίκη: Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 619 - 633.
- Λουκάτος, Δ.Σ. (1961). *Τα Λαογραφικά του Λασκαράτου*, τ.χ 827, Νέα Εστία, σσ. 16-19.
- Μαυράκη, Τ. (1995), *Ο Φιλάργγυρος της Ε. Μουτζάν-Μαρτινέγκου: ένα γυναικείο θεατρικό έργο στο σταυροδρόμι του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού*. Μαντατοφόρος σσ. 39-40.
- Μητσάκα, Σ. (2010). *Αυτοβιογραφία ως μυθοπλασία/Μυθοπλασία ως αυτοβιογραφία*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μιχαλοπούλου, Ζ. (2014). *Η «Αντιδικία» του Ανδρέα Μουστοξύδη με τον Αρμολή Douglas και η συμβολή του πρώτου στη συνταγματική αναθεώρηση των ετών 1848 – 1849, στο Ι' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (2014). Τα πρακτικά. ΙΙ. Ιστορία – Εκκλησία – Ιστορία της Τέχνης*, επιστ. επιμ. Πυλαρινός Θ., Τζιβάρια Π., Καρύδης Σπ.. Κέρκυρα 2016 [Κερκυραϊκά Χρονικά Θ' (2016)]. 30 Απριλίου - 4 Μαΐου 2014, σσ. 181-194.
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ε. (1997). *Αυτοβιογραφία / Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου*, επιμ. Αθανασόπουλος Β. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Μπακαλάκη, Α. κ.α. (2010). *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Μπαμπινιώτης, Γ. κ.α. (2011). *Το γλωσσικό Ζήτημα: Σύγχρονες Προσεγγίσεις*, επιμ. Μπαμπινιώτης Γ.. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Μπόμπου, Σ. Β. (2008). *Η Βιβλιοθήκη του Λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824 - 1830)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Μπουζάκης, Σ. κ.α. (2011). *Πανόραμα της Ιστορίας της Εκπαίδευσης Όψεις και Απόψεις. Ιστοριογραφικά ρεύματα, μακρές περίοδοι, εκπαίδευση εκτός συνόρων, τοπική ιστορία*, επιμ. Μπουζάκης Σ. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπρέγιαννη, Α. (2008). *Η αφήγηση της επτανησιακής ταυτότητας κατά το 19ο αιώνα: αυτοβιογραφικοί τόποι και κοινωνικές αυτοσημάνσεις*. Πρακτικά του Η' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου. Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.
- Ξενόπουλος, Γ. (2009). *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα, στο Αυτοβιογραφικά κείμενα*, τόμος Β', φιλολογική επιμέλεια Μαρία Τριχιά-Ζούρα, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σσ. 13-474.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2015). *Πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. doi: <http://hdl.handle.net/11419/3531>.
- Παπαγεωργίου Α. (1961). *Ο Λασκαράτος ως Σατυρικός Ποιητής*, τ.χ. 827, Νέα Εστία, σσ. 6-13.
- Παπαγιαννοπούλου, Ε. (2015). *Το "Ημερολόγιον των Κυριών" του Ειρηναίου Ασώπιου : συμβολή στο γυναικείο ζήτημα στα τέλη του 19ου αιώνα*. Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών.
- Πασχαλίδης, Γ. (1993). *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*. Αθήνα: Σμίλη.
- Πεφάνης, Γ. (2004). *Ο Α. Λασκαράτος και το θέατρο. Οι δρόμοι της σάτιρας και τα μονοπάτια της ειρωνίας, περιέχεται στο Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901). Εκατό χρόνια από τον θάνατό του*, Κέρκυρα 2002 [Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών], σσ. 11-22 [πρβλ. τον τόμο: «Ανδρέας Λασκαράτος». 100 χρόνια από τον θάνατό του (1901-2001), Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, σσ. 151-275].

- Πολυκανδριώτη, Ρ. (2002). Η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου, περ. Περίπλους, τχ. 51 σσ. 59-67.
- Πορφύρης, Κ. (1956). *Εισαγωγή στον τόμο Ελισάβετ Μουτσάν - Μαρτινέγκου, Αυτοβιογραφία*. Αθήνα: Διγενής.
- Πούχνερ, Β. (2003). «Προεισαγωγικά». *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της Επανάστασης και το έργο τους*, φιλολ. επιμ. Πούχνερ Β.. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Πούχνερ, Β. (2001). *Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης*. Σακελλαρίου Μ., Μουτζάν-Μαρτινέγκου Ε., Καϊρή Ε.: *Χειραφέτηση και αλληλεγγύη στο ηθικοδιδακτικό και επαναστατικό δράμα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Πυλαρινός, Θ. (2006). *Λογοτεχνία και Πολιτική. Οι Κερκυραίοι λογοτέχνες και διανοούμενοι και η συμμετοχή τους στα πολιτικά πράγματα, πριν και μετά την Ένωση της Επτανήσου, στο Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004), τόμος Β': Ιδεολογία - Πολιτισμός*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων & Ακαδημία Αθηνών, σσ. 143-153.
- Πυλαρινός, Θ. (2003). *Επτανησιακή Σχολή*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ραβάνης Γ. Δ. (1983). *Ο Βύρωνας στην Κεφαλονιά 1823*. Αργοστόλι: Κοργιαλένειο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Κεφαλληνίας.
- Ριζάκη, Ε. (2007). *Οι "γράφουσες" Ελληνίδες : Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Σηφάκη, Ε. (2015). *Σπουδές Φύλλου και Λογοτεχνία*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Σκλαβενίτη, Κ. (επιμ.) (1981). *Η Εξέγερση αρχίζει από παλιά: Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, μτφ. Βαρικά. Ε.. Αθήνα: Γνώση.
- Σκλαβενίτης, Τ. (2015). *Η Ανάδυση της Επτανησιακής Ιστορικής Ταυτότητας Ιστορικών Τοπικοτήτων. Πολιτισμικές Εκφράσεις της Επτανησιακής Ταυτότητας 17ος-20ος Αιώνας (σσ. 153-164)*. Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας.
- Σπάθης, Δ. (2005). *Παλαιά λογοτεχνικά κείμενα σε νέες εκδοτικές περιπέτειες*. The Gleaner, 25, σσ. 353-406. doi: <http://dx.doi.org/10.12681/er.47>.

- Σπηλιοτόπουλος, Π. (1951), Ανδρέας Λασκαράτος, *Ελληνική Δημιουργία*, Αφιέρωμα 73 , Παπαδήμα. σσ. 259-263.
- Σπυριδοπούλου, Μ. (2015). *Η μεταρρύθμιση της ιταλικής κωμωδίας και ο Γκολντόνι [Κεφάλαιο Συγγράμματος]. Στο Ταμπάκη, Α., Σπυριδοπούλου, Μ., Αλτουβά, Α. 2015. Ιστορία και δραματολογία ευρωπαϊκού θεάτρου*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. κεφ 7. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2934>.
- Σταθάτος, Ν. (1951). *Η γυναίκα του Λασκαράτου*, *Ελληνική Δημιουργία*, Αφιέρωμα 73, Παπαδήμα. σσ. 265-266.
- Σταματέλος, Ν. (1882). *Ελισάβετ Μουτσάν-Μαρτινέγκου*, *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική*, τ.χ. 26, Αθήνα.
- Ταμπάκη, Α (2005). *Το Νεοελληνικό Θέατρο (18ος-19ος αι.)*. *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Δίαυλος.
- Ταμπάκη, Α. (2004). *Οι Δραματουργικές Αντιλήψεις στο έργο της Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου*. *Παράβασις*, τ.5, τ.χ. 1, σσ. 363 - 375.
- Ταμπάκη, Α. (1996). *Το Δραματικό Έργο της Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου*. *Σύγκριση*, 7, 59-74. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/comparison.10740>.
- Ταμπάκη, Α. (1993). *Οι Παιδαγωγικές Αντιλήψεις στην Ελληνική Μετάφραση των Παραγγεμάτων δια την Καλήν Ανατροφήν των Παίδων του Ch. Rollin*. *Ελληνικά: φιλολογικό, ιστορικό και λαογραφικό περιοδικό σύγγραμμα*, τ. 45, τχ. 1, σσ. 75-84.
- Τριχιά - Ζούρα, Μ. (2001). *Η αυτοβιογραφία του Γρηγορίου Ξενόπουλου*. Αθήνα : Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.
- Τωμαδάκης, Ν. (1961). *Ανδρέας Λασκαράτος. Γενικός χαρακτηρισμός*, *Παρνασσός*, τομ. Γ', αριθμ. 3, σσ. 387 - 391.
- Χρυσανθόπουλος, Μ., Βασιλειάδης, Β., Δεληβοριά, Γ., Τικτοπούλου, Α. (2015). *Αυτοβιογραφία μεταξύ ιστορίας και λογοτεχνίας στον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3349>.

Φουρναράκη, Ε. (1987). *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών: Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910), Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.